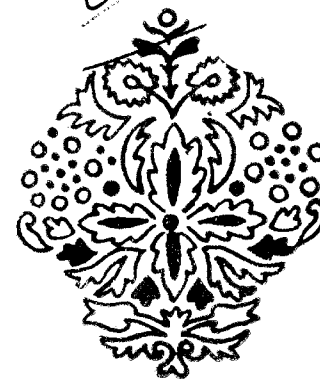

РАБИДРАНАТ ТАГОР

Русчадан
ҚОДИР МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси

ХОҲАДОН ВА ЖАҲОН

РОМАН

ЎССР ДАВЛАТ
БАДИИ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1961

БИМОЛА ҲИКОЯСИ

— Онажон! Бугун мен пешонангиздаги жажжигина лола ранг холни, кенг қизил ҳошияли сорийингизни¹, меҳрибон ва ҳамиша хотиржам чуқур кўзларингизни яққол кўриб турибман.

Нигоҳларингиз бамисоли эрталабки қуёш шуъласи сингари ақлу ҳушимнинг илк нишоналарига нур бахш этди, йўлимга заррин ёғду сачиб, мени ҳаёт сари чорлади. Хўш, ундан кейин-чи? Кейин, қора булутлар гўё қароқчилар сингари ёпирилиб келиб, йўлимга ғов бўлишмадими?.. Бироқ, наҳотки сиз бахш этган шуъладан асар ҳам қолмаган бўлса менда? Сиз ҳаётим тонгида диёнат нурининг туҳфаси сингари намён бўлдингиз, сиз даҳшатли дамларда ғойиб бўласиз, аммо, кўз ўнгимдан абадий ғойиб бўлишингиз мумкинми?

Бизнинг юртимизда бадани оқ кишиларни чиройли дейдилар. Лекин нур таратувчи осмон оқ эмас, тўқ-кўк тусда-ку! Онам қорачадан келган аёл эди, унинг гўзаллиги нуронийлигида эди. Бу гўзаллик ҳар қандай кўҳлик ва такаббур хотинларни ҳам лол қолдиришга қодир эди.

Мени онамга ўхшайди, деб айтишарди. Шу туфайли бир кун болалик чоғимда кўзгумдан ранжиган-

¹ Сорий — ҳинд аёлларининг ёпингич кўйлаги.

ман. Назаримда, тақдир менга шафқатсизлик қилган-у, баданимнинг қорача тусда бўлиши парвардигорнинг шунчаки бир хатосидек бўлиб кўринганди. Майли, гўзал бўлмасам бўлмай, аммо худои таолога сиғиниб, онамга шуҳрат бахш этган диёнатдан менга ато қил, деб ёлвордим. Унаштириш пайтида қайин отам юборган мунажжим қўлимни кўриб:

— Қизнинг кафтада бахт чизиклари намоён, бу вафодор хотин бўлади,— деди.

— Ҳа, бўлмасам-чи, ахир, Бимола қуйиб қуйгандек, онасининг ўзгинаси-ку,— дейишди бир оғиздан хотинлар.

Мен, подшоҳлардан бирининг замонасида катта мартаба эгаси бўлган рожа оиласига келин бўлиб тушдим. Болалик чоғимда гўзал шаҳзода тўғрисида эртақлар эшитардим, шундан буён ўшал шаҳзоданинг қиёфаси кўз олдимдан кетмасди. Шаҳзоданинг баданини ясмин гули баргларидан деб тасаввур қилардим, чеҳрасини кўз олдимга келтирганимда эса, қалбимдаги жамики орзу истакларим мужассамлашган ҳолда шу чеҳрада намоён бўларди — кўп асрлардан бери ёш қизлар ҳар доим ўз севган ёрини худди шу тарзда тасаввур қилиб юришар эди. Тасаввуримдаги шаҳзоданинг кўзлари нақадар гўзал, бурни бирам бежирим эдики! Мўйлови худди қора болари қанотлари сингари ҳам майин, ҳам тим-қора.

Кейин билсам, эрим гўзал шаҳзодага ҳеч ҳам ўхшамас экан. У ҳам менга ўхшаган қорамағиздан келган экан. Кўп ўтмай, кўҳлик бўлмаганим учун хижолат тортмайдиган, лекин афсусланиб юрадиган бўлиб қолдим. Ўзимдан ўзим хижолат тортсам майли эди, лекин нима учун тасаввурим яратган шаҳзодани кўриш менга насиб бўлмади?

Мен кўз-кўз қилинадиган гўзалликни эмас, руҳан мусаффолиги кишини ўзига мафтун қилувчи гўзалликни афзал кўраман. Шундагина гўзаллик энг юксак иззат-ҳурматга сазовор бўлади ва ҳеч қандай безағу бўёқларга муҳтож бўлмайди. Ахир, ҳамма нарсага ҳусн бағишловчи шу иззат-ҳурмат ҳиссиёти эмасми? Болалик чоғларимда онамнинг отам учун меҳр билан мева артиб, оппоқ тош баркашга териш-

лари, бетелга¹ хушбўй хид таратувчи суюқлик пўр-каб, уни латтага ўрашлари, ёки отам овқат егани ўтирганида, хурмо шохи билан аста елиб пашшасини кўриб туришларини кўрардим. Буларнинг ҳаммаси онам — Лакшмининг² меҳрибон қўллари ҳам, унинг қалбидан оқиб чиқаётган оби ҳаёт ҳам олам-олам расволикларга радди бало бўлишга қодир эканлигини бутун вужудим билан англадим.

Ажабо, қалбимдаги иззат-ҳурмат таронаси ўша вақтлардаёқ янграй бошлаганмикин? Янграй бошлаган. Рост, бу таронада ҳали на мулоҳаза, на яхшилик ва на ёмонликнинг моҳиятини тасдиқлаш мавжуд эди, бу фақат таронанинг ўзи эди, холос. Ҳаёт нашидаси парвардигори оламнинг ибодатхонасида куйланганда қанчалик юксак аҳамият касб қилса, бу куй ҳам менга шундай илҳом бағишларди.

Эсимда, саҳар палласида туриб эримнинг хоки пойини кўзимга суртардим³. Назаримда, шундай дамларда пешонамдаги қизил хол чўлпон юлдузи сингари ярақлаб кетаётганга ўхшарди. Бир кун эрим тўсатдан уйғониб кетди-да, табассум билан деди:

— Бу нимаси, Бимола? Бу нима қилганинг?

Ўшанда уялганимдан қизариб кетганим сира-сира эсимдан чиқмайди. Балки у, хотиним диёнати эвазига ғойибона тақдирланишни истаса керак,— деб ўйлагандир. Йўқ, ундай эмас! Бу асло диёнат эмас эди. Шунчаки менинг аёллик қалбим унга сиғинишга, уни иззат қилишга муштоқ эди, холос.

Қайнотамнинг хонадонидида эскича расм-русумларга амал қилишарди. Бу расмларнинг бир хиллари мўгул ва патанлардан⁴ қолган удум бўлса, бошқалари Ману⁵ ва Порашор⁶ қонунларидан қолган расм-

¹ Бетелга — ўсимлик, Ҳиндистонда унинг ўткир таъмли, яшил япроқлари турли хил зиравор билан қориштирилиб чайналади.

² Лакшми — бойлик ва фаровонлик маъбудаси, вафодор ва фазилатли хотин рамзи.

³ Ўзидан каттага ёки ҳурматли кишиларга иззат-ҳурмат ибораси.

⁴ Патан — афгонлик.

⁵ Ману қонунлари — ҳиндулар хулқини ифодаловчи қадимий низомнома.

⁶ Порашор — авлиё, ҳинд адабиётининг энг қадимий ёдгорликларидан ҳисобланган Ведни яратган афсонавий шахс.

лар эди. Эрим янгича тарбия топган одам эди. Қайнотамнинг оиласида у биринчи бўлиб мукаммал илм олган ва магистрликка¹ имтиҳон берган. Унинг иккала акаси бефарзанд ўтишган, ичкиликка берилиб, ёш ўлиб кетган экан. Эрим эса, ичкиликни оғзига олмасди, у вазмин табиатли одам эди, бу ҳол оила аъзолари учун шундай ғалати туюлардики, ҳатто улар эримнинг бу феълени ёқтирмасдилар ҳам. Уларнинг фикрича, мутлақо бенуқсон бўлиш фақат бахтсиз оилаларгагина хос эмиш. Юлдузларда доғ бўлмайди, доғ фақат ойда бўлади.

Қайнотам билан қайнонамнинг ўлиб кетганига анча бўлган. Кампир буви уй бекаси бўлиб қолган. Эрим бувисининг энг арзанда набираси эди, шунинг учун ҳам у баъзи-баъзида қадимий расм-русмларга итоат этмасди. У ичкари ҳовлида ва уйдан ташқарида бўладиган барча гап-сўзларга қарамай, ўз айтганини қилди: мисс Жилбини менга дугона ва гувернантка қилиб уйга олиб келди.

Уша пайтларда у бакалаврликка² имтиҳон топшириб бўлиб, магистрлик илмий даражасига эришиш ҳаракатида юрган эди. У Қалькуттада яшаб, ўша ерда коллежда ўқиди. У менга деярли ҳар куни хат ёзиб турарди деса бўлади; унинг хатлари қисқа, содда тил билан ёзилган бўлиб, хатидаги дўмбоқ-дўмбоқ, дона-дона ҳарфлар менга майин боқиб турарди.

Эримнинг хатларини сандал дарахтидан ясалган қутичада сақлардим, ҳар куни боғдан янги гул узиб келиб хатларни гулга кўмиб ташлардим. Хаёлимдаги шахзода қиёфаси, уфқдан кўтарилиб келаётган қуёш нурида хиралашиб қолган ой сингари, бора-бора сўнди. Қалбим тахтини энди мавжуд шахзода эгаллаган эди; мен унинг бекаси бўлдим, энди у билан ёнма-ён ўтиришим мумкин эди,— ҳақиқий жойим унинг оёқлари остида эканини ҳис қилганимда ўзимни дунёда энг бахтиёр одам деб ҳисоблардим.

¹ Магистр — илмий унвон.

² Бакалавр — илмий унвон.

Мен ўқимишли аёл эдим, шунинг учун ҳозирги давр ҳаётини замонавий тилда ўқиб ўргандим. Ҳозир ёзаётганим ушбу жумлалар қулоғимга гўё шеърят сингари янграб эшитилмоқда. Агар мен замонавий ҳаёт билан таниш бўлмаганимда, ҳиссиётларимни жўнгина бир насрий асар деб билган бўлардим; хоҳлаш-хоҳламаслигимдан қатъи назар, аёл киши бўлиб туғилганим нақадар табиий бир ҳолат бўлса, хотин кишининг эрига муҳаббати иззат-икром туйғусига айланади деган мулоҳаза ҳам менга шундай табиий туюлди; бунда қандайдир поэтик нафосат борми ё йўқлиги ҳақида ўйлаш учун менда бир зум ҳам эҳтиёж туғилгани йўқ.

Лекин балоғат ёшига қадам қўйишим биланоқ ҳаётимда яна янги бир давр бошланди. Биз авваллари гўё нафас олишдек жуда оддий туюлган ҳодисаларни ҳам ҳозир поэтик санъат даражасига кўтаришни ўрганиб олдик. Ҳозирги доно эркаклар, бева хотинларнинг тарки дунё қилиши-ю, хотинларнинг бажонидил вафодорлигида қанчадан-қанча ажойиб поэтик куч муҳайё деб, тинмай маҳмаданалик қилганлари қилган. Инсон ҳаётидаги ҳақиқат билан гўзаллик ўртасидаги чегара худди шу ердалиги бундан равшан кўриниб туради. Наҳотки, ҳозир фақат гўзалликдан умидвор бўла туриб ҳақиқатга сазовор бўлиш мумкин бўлса?

Мен, хотин кишиларнинг ақли бир андоза билан ўлчанади, деб айтмайман, албатта. Бироқ, шуни яхши биламанки, онам билан менинг ақлим ўртасида қандайдир ўхшашлик, яъни иззат-икромга иштиёқ ҳиссиёти мавжуд эди. Дунёда бундай ҳиссиётдан ҳам табиийроқ ҳеч нима йўқлигини мен энди жуда яхши биламан.

Тақдири азал экан, эрим уни иззат қилишимга ҳеч йўл қўйгиси келмасди. Унинг олижаноблиги бунга йўқ қўймасди. Муқаддасгоҳлардаги тамагирликни қасб қилиб олган қоҳинлар мансабларидан фойдаланиб поражурлик қиладилар, бундай одамлар асло иззат-ҳурматга муносиб эмас. Ер юзида фақат пасткаш одамларгина хотинларидан иззат-икром ҳиссини талаб қиладилар. Бу билан улар ҳам иззатлов-

чини, ҳам иззат қилинувчини бир хилда ерга урадилар.

Эрим ниҳоятда сахий одам эди. Хизматкорларимнинг сон-саногӣ йўқ, безак буюмларим, кийим-кечакларим ундан ҳам кўп эди. Лекин менга бунчалик илтифотнинг нима кераги бор! Қандай қилсам, буларнинг баридан воз кечиб, ўзимни унга бағишлаш йўлини топаркинман? Менинг қалбимда тама қилишдан кўра хайр қилишга эҳтиёж кучли эди. Муҳаббат — бамисоли бир гадо демакдир: у йўл ёқасида чанг-тўзонга қоришиб гуллаб яшнайдую, сироқ меҳмонхонага қўйилган чинни гулдонларда ўз ҳусни жамолини ошкор қилолмайди.

Эрим ичкари ҳовлимизда қатъий қонун тусини олган эски урф-одатлардан бутунлай воз кеча олмасди. Биз истаган чоғимизда бир-биримизни кўра олмасдик, лекин унинг қачон ёнимга кириб келишини аниқ билардим, — шу сабабли бизда тасодифий учрашувлар бўлмасди. Бизнинг ҳамма учрашувларимиз шеър сингари бир-бирига монанд ва муносиб бўларди. Бу учрашувларда шеърдагидек вазн ҳам, туроқ ҳам бўларди. Мен кундузги ишларни тамомлаб ваннага тушардим, сочларимни яхшилаб тарардим, пешонамга янгитдан лола ранг хол қўярдим, қат-қат бурмали келишган сорийимни киярдим. Бундай азиз дамларда турмуш ташвишларини тамомила унутиб, бутун жону дилим билан ёлғиз унга фидо бўлишга киришардим. Бу ҳиссиёт фақат бир неча дақиқагина чўзиларди, аммо шу дақиқаларнинг ўзида ҳам мангулик намоён эди.

Эрим бир неча бор: эрлар билан хотинларнинг ҳуқуқи тенг, бинобарин, уларнинг муҳаббати ҳам тенгдир, деб айтган эди. Мен ҳеч қачон бу фикрга эътироз билдирмаганман. Лекин қалбим: эрни ҳурматлаш эр билан хотин ўртасидаги тенгликка халал бермайди, балки мавжуд муносабатни яна ҳам мустақамлайди, дерди.

Зўр тенглик қувончи шу эди, бу қувончнинг бир кун келиб оддий бир ҳодисага айланиб кетиши асло мумкин эмас эди. Муҳаббат меҳробадаги иззат-икром ҳиссиёти худди бир шамчироққа ўхшайди — у сажда

қилувчига ҳам, сажда қилинаётганга ҳам бир хилда нур сочади. Мен аминманки, хотин киши ўзгани ҳурмат қилиши туфайли ўзи ҳам ҳурматга сазовор бўлади, йўқса, унинг муҳаббатининг қиймати нима бўларди? Муҳаббатимиз чирогининг пов этиб кўтарилган алангаси фазога интилади, ёниб бўлган мой эса пасда қолаверади.

Севиқли ёрим, ҳурматлашимни хоҳламадингиз, асли табиатингиз ўзи шунақа, аммо иззат-ҳурматимни қабул қилсангиз, жуда яхши бўларди-я. Сиз мени ясантиришни, ўқитишни, барча истакларимни бажо келтиришни яхши кўрардингиз, хаёлимга келмаган нарсаларни менга ҳада қилардингиз. Кўзларингизда менга бўлган муҳаббат учқунлари чақнаб турарди, у муҳаббат туйғуларини зимдан хўрсинишларингиздан ҳис қилардим, сиз мени гўё жаннат чечакларидек ардоқлардингиз, сиз мени тангрининг энг бахтли туҳфасидай билиб севардингиз. Мен бундан ғурурланардим. Назаримда, мендаги яхши ҳислатлар сизни уйимиз остонасига етаклаб келгандек бўларди. Шунда мен, малика сингари тахтга ўтириб, иззат-икром талаб қилардим. Талабларим кун сайин ортиб борди, лекин ҳеч қачон қониққанганимни сезмадим. Мен, эркак кишини ўзимга тобе қилишга бемалол кучим етишини сезиб юрардим, бироқ хотин кишининг бахтли бўлиши, хотиржам яшаши учун шу нарса кифоямиди? Йўқ, хотин киши ўзгаларга чуқур ҳурмат ҳиссиёти билан тўлиб, ўз ғурурини босиши керак. Шива¹ Оннопурнанинг² эшиги тагида гадоё бўлиб турган, лекин агар Оннопурна Шивага содиқ ва вафодор бўлмаганда, унинг даҳшатли, ўтли қудратига бардош бера олармиди?

Уша бахтиёр кунларда чор атрофимизда бизга

¹ Шива — ҳиндларнинг учта энг олий тангриларидан бири, яратувчи ва вайғон қилувчи тангри; одатда унинг пешонасида учинчи ўтли кўзи бор деб тасвирлайдилар. Баъзан Шивани тилмчилик билан кун кўрувчи гадоё қиёфасида ҳам тасвирлайдилар.

² Оннопурна — Шиванинг хотини, Дурга тангрисининг рамзларидан бири. Ҳинд мифологиясида айтилишича, Оннопурна бутун оламга ризқ бераркан.

зимдан ҳасад қилувчилар кўп бўлганини ҳозир эсла-
япман. Бу табиий ҳол эди: ахир мен бошимга давлат
қуши қўнишини кутмаган эдим-да. Кутилмаган ҳоди-
салар сийрак бўлади, ахир, бекордан худо безор, дей-
дилар-ку. Биз роҳат ва фароғатимиз бадалига узоқ
вақт тўлов тўлаб туришимиз керак, шундагина фаро-
ғат турмушимиз боқий бўлади. Бизга бахт ато қилиш
худонинг қўлидан келади, аммо, биз фазилатларга
эга бўлганимиздагина бу бахтни қўлимизда тутиб
қола оламиз. Биз ўзимизга ато қилинган нарсалар-
дан фойдаланишга қурбимиз етмайди — бахтсизли-
гимизнинг боиси ҳам ана шунда.

Кўпгина келинларнинг оталари менинг роҳат-фа-
роғатда яшашимни кўриб ҳасад қилишарди. Уй-уй-
ларда, кўча-кўйларда фақат менинг тўғримда, рож-
га рафиқа бўларли даражада гўзалми ўзи, шундай
улуғ хонадонга муносиб келинми ўзи, деган миш-миш
гап юрарди. Эримнинг бувиси билан онаси ниҳоятда
чиройли бўлган. Бева қолган иккита овсинимнинг
ҳам ҳуснда тенги йўқ эди. Кейинчалик, уларнинг бо-
шига оғир мусибатлар тушгач, эримнинг бувиси,
ёлғиз қолган кенжа набирамга чиройли келин қи-
дирмаганим бўлсин, деб аҳд қилган. Кафтимдаги
мунажжим топган бахт чизиқлари туфайлигина
мен бу бадавлат хонадонга келин бўлиб тушдим, бу
уйга кириш учун шундан бўлак ҳуқуқим йўқ эди.

Бизнинг хонадонимизда, шундай бадавлат оилада
ўзларига яраша ҳурмат кўрадиган аёллар унча кўп
эмасди. Бу хонадоннинг ўзи шунақа эди. Аёлларнинг
аччиқ кўз ёшлари умрбод май кўпиклари ичида,
раққосаларнинг оёқ ҳалқалари жарангида йўқ бў-
либ кетарди, лекин улар ҳамма вақт бадавлат хона-
доннинг бекаларига хос ғурурини пинҳон сақлаб,
бошларини адл тутиб юрардилар. Эримнинг ички-
ликни өзига ҳам олмаслиги, фоҳишахоналарда хо-
тинбозлик қилиб, умрини хазон қилмаслиги менинг
шарофатим биланмиди? Ё тангри менга шундай бир
мантрларни¹ ўргатганмидики, мен у афсунлар ёр-

¹ Мантра — бирон илоҳият шаънига айтилган афсун, на-
шида.

дамида эркак кишининг бесаранжом табиатини жи-
ловлаб олган бўлсам? Буларнинг ҳаммаси тақдир-
дан, холос. Бироқ, тақдир овсинларимнинг бошига
кулфат ёғдирган. Уларнинг қувноқ ҳаётларининг оқ-
шоми бошланмасдан, шодиёна тантаналари поёнига
етди, фақат ёшликнинг гўзал алангаси кечалари
ҳувиллаб қолган хоналарда бекорга нур сочиб
турарди. Фақат ёғду бор эди, мусиқий куйлар эса
тинган эди.

Овсинларим эримнинг одамгарчилигини мазах қи-
лишга уриниб кўрдилар. О, шундай аслзода оила
кемасини хотинлар сорийсидан ишланган ёлғиз ел-
кан билан олиб бориш осон гап дейсизми! Мен улар-
нинг не-не пичингларини эшитмадим! Гўё эримнинг
муҳаббатини ўғирлаб олганман-у, муғамбирлик ва
мунофиқлик қилиб, уялмай-нетмай шу куннинг хоним
ойими бўлиб олганман. Эрим менга энг сўнгги мода-
да тикилган кийимлар олиб берарди, овсинларим эса,
ярақлаб турган кийим-бошларим, кофточкаларим,
сорийларим, юбка ва кўйлақларимни кўриб кўзлари
ўйнаб, ўзлари ўтдек ловиллаб ёнишарди: «Нимаси
чиройли бўпти, сирти ялтироқ! Мана бу юзсиз,
беҳаёни қаранглар, худди ўзини бозорга солмоқчи
бўлгандай ясанади-я!» — дейишарди.

Эрим бу гапларнинг ҳаммасидан хабардор эди-ю,
аммо қалби аёлларга ачиниб ҳиссиёти билан лим-
мо-лим тўлганлигидан, такрор-такрор, улардан хафа
бўлма, деб менга насиҳат қилиб юрарди. Бир кун
эримга, хотин кишининг ақли паст ва заиф бўлади,
деб айтдим.

— Худди хитой аёлларининг кичкина оёқларига
ўхшайди, — деб жавоб берди у. — Оёқлари қанча ки-
чик бўлса, улар шунча заифроқ бўлади. Жамият
ҳар тарафдан аёлларимиз онгини исканжага олади,
уни ерга уриб, заифлаштиради. Уларнинг ҳаёти тақ-
дир учун гўёки бир ўйинчоқдек, — ҳамма нарса шу
тақдирнинг кароматига боғлиқ, аёллар ўз ҳуқуқла-
рига эга эмаслар!

Овсинларим қайниларидан кўнгиллари тусаган
нарсани талаб қилиб олаверардилар. Эрим улар-
нинг талаблари жўя-ножўялигини суриштириб ҳам

Ўтирмасди. Уларнинг эримдан миннатдор бўлмаётганлигини кўриб, ич-ичимдан нафратланардим. Ниҳоятда худогўйлиги, диний расм-русумларни жонидили билан бажо келтириши, бир кунини қанда қилмай рўза тутиши билан ҳаммага танилган тақводор катта овсиним зоҳидалик қилиб, хайр-эҳсон учун шу қадар кўп пул харжлардики, баъзан ёнида сариқ чақа ҳам қолмасди, ҳатто ана шу хотин ҳам бир эмас, бир неча мартаба менга эшитдириб, адвокат амакиваччасининг гапларини пеш қилди: у айтганмишки, агар судга берсанг, у вақтда у... ҳоказо ва ҳоказо деганмиш. Шуларнинг ҳаммасини ёзиб ўтиришдан нима фойда? Мен эримга, энди овсинларимга гап қайтармайман, деб сўз бердим, шундан кейин дилимдаги ғазаб алангаси яна ҳам кучайди. Назаримда, яхшилиқнинг ҳам чегараси бўлади-ю, агар киши шу чегарадан ошиб ўтса, қўрқоқ бўлиб қоладигандай туюлди.

— Қонун, жамият улар тарафида эмас,— дерди эрим,— шунинг учун, эр мулкига меросхўр бўлиш ҳуқуқига биноан, бир вақтлар ўзимизники деб ҳисоблаган мулкларини энди сўраб олишлари улар учун энг оғир ҳақорат бўлур эди. Бунинг устига яна улардан миннатдорчилик талаб қилиш — тарсаки еб, яна ҳақ ҳам тўлаш билан барабар бўлади-ку!

Шунинг ўзи ҳам миннатдорчиликка муносиб-ку! Очиги, мен кўп вақт, эрим ўз сахийлигини камайтиришга қурб етмаса керак, деб ўйлардим.

Ўртанча овсинимнинг феъли мутлақо бошқача эди. У ҳали ёш эди, тақводор бўлишга қизиқмасди ҳам. Унинг гаплари, ҳазиллари, кулгиларида жуда ҳам жиззакилиги аниқ кўриниб турарди. Унинг ёш чўрилари ҳам хулқ, одоб бобида ўрнатилган бўла олмасдилар. Бироқ, ҳеч ким унга панд бермасди,— уйимиздаги тартиб-қоида ўзи шунақа эди. Бу хонадонда унинг учун энг оғир мусибат менинг ҳаддан зиёд бахтиёрлигим, эримнинг бениқсонлиги эди — буни мен яхши билардим. Шунинг учун у қайнисининг йўлига турли-туман тузоқлар қўйиб юрарди. Айтишга уяламан, лекин эримнинг вафодор эканлигини

шунчалик билиб туриб ҳам, баъзан дилимда шубҳа пайдо бўларди.

Замона руҳи — кайф берувчи ичимликка ўхшайди. Шу руҳ туфайли энг оддий нарсалар ҳам тушуниб бўлмайдиган бўлиб қолади. Ўртанча овсиним севимли қайнисини чорлаб, меҳмон қилиб турарди. Шунда мен, эрим бирон нарсани баҳона қилиб, унинг уйига кирмаса бўларди, деб жон ҳалак бўлиб турардим,— ахир, ҳар қандай ёмонлик ҳам жазога лойиқ-ку. Лекин ҳар сафар, эрим чеҳрасида табассум билан овсинимникига киришга отланаётган пайтида, кўнглимда (айб ўзимда, аммо қандай қилай, юрак беихтиёр бўларкан) унинг менга вафодорлигига шубҳа туғила бошларди. Шундай чоғларда ишим бошимдан ошиб ётган бўлса ҳам, бирон нарсани баҳона қилиб, овсинимнинг хонасига кирардим.

— Чҳўти-роний¹ бир зумга ҳам сиздан кўзини узмайди-я, соқчингиз жуда ҳам ҳушёр-да,— дерди овсиним кулиб.— Бир вақтлар бизлар ҳам шунақа эдик, лекин мен бунақа назорат тарафдори эмасман.

Эримнинг кўзига келиноиларининг оғир қисмати турмушигина кўринарди, аммо, уларнинг нуқсонларини кўрса ҳам кўрмаганга солиб юраверарди.

— Бу-ку, майли, жамиятимиз нуқсони бўлсин,— дердим мен,— лекин бунчалик мурувватнинг нима кераги бор? Фараз қилайлик, киши қийин аҳволга тушиб қолган бўлсин, аммо унга сизнинг нима дахлингиз бор?

Эрим, одатда, мен билан баҳслашмас, фақат табассум қилиб қўя қоларди. Афтидан, шубҳаларимни пайқаса керак. Менинг қаҳру ғазабим бутун жамиятга қаратилган эмасди, балки, фақат... Йўқ, буни-сини айтмайман.

Бир кун эрим мени юпатмоқчи бўлиб кўрди:

¹ Чҳўти-роний — кичик малика; бу ерда кичик бека маъносига. Бадавлат ҳинд оилаларида, ҳатто катта келинлар бева қолиб, уй-рўзгор ишларини кичик келинларнинг олдига ҳам катта, ўртанча, кичик келинларнинг қўли олдига ҳам қўлади. Ҳатто катта келинларнинг ҳам бу ҳолича қолаверари.

— Агар улар сенинг тўғрингда айтилган гапларни ноҳўя ва нобоп деб ҳисоблаганларида эди, бунчалик ғазабга тўлмаган бўлардилар.

— Ундай бўлса, бу ноҳақ ғазабланишнинг боиси нимада?

— Ноҳақмикин? Ахир, ҳар қандай ҳасадда ҳам қисман ҳақиқат бўлади,— бунинг маъноси: бахт ҳаммага муяссар бўлиши керак, демакдир.

— Ундай бўлса, мен билан эмас, худои таоло билан баҳслашишлари керак эмасми?

— Худо узоқда.

— Бўлмаса, шунча орзу қилиб юрган нарсаларини олиш қолишсин. Ахир сиз уларни бирор нарсадан камситмоқчи эмассиз-ку. Майли, эгниларига сорий, кофточка, оёқларига пайпоқ, туфли кийиш-версин, пардоз-андоз қилишсин, тақинчоқлар тақишсин. Агар уларга гувернантка керак бўлса, у ҳам уйимизда бор. Ниҳоят, агар улар эрга тегмоқчи бўлсалар, сиз, бир вақтлар Биддешагор қилганидек, етти иқлимни кезиб бўлса ҳам, қайлиқ топиб келасиз, бунинг учун давлатингиз ҳам етади.

— Ҳамма гап ҳам шунда-да: кўнгил истаган нарсанинг ҳаммаси қўлингда бўлса ҳам, унга муяссар бўла олмас экансан киши.

— Бундан чиқди, менга тегмаган нарсанинг қиймати йўқ, лекин уни бошқаларнинг қўлида кўрсам, аланга-оташ бўлиб кетаман деб, киши ўзини жинниликка солиб юравериши керак экан-да?

— Бу йўсинда алданган одам ҳамма вақт ўзи айтган ёлгон гапга ишонмасликка уринади-ю, шу билан ўзини овутиб юради.

— Йўқ, сиз нима десангиз деяверинг, хотинлар ўлгудек тентак бўлишади. Улар ҳақиқатни тан олишни истамайдилар, ҳадеб ёлгон гапираверадилар.

— Демак, ҳаммадан кўпроқ уларнинг ўзлари алданишаркан-да.

Эрим шу йўсинда уйимиздаги аёлларнинг пасткашлиги ва фаросатсизлигини оқламоқчи бўлганда хунобим чиқиб кетарди. Бу жамиятнинг ўзи қандай ва қандай бўлиши керак деган мулоҳазаларнинг ҳаммаси қуруқ сафсата эди. Ҳар қадамда дуч келувчи

қаршилиқлар, дудмал қочириқлар, икки юзламалиқларни эса кечириб бўлмасди.

Мен шу тўғрида гапирсам, эрим эътироз билдирарди:

— Гап ўзинг тўғрингда кетганда ғоят зўр муруват кўрсатасан-у, лекин жамият шарт-шароити қурбонларига келганда жуда шафқатсиз бўлиб кетасан. Агар огриқни ҳеч бир нарса билан босиб бўлмаса, уни унутиб бўладими?

— Майли, мен бефаросат бўла қолай. Ҳаммаларингиз оппоқсиз, фақат мен ёмонман,— дердим аччиғим чиқиб.— Сиз уйда кам бўласиз, ҳеч нимадан хабарингиз йўқ...

Мен уни хонадонимиздаги сирлардан хабардор қилиб қўймоқчи бўлган эдим, у ирғиб ўрнидан туриб кетди. Уни Чандронатҳ-бобу кутиб турганига анча бўлиб қолувди.

Мен ўтириб олиб йиғлай бошладим. Эримки мени ҳеч писанд қилмас экан, шуни била туриб қандай яшайман? Толеим паст келганда ҳам, ҳеч қачон овсинларимга ўхшамасдим! Лекин бу фикримни эримга қандай тушунтирсамикин?

Мен, тангри аёлларга ўз чиройи билан ғурурланишга имкон бериб қўйган-у, шу билан бирга, бошқа кўп нарсалари билан ғурурланиш ҳиссиётидан маҳрум қилган, деб кўп ўйлардим. Хотинларга қиммат баҳо буюмлари билан мақтаниш одат бўлиб қолган, лекин рожанинг уйида бу нарсалар билан мақтанишнинг ҳеч қиймати йўқ. Мен ўзимнинг вафодорлигим ва садоқатлигим билан ғурурланардим. Назаримди, ҳатто эрим ҳам бу борада менга тенг кела олмаслигига иқрор бўлиши керакдай туюларди. Бироқ, у билан онламингдаги икр-чикр жанжаллар тўғрисида гап бошладим дегунча, гўё эрим мендан устун чиққандай хижолат тортардим. Шунинг учун ҳам уни эрга ургим келарди. «Сиз айтганларнинг ҳаммасини тўғри деб тан олмайман. Бу, фидойилик эмас, балки бировларнинг алдашига имкон туғдирувчи хўжа кўрсинга олижаноблик бўлади»— деб такрорлардим мен ичимда.

Эрим мени хонадонимиздан ташқарига олиб чи-

қишни ва ёруғ жаҳонни кўрсатишни жуда орзу қилиб юрарди.

— Бунинг нима зарурати бор?— деб сўрадим мен бир кун ундан.

— Балки, сен жамият учун керакдирсан,— деб жавоб қилди у.

— Шунча вақт менсиз кунлари ўтган экан, бундан буён ҳам ўлмаслар.

— Мен уларнинг ўлиш-ўлмаслиги ташвишини қилаётганим йўқ, ўзимни ўйлаяпман.

— Ростданми? Нимадан ташвишланаяпсиз?

У жим қолди. Унинг шунақа одати борлигини билардим, шу сабабдан унга:

— Жим қолиш билан қутула олмайсиз, гапингизни охирига етказинг,— дедим.

— Фикрни фақат сўз билан охирига етказадиларми? Ҳаётда қанчадан-қанча нарсалар мавжудки, уларнинг на чеки, на поёни бор.

— Жумбоқ айтишни қўйинг, аниқроқ қилиб айтинг, ўзи нима гап?

— Биз бир-биримиз билан бу хонадондан ташқарида топишсак, деган эдим. У ерда орамиздаги гина-кудуратлар қолмайди.

— Наҳотки ўз уйимизда бир-биримизни англаш имкониятидан маҳрум бўлган бўлсак?

— Бу ерда сен фақат мени ўйлайсан. Сен на ўз орзу умидларингни биласан ва на ўз қадрингга етасан.

— О, мен яхши биламан, жуда яхши биламан.

— Сен фақат биламан деб ўйлайсан, холос, аслида ундай эмас.

— Бас, бундай гапларга тоқат қилолмайман.

— Шунинг учун ҳам мен бу тўғрида гап очмайман-да.

— Аммо жим ўтиришингиз кўнглимга яна ҳам оғирроқ ботади.

— Шу сабабдан гапиргим ҳам, жим тургим ҳам келмайди. Сен ўзинг одамлар орасига киришинг, баланд-пасти ўз кўзинг билан кўриб ажратишинг керак. На сен ва на мен ўзимизни тўрт девор орасига қамаб олиб, фақат уй-рўзғор ишлари билан банд

бўлиш учун яратилган эмасмиз. Агар биз бир-биримизни ҳақиқий ҳаёт қўйнида билиб олсак, у ҳолда севгимиз ҳам чин севги бўлади.

— Чамамда, мени билиб олишингизга бирон нарса халал бераётганга ўхшайди, лекин мен ўзимда бундай ҳолатни сезмаяпман.

— Жуда соз, фараз қилайлик, дарҳақиқат, менга бир нима халал бераётган бўлсин, у ҳолда нима учун сен менга шу халал берувчи нарсани йўқотишга ёрдамлашмайсан?

Бундай суҳбатлар тез-тез ва турли хил, турли услубда ўтиб турарди.

— Очофат одам,— дерди эрим,— балиқ шўрвани яхши кўради, шунинг учун у балиқни бурда-бурда қилиб тўғрайди, балиқни қовурадими, сувда пиширадими, хуллас уни ўз дидига мослаб зираворлайди. Лекин балиқни бир жонивор деб билиб, уни чиндан ҳам яхши кўрадиган одам эса, уни мис товага солиб қовуришга ҳам, кейин олиб тош баркашга солишга ҳам ошиқмайди. У балиқни тутиб олса яхши-ку-я, лекин агар кечгача сув бўйида қармоғига балиқ илинишини кутиб ўтирса ҳам, хижолат бўлмайди. Ундай одам уйга қайтиб келиб, битта ҳам балиқ тута олмаганига ачинмайди, қайтага, беҳуда ҳавас туфайли биронта ҳам балиққа озор етказмаганидан кўнглига тасалли беради. Хоҳлаган ҳамма нарсангга бирдан эга бўлиш яхши, борди-ю, бу мумкин бўлмаса, ҳамма нарсадан маҳрум бўлиб қўя қолганинг ҳам ёмон эмас.

Эримнинг бундай мулоҳазалари менга ҳеч ёқмасди. Бироқ, уй остонасидан ҳатлаб ташқарига чиқмаслигимга сабаб булар эмас эди.

Эримнинг бувиси ҳали ҳаёт эди. Эрим унинг ризолигини сўрамасдан уйни XX аср буюмлари билан тўлдириб ташлади, кампир бунга лом-мим демай чидаб келди. Агар бадавлат хонадондан бўлган хотин киши тўрт девор орасида қамалиб ўтиришни тарқ этиб, онтоҳпурдан¹ чиққанида ҳам, у қаршилиқ кўр-

¹ Онтоҳпур—ичкари ҳовли.

сатмасди. Бир кун эмас, бир кун албатта шундай бўлишини у яхши биларди. Лекин мен бошқача фикрда эдим: унинг дилига ортиқча озор беришнинг нима ҳожати бор, деб ўйлардим. Китобларда биз аёлларни қафасдаги қушларга ўхшатишганини ўқиганман. Бошқа қафасларда нима ҳоллар юз бераётганини билмасдим, аммо менинг қафасимдаги бойлик бутун оламга татирди. Ҳар ҳолда, ўша кезларда мен шундай фикрда эдим.

Кампирнинг менга ниҳоятда эътиқод қўйишига асосий сабаб шу эдики, унинг фикрича, мен ўзимнинг олий фазилатларим билан ёки юлдузим ярақлаган бўлишидан эримнинг муҳаббатига сазовар бўлган эмишман. Эркакларнинг бузуқ юриши бир қонундай гап. Кампирнинг бошқа неварани келинларидан биттаси ҳам, ҳусндор, кўҳлик бўлишларига қарамай, эрларини уйда олиб ўтиришга қурблари етмаган, оқибати шу бўлганки, улар гуноҳга ботиб, нобуд бўлганлар. Уларни қутқариб қоладиган одам бўлмаган. Бувим мени, бу хонадондаги эркакларга офат ёғдирувчи қора ўтни ўчирди, деб биларди. У доим мени эркалатар ва бир оз тобим қочиб қолгудек бўлса, кўрқиб, жон ҳовучлаб турарди. Эримнинг европаликлар дўконидан кийим-кечак олиб келиб мени ясантиришлари бувимга ёқмасди, лекин у, кони зарар бемаъни ҳаваслар фақат эркакларга хос касал деб ҳисобларди. Уларнинг бу орзу-ҳавасларига тўсқинлик қилиш керак эмас, балки хонавайрон бўлмай қолганларига ҳам шукур қилиш керак. Агар Никҳилеш хотинини ясантирмаса, бошқа биронта аёлни кийинтириши турган гап. Шунинг учун, ҳар сафар янги кўйлак кийганимда, кампир ҳазил-ҳузул гап гапирар ва эрим билан биргаликда севинарди. Шу йўсинда, янги замон таъсири остида, кампирнинг диди ҳам ўзгарди, ниҳоят, у биронта ҳам оқшомни инглизча китоблардан ўқиганларимни ҳикоя қилдирмасдан ўтказмайдиган бўлди.

Бувимиз қазо қилгандан кейин эрим, Калькуттага кўчиб ўтамиз, деб туриб олди, лекин мен бунга ҳеч журъат эта олмадим. Биз қайнатамнинг уйида турардик, бувим бошига тушган қайғу ва оғир жу-

доликларга қарамай, шунча йилдан бери бу уйдаги барча жиҳозларга гард юқтирмасдан сақлаб келган эди. Мен бир эмас, бир неча марта, агар иссиқ ўрнимни ташлаб Калькуттага жўнаб кетсам, бувимнинг арвоҳи норози бўлади, деган хаёлга борган эдим,— кампирнинг бўш креслоси доимо таъна билан қараб тургандай туюларди. У тақводор аёл бу хонадонга саккиз ёшида кириб, етмиш тўққиз ёшида ундан чиқиб кетди. Уни бахтли умр кечирган деб бўлмасди. Тақдир ўзининг ўткир найзаларини биринкетин унинг сийнасига санча бошлади, лекин у ҳар бир зарбадан кейин яна ҳам боқийроқ бўлди. Бизнинг бутун бошли катта оиламиз унинг кўз ёшлари билан ювилган, тақволари билан мусаффо бўлган эди. Бас, шундай экан, яқин-ёвуқ, қариндош-уруғларни ташлаб, сершовқин Калькуттада нима ҳам қилардим?!

Эрим қулай фурсатдан фойдаланиб бутун ҳовлижойни икки келинга топширмоқчи ва уларнинг кўнглини тинчитмоқчи бўлди. Ундан кейин, Калькуттага борсақ, бизларнинг турмушимиз ҳам яхшиланиб кетарди. Лекин ҳамма гап ана шунда эди-да: овсинларим менга ҳеч кун беришмасди, эримнинг уларга қилаётган яхшиликларидан зиғирча бўлса ҳам миннатдор бўлишмасди, энди яна бунинг устига катта-катта тортиқлар олармишлар!

Булардан ташқари, рўзгоримиз жуда катта эди. Ҳамма хизматкор, оқсочларимиз, камбағал ва толен паст келган қавм-қариндошларимиз теварак-атрофимизда яшаб туришарди, ҳаммалари бизга қарам эди. Калькуттада кимимиз бор эди-ю, бизни ким биларди? Бу ерда ўзимизга яраша ҳурмат-обрўйимиз бор, еганимиз олдимизда, емаганимиз орқамизда. Шуларнинг ҳаммасини овсинлар қўлига топшириб, ўзимиз Ситага¹ ўхшаб қувгинда яшайликми? Орқамдан мазақ қилиб кулишларига йўл қўяйми? Улар эримнинг ҳимматини билишармиди, ўзлари шу ҳимматга муно-

¹ Сита — «Рамаяна» номли эпик дoston қаҳрамони. Сита ўз эри Рама ортидан қувгинга кетган эди.

сибмиди? Ниҳоят, борди-ю, яна қайтиб келишга тўғри келиб қолса, аввалги ўрнимни эгаллай оларми-канман?

— Нима қиласан у ўринни, — дерди менга эрим. — Ҳаётда қимшининг уйдаги ўрnidан бошқа минг-минглаб қимматлироқ нарсалар бор.

Эркаклар бунга тушунишармиди, деб ўйлардим мен. Оила нима эканлигига улар тушунмайдилар, чунки уларнинг ҳаёти кўпроқ онтоҳпурдан ташқарида ўтади. Шу ерга келганда улар хотиннинг бошчилигисиз иш кўра олмайдилар. Назаримда, мен учун энг муҳими оилада ўз афзаллигимни сақлаб қолиш эди. Бутун бошлик бисотни шу пайтгача мен билан ўчакишиб келганлар қўлига топшириш эса, мағлубиятига учраш деган гап эди. Эрим менга ҳеч тўғри келмайдиган нарсаларга рози бўларди-қўярди. Вафодорлигимнинг кучи, деб ўйлардим мен, худди шу саркашлигимда. Нега эрим мени мажбуран олиб кетмади? Бунинг сабабига энди тушуняпман. У кучли бўлгани учун ҳам менга зўрлик қилмади.

— Сен мени хотин сифатида ҳурмат қиласан, — дерди у кўпинча менга, — лекин сенга зўрлик қилиш мен учун жуда оғир бўлади. Мен кутаман. Бир-биримизни англасак яхши, англай олмасак нима ҳам қила олардик!

Лекин киши кучини ишга соладиган яна бошқа баъзи бир жиҳатлар ҳам бор... Уша кунлари мен ўйловдимки, худди шу жиҳатдан йўқ, йўқ, ортиқ бир сўз ҳам айтмайман...

Агар кун билан тун ўртасидаги фарқни секин-ас-та йўқотиб боришга киришилса, бу нарса юз йилларга чўзилиб кетар дейман. Бироқ, қуёш чиқади-ю, бир зумда қоронғилик йўқолади-қолади.

Кунларнинг бирида Банголда «свадешини»¹ даври бошланиб кетди. Унинг қандай бошланганини ҳеч ким аниқ тасаввур қила олмасди. Гўёки ўтмиш давр-

дан ҳозирги даврга ўтиш учун ҳеч бир ҳаракат содир бўлмагандай эди. Янги давр, худди сув тошқини пайтида ўз йўлидаги барча тўғонларни бузиб, поймол қилиб ўтувчи дарё сингари, бир зумнинг ўзида бизнинг бутун қўрқув ва ҳаяжон ҳисларимизни ювиб кетгандай бўлди. Биз, нималар содир бўлгану, яна нималар юз бериши мумкинлигини ўйлашга вақт топа олмай қолдик.

Қишлоққа куёв келиб, сурнайи барала янграганда, кўзлари чақнаб ҳар томонга назар ташлаганда, қизлар деразага ёпирилдилар, шийпонга, томларга чиқиб томоша қилардилар, ҳеч қандай куч уларни тўрт девор ичида тутиб туролмасди. «Свадешини» кунларида ҳам худди шундай бўлди, гўё бутун мамлакат бўйлаб куёвнинг сурнайи янгради-ю, қизлар уйларида жим ўтира олмай қолдилар. Ҳамма ерда тўй-томоша куйлари янгради, чиганоқ карнайлар чалинди, қизлар эса дераза, эшик ва девор олдиларига чиқиб томоша қилдилар!

Уша кунлари менинг ақлим, орзу умидларим ҳам барча халойиқни ҳаяжонга солган янги даврнинг чўгдек қип-қизил тусига кириб алангаланиб ёна бошладди. Шу пайтгача ўзимнинг кичкинагина дунёمنى билардим-у, ўз турмушимга алоқадор бўлган бутун орзу ниятларимни, диёнатли ишларимни ва иззат-икром қилишни мумкин қадар қулайроқ ва чиройлироқ намоиш қилиш билан банд бўлардим. Жўшқин «свадешини» даврида мен ўз кичик дунёمنى ўраб олган баланд деворни парчаламадим, мен фақат шу девор устига чиқа олдим ва аллақаяқдан, узоқ бир ердан наъра овозини эшитишга муяссар бўлдим; мен у наъранинг мазмунига ҳали тушуниб етмаган бўлсам ҳам, лекин у бутун вужудимни қамраб олган эди.

Эрим коллежда ўқиган чоғида, мамлакатда халқ истеъмол қиладиган моллар ишлаб чиқаришга жуда кўп ҳаракат қилган эди. Бизнинг вилоятимизда хурмо дарахтлари жуда кўп ўсарди. Эрим, махсус аппаратда хурмонинг шарбатини олиш, сўнг бир оз меҳнат сарф қилиб, ундан қанд ишлаб чиқариш учун анча уннаб кўрди. Эшитишимга қараганда, у кашф этган аппарат жуда чиройли экан-у, аммо унга харж-

¹ «Свадешини» — 1905 йилда юз берган миллий-озодлик ҳаракати. Бу ҳаракатнинг асосий шиорлари «свараж!» (ўз идорамиз) ва «свадешини» (ўз корхонамиз) деган шиорлар эди.

ланган пул ишлаб чиқарилган шарбат қийматидан кўпайиб кетибди. Шундай қилиб, орадан кўп ўтмай, бу иши ҳам касод бўлди. Эрим турли хил янги кашфиётлар ёрдами билан қишлоқ хўжалигида гоят ажойиб ҳосил етиштиришга муяссар бўлди. лекин унинг тажрибалари учун сарфлаган пулларининг ҳам сон-саногии йўқ эди. Унинг фикрича, мамлакатимизда йирик корхоналар қуришга имкон йўқлигига энг муҳим сабаб банкларнинг йўқлиги экан. У менга сиёсий иқтисод фанини ўргата бошлади. Бунинг ҳеч ёмон ери йўқ эди. Лекин у, халқимизни банкка пул қўйишга чорлаш зарур деган қарорга келди ва шу мақсадда кичкинагина банк очди. Қўйилган пул учун катта-катта процент ҳақ тўлангани сабабли кўпчилик қишлоқ аҳолиси банкка пул қўя бошлади. Банкнинг синишига сабабчи бўлган нарса ҳам ана шу катта процентлар. Бу синиш кекса хизматчиларни хижолатга солиб қўйди, эримнинг душманлари эса унга пичинг отишар, мазақ қилиб кулишарди. Бир кун катта овсиним менга шундай деди: агар иш судга ошадиган бўлса, унинг амакиваччаси — донғи кетган адвокатнинг айтишича, қадимий ва иззатли хонадоннинг мол-мулкларини бу тентак, яъни эримнинг қўлидан олиб қолса бўлармиш.

Оила аъзолари ичида фақат бувим пинагини бузмай хотиржам эди. У бир неча марта мени койиб берди:

— Нега сиз ҳадеб уни ёмонотлиқ қилаверасиз? Нима, мол-давлатнинг ғами тушиб қолдимиз? Давлатимиз бир эмас, уч марта тамагирлар қўлига тушиб чиқди. Эркаклар хотинларга ўхшармиди? Исрофгарлар деб шуларни айтади, уларнинг энг катта иши — давлатни совуриш. Сизнинг бахтингиз бор экан, оппоққинам, ҳар ҳолда, эрингиз ўзини омон сақлаб қолди-ку. Қайғурманг ҳам, ҳеч нимани ўйламанг ҳам. Эримнинг қўлида узундан-узоқ садақа рўйхати бор эди. Агар биронта одам ўзига дастгоҳми, шоли тозалайдиган машинами, ёки шунга ўхшаш бошқа бирон нарса кашф қилишга киришса, ишининг оқибати бефойда бўлишига қарамай, эримнинг ёрдамига бемалол ишона оларди.

Англия компанияси билан рақобатлашувчи маҳаллий кемачилик ширкати тузилган эди. Оқибати шу бўлдики, биронта ҳам кема сувга туширилмади, бироқ ширкатнинг эримга тегишли акцияларининг қиймати жуда пасайиб кетди.

Шондип-бобунинг ҳар турли хайрли ишларни баҳона қилиб эримдан пул сўраб олавериши жуда ҳам аччиғимни келтирарди.

У газета чиқара бошлайдими, ёки «свадешини тарғиб қилиш мақсадида сафарга жўнайдими, ё врачнинг масалаҳати билан бир неча кунга Утакамундга¹ дам олгани борадими — барибир, эрим ҳеч сўзсиз унга пул қарз бераверарди. Шондип-бобунинг ўзи яна эримдан ҳар ойда маош ҳам олиб турарди. Энг қизиғи яна шундаки, Шондип-бобу билан эрим тамомила бошқа-бошқа фикрдаги кишилар эди.

Эрим доим мана бу жумлани такрорлашни яхши кўрарди:

— Агар биз ўз еримиз остида ётган бойликларни кавлаб олишга қодир эмас эканмиз, мамлакатимиз қашшоқлашади. Миллий онгида олмос конлари очилмаган ва ҳали оммага манзур бўлмаган халқимиз ундан ҳам бешбадтар қашшоқлашади.

Бир кун мен аччиғланиб эримга:

— Сизни ҳамма алдаб юрибди, — дедим.

— Мен олижаноб фазилатлардан маҳрумман, шу сабабли, ҳеч бўлмаса, пул иона қилиб, шу билан ҳисса қўшгим келади, — деди у илжайиб. — Ахир, ўзим ҳам алдамчилик билан даромад қиляпман-ку.

Янги даврнинг мушкулотлари сизга тушунарлироқ бўлсин учун мен ўтган кунларда содир бўлган шу воқиаларни ҳикоя қилиб беришим лозим эди.

Ҳаракат тўлқини мени шу қадар ўз гирдобига қамраб олган эдики, мен дарҳол эримга, инглиз матосидан тикилган ҳамма кийимларимни ёқиб юбориш керак, — деб айтдим.

— Ёқишдан на фойда? — деб жавоб қилди эрим. — Истамасанг, уларни киймаслигинг мумкин.

¹ Утакамунд — Жанубий Ҳиндистондаги баланд тоғдаги курортнинг номи.

— Нима дедингиз? «Кўнглинг хоҳлагунча» дедингизми?! Бу сафарги умримда асло киймайман!..

— Жуда соз, сен ҳеч қачон уларни киймаслигинг мумкин. Лекин, агар ёндирмоқчи бўлсанг, тинчгина, шов-шувсиз ёндиравер.

— Нега сиз бунга қаршисиз?

— Сен бутун кучингни яратишга, барпо этишга сарфла. Лекин кўр-кўрона ҳаяжонланиб бузиш, вайрон қилиш учун кучингни ўндан бирини бўлса ҳам сарфлаш керакмикин?

— Яратиш кучи вайрон қилишдан иборат.

— Бу демак — уйга ўт қўймасанг ёримайди дейиш билан барабар. Мен ёниб турган қора чироқнинг сон мингта ўнғайсизлигига бардош беришга розиман. Аммо қандайдир бир манфаат учун уйга ўт қўймайман. Биринчи қараганда бундай иш қаҳрамонликка ўхшаб кўринса ҳам, аслида ожизликдан бошқа нарса эмас. Биламан, — деб гапида давом этди эрим, — гапларим ҳали юрагингга бориб етгани йўқ, лекин ўтинаман сендан: ўйлаб кўр. Она ўз қизларини қиммат баҳо тақинчоқлар билан ясатади. Бугун шундай кун келдики, она ер ўз инъомлари билан ҳар бир мамлакатни безайди. Бугун бизнинг кийим-кечакларимиз, озиқ-овқатларимиз, ҳаёт йўлимиз, фикр ва туйғуларимиз бутун жаҳон мулки бўлиб қолди, шунинг учун ҳам мен, ҳозирги давр — барча халқларнинг фаровон яшаш даври, деб ўйлайман. Фақат кўрқоқ одамгина бунини инкор қилиши мумкин.

Кейин яна бошқа мушкулотлар пайдо бўлди. Мисс Жильби биринчи маротаба бизнинг онтоҳпурга кирганида, хотинлар шовқин солишиб, уйни бошларига кўтарган эдилар, кейин унга одатланиб қолиб жағлари тинганди. Лекин шу кунларда ундан норозилик яна қайталади. Илгарилари, мисс Жильби инглизми ёки бангол қизими, мени ҳеч қизиқтирмасди. Энди эса бунинг аҳамияти бор бўлиб қолди. Мен эримга, мисс Жильбидан воз кечиб қўя қолайлик, деб таклиф қилдим. У индамай қўя қолди. Уша куни эримга дилимдаги ҳамма гапни тўкиб солдим, у кўнгли гаш бўлиб чиқиб кетди. Мен анчагача йиғлаб ўтирдим.

Кечаси ўпкамини босиб олганимдан кейин эрим менга бундай деди:

— Мисс Жильби инглиз бўлгани учунгина уни бегона ҳисоблай олмайман. У сени яхши кўради, сен эса шунча йиллик дўстликдан кейин, ундан воз кечишга қандай журъат этасан?

Мен уялиб кетдим, лекин бир илож қилиб обрўйимни сақлашга уриндим, бепарволик билан жавоб қилдим:

— Яхши, қолса қолаверсин, ҳеч ким уни ҳайдапкани йўқ.

Мисс Жильби уйимизда қолди. Бир кун ибодатхонага кетаётганида уни йўлда ҳақорат қилишибди: узоқ қариндошларимиздан бирининг ўғли унга тош отибди. Эрим кўпдан бери бу болани тарбиялаб келарди, лекин шу воқияни эшитган заҳоти уни уйдан ҳайдаб юборди. Шундан кейин миш-миш гаплар кўпайиб кетди. Одамлар, болада айб йўқ, деб айтишар, мисс Жильбининг ўзи уни хафа қилгани-қилган, яна чақмачақарлик ҳам қилибди-да, деб боланинг ёнини олишди.

Болага менинг ҳам раҳмим келди, бунинг ҳеч ажабланидиган ери йўқ. У онасиз, етимликда ўсган эди, тоғаси келиб ёрдам сўраганида юракларим эзилиб кетган эди. Мен қўлимдан келганча уриниб кўрдим, лекин ҳеч ниманинг уддасидан чиқа олмадим.

Уша кунларда ҳеч ким эримнинг бу ишини кечира олмасди. Мен ҳам ичимда ундан қаттиқ хафа бўлдим. Бу гал мисс Жильбининг ўзи кетиб қолди. Кетиш олдидан у йиғлаб юборди, лекин унинг кўз ёшлари менга таъсир қилмади. Шундай яхши болага тухмат қилиб ўтирибди-я! У «свадеш» деса, овқатдан ҳам, ювинишдан ҳам воз кечиб юборадиган бола эди!

Эрим мисс Жильбини ўз файтунида станцияга олиб бориб, поездга ўтқазиб юборди. Буниси энди назаримда жуда ортиқча эди. Бу воқиа газетада муфассал баён этилганда, ажаб бўлди, роса таъзирини еди, деб ўйладим.

Мен бир эмас, бир неча марта эримнинг ташвишини қилган бўлсам ҳам, бироқ, шу пайтгача бирон

марта бўлсин, уни деб хижолат бўлган эмас эдим. Нореннинг мисс Жильбини ранжитгани ҳақми, ноҳақми, билмадим, лекин ўша кунларда унинг қилмишини муҳокама қилиш мумкинлиги ҳам менга уятдай туюларди. Мен Норенни инглиз қизига шундай муносабатда бўлишдан асло тўхтатмоқчи эмас эдим, лекин эрим гапларимга асло қулоқ солгиси келмади, мен бунининг иродасизлиги деб ҳисобладим. Шунинг учун унинг шу қилмишларидан уялиб юрдим.

Лекин гап фақат бунда эмас эди. Мағлубиятга учраганимни ўйлаганимда жуда ҳам жиғибийроним чиқиб кетарди. Бутун хатти-ҳаракатларим фақат ўзимга мадад берарди-ю, эримга ҳеч таъсир қилмасди. Иззат-нафсим таҳқирланган эди.

«Свадеш» ҳаракатига эримнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ эди, ёки унга қарши нутқ сўзлади, деб айтиш мумкин эмас. Лекин «Бонде Матором»¹ сўзи унинг дилига ҳеч ботмасди.

— Мен ватан учун хизмат қилишга тайёрман,— дерди у,— лекин мен сиғинмоқчи бўлган ватан ғоят юксакдир. Ватан илоҳийлаштирилса, уни нобуд қилиб қўйиш мумкин.

* * *

«Свадеш» ҳаракати бошланган пайтларда Шондип-бобу ўз маслакдошлари билан бирга бизнинг томонларда пайдо бўлиб қолди. У шу ҳаракатни тарғиб қилиш мақсадида келган эди. Тушдан кейин ибодатхонада йигин бўлиши керак эди. Биз, аёллар чеккароққа, дока парда орқасига ўтирдик. «Бонде Матором»нинг тантанавор садоси қулоғимизга келиб етганда, юрагим дук-дук ура бошлади. Шу пайт бирдан салла ўраган, сариқ ранг ридо кийган бир гуруҳ ўсмирлар ва болалар гўё биринчи ёмғирдан кейин ҳосил бўлган ва қуриб қолган дарё сари шитоб билан

¹ «Бонде Матором» («Сени олқишлайман, она») — XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган бангол ёзувчиси Бонкимчондро Чоттопадҳая ёзган қўшиқнинг биринчи сатри. «Бонде Матором», «свадеш» ҳаракати бошланган чоғдан то 1950 йилгача Ҳиндистоннинг миллий гимни ҳисобланиб келди.

оқиб бораётган сариқ ирмоқлар сингари ибодатхонага оқиб кириб, рўпарамиздаги кенг майдончани тўлдирдилар. Халқ борган сари кўпайиб борарди. Оломон орасида ўн, ўн иккита йигит елкаларида катта курсини кўтариб келардилар. Курсида Шондип-бобу ўтирарди. Атрофда «Бонде Матором», «Бонде Матором»! — сўзлари янграб, гўё бу овознинг қудратидан фалак торс ёрилиб кета ёзгундай эди.

Илгарилари мен Шондип-бобунинг суратини кўрган эдим. Очиғи, у кезларда менга унча ёқмаган эди. Уни хунук деб бўлмасди, аксинча, дурустгина ҳусни бор эди. Лекин, чиройли бўлишига қарамай, негадир афтида қандайдир совуқ аломатлар, кўзлари ва лаб чеккаларида ғайри самимийлик сезилиб тургандай бўларди. Шунинг учун ҳам унинг талаблари эрим томонидан ҳеч сўзсиз бажарилишини кўриб аччиғим чиқарди. Эримнинг қўли очиқлигини ҳам кечирардим, лекин ҳамisha, Шондип-бобу эрим билан дўстлигидан фойдаланиб, уни алдаяпти, деб ўйлардим. Шондип-бобу ўз табиати жиҳатидан на зоҳидга ва на қашшоқ одамга ўхшарди — кўпроқ у олифта йигитга ўхшаб кетарди. У маишатга берилган одам эди. Миямда бундай фикрлар жуда кўп туғиларди. Ҳозир шуларнинг ҳаммаси яна эсимга тушиб қолди... Лекин бу гапни қўяйлик.

Уша куни Шондип-бобу нутқини бошлаганда, бутун йиғиндагиларнинг қалби шодликдан сиртга отилиб чиқишга тайёр тургандай тишириллаб, толпина бошлади. Нотиқнинг қиёфаси нутқ сўзлаган вақтида жуда ажойиб тусга кирарди. Аста-секин уй орқасига ўтиб кетаётган қуёш шуъласи унинг юзига тушганда, Шондип-бобу бутун гапларни бу ерга тўпланган эркак ва аёлларга етказиш учун худолар томонидан юборилгандек бўлиб туюлди. Унинг нутқи бошдан-оёқ худди кучли бўрондек гувиллаб эшитилиб турди.

Мардликнинг чегараси бўлмайди. Қандай бўлгани эсимда йўқ, лекин ўзим ҳам сезмай, астагина пардани сурдим-да, бошимни чиқариб Шондип-бобуга тикилдим. Йиғиндагиларнинг биронтаси ҳам менинг бу ҳаракатимни пайқамади. Лекин Шондип-бобунинг Орион буржидаги юлдузлар сингари чақнаб турган

кўзлари менга тушганини кўрдим. Узимни йўқотиб қўйдим. Уша дақиқада мен ўзимни бадавлат хонадондан чиққан аёл деб ўйлармидим? Йўқ! Мен кўпчилик бангол аёлларидан бири эдим, у эса Бангол қаҳрамони эди. Унинг чеҳрасида, гўё ботаётган қуёш шуьласи сингари, ватандош аёлларнинг дуои фотиҳаси акс этиши керак эди. Акс ҳолда, унинг бўлғуси жангларда муваффақият қозониши мумкинмиди? Шондип-бобу менга бир қараб олгандан кейин, унинг нутқи яна ҳам оташин бўлди — буни мен аниқ ҳис қилдим. Индранинг оқ оти¹ энди юганга бош бермас, момақалди роқ гумбурлаб, чақмоқлар чақила бошлаган эди. Бу чақмоқ ўтлари сенинг кўзинг оташидан нур эмадилар, деб нидо қиларди менга қалбим. Наҳотки, биз фақат Лакшми бўлсак? Йўқ, биз Сарасвати² ҳаммиз.

Уша кунни мен уйга қалбим қувонч ва ғурурга тўлиб қайтдим. Қудратли қалб бўрони бир зумнинг ўзида дилимдаги ҳамма ҳис-туйғуларни ўзгартириб юборди. Мен ҳам, қаҳрамон юнон аёллари сингари, тиззага тушадиган узун сочларимни қирқиб, ботир йигитнинг камалаги учун ип эшгим келди. Агар ташқи безаклар билан руҳий ҳолат ўртасида муносабат бўлганда эди, маржон ва билакузукларим оломон бошига чақмоқ тош парчаларидек ёғилар эди. Бу жўш урган шодлик ҳисларига фақат бирон нарсани қурбон қилиш билан бардош бериш мумкиндек туюлди.

Кечқурун эрим уйимга кириб келганида: бирдан Шондипнинг тантанали куй сингари янграган нутқиға зид бирон гап айтса-я, ёки ўзи ҳақиқатпарвар бўлгани учун таҳқирланган эрим унинг нутқини маъқулламай қўйса-я, деб қўрқиб кетдим. Агар шундай қилса, ундан очикдан-очик нафратланган бўлардим. Бироқ, у чурқ ҳам этмади, буниси ҳам менга ёқмади. У, Шондипнинг нутқидан кейин қаттиқ янглишганим-

¹ Индранинг оқ оти, Ҳинд ривоятларига қараганда, худолар ва жинлар кўпчигаётган океандан бошқа афсонавий махлуқлар билан бирга чиққан экан.

² Сарасвати — нотиклик тангриси, фанлар ҳомийси.

ни пайқадим, деб айтиши керак эди. Назаримда, гўё хотиржамдай, жўртгага индамаётганга ўхшарди.

— Шондип-бобу бу ерда неча кун туради?— деб сўрадим мен.

— Эртага эрта билан Рангпурга жўнаб кетади.

— Эртага эрта билан?

— Ҳа, у ерда нутқ сўзлаши керак экан.

Мен бир оз сукутдан кейин сўрадим:

— У яна бир кун қола олмасмикин?

— Йўқ, қололмаса керак. Нима ҳам қиларди?

— Мен уни уйимизга меҳмон қилиб чақирмоқчи эдим.

Бу ниятимни эшитиб, эрим жуда ҳайрон бўлди. Илгарилари уйимизга меҳмон келганда, у дўстлари олдиға чиқишимни қанча сўраса ҳам, оёғимни тираб олиб, чиқмасдим. У менга бир хил бўлиб тикилди, лекин унинг нега бундай қараганига тушуна олмадим. Кейин бирдан уялиб кетдим.

— Йўқ, йўқ, керак эмас!— дедим мен.

— Нега керак эмас экан,— деб эътироз билдирди эрим,— агар Шондипнинг қолишга имкони бўлса, илтимос қилиб кўраман.

Қолиш имкони бор экан.

Мен бутун сиримни очиб ташлайман. Нега худо мени чиройли қилиб яратмаган, деб ўйлаган эдим ўшанда мен. Бу гўзаллик менга бирон кишини ўзимга ром қилиш учун керак эмас эди, йўқ, гўзаллик бор ерда ғурур бўлади.

Энди, шундай тантанали кунларда, эрлар бизнинг аёлларимиз орасида чинакам Жогодҳатри¹ борлигини томоша қилсинлар. Лекин зоҳирий гўзаллик бўлмаса, эркаклар рўпараларида маъбуда турганини билмайдилар. Бироқ, Шондип-бобу мени ўз ватанининг уйғонган Шактиси² деб билармикин? У мени оддий бир хотин, дўстимнинг уй бекаси, деб билса керак, албатта.

¹ Жогодҳатри («дунёни тутиб турувчи») — Шива худосининг рафиқаси, қасос тангриси Дурганинг номларидан бири.

² Шакти — куч, қудрат демакдир; паногоҳ Вишна худосининг рафиқаси илоҳа Лакшмининг номларидан бири.

Эрталаб туришим билан узун сочларимга сочмой суриб тарадим, қип-қизил ипак лента билан уни чиройли қилиб боғладим. Зиёфат тушга тайинланган эди, шунинг учун, сочимни қуритиш ва уни тароқ билан тарашга вақтим йўқ эди. Зарҳал ҳошияли оппоқ мадрас сорийимни, четларига кимхоб назар тикилган калта енгли кофточкамни кийдим. Назаримда, шу кийим дуруст кўринди, бундан ортиқ содда ва камтарин кийим бўлиши мумкин эмас эди. Шу пайт олдимга ўртанча овсиним кириб келди. Менга бошдан-оёқ разм солиб чиқиб, лабини бурди ва жилмайиб қўйди.

— Нега куляпсиз, диди?¹

— Кийимларингизга қараб кулгим қистади.

— Нимаси кулгилик экан?— деб сўрадим мен, қаҳримни ичимга ютиб.

У яна лабини буриб илжайиб туриб деди:

— Чакки эмас, чхўти-роний, бинойидай. Менимча, агар сиз инглиз дўконидан сотиб олган парча-парча гулли ўйма ёқали кофточкангизни кийсангиз, кийимингиз шай бўлади-туради, деб ўйлайман.

У чиқиб кетди, назаримда, кулгидан унинг фақат лаб ва кўзларигина эмас, балки бутун вужуди титраётгандай туюлди. Жуда ҳам аччиғим чиқиб кетди, ҳамма кийимларимни ечиб ташлаб, оддий сорийимни кийиб олишга аҳд қилдим. Лекин, негадир, бу аҳдимни амалга оширмадим. Агар Шондип-бобу ҳузурига ёмон кийиниб чиқсам, эримнинг аччиғи келади, деб қўрқдим. Ахир, хотин киши жамоанинг безаги ҳисобланади-ку. Мен, Шондип-бобунинг ҳузурига у овқатга ўтирганида чиқишга қарор қилдим. Унгача овқатларнинг ўз вақтида қўйилишини кузатиб тураман-у, дастлабки учрашувдаги ўнғайсизликлар йўқолиб кетэди, деб ўйладим. Аммо бугун овқат кечикаётган эди (соат бир бўлган эди), шу сабабли эрим мени меҳмон билан таништириш мақсадида менга одам киргизди.

Меҳмонхонага кирдим, кирдим-у, уялганимдан кўзимни кўтариб Шондип-бобуга қарай олмадим. Бир иложини қилиб ўзимни бир оз тутиб олгач, қийнала-қийнала:

— Бугун овқат хиёл кечикади,— дедим.

Шондип-бобу бемалол менинг ёнимга, креслога келиб ўтирди:

— Худонинг берган куни овқатланамиз,— деб гап бошлади у,— бироқ Оннопурнани ҳеч кўрмаймиз. Бугун Оннопурна ўз жамолини намоён қилди, энди овқатланмасак ҳам бўлади.

Унинг нутқигина эмас, балки бутун хатти-ҳаракатлари, хулқи ҳам кишини ғоят ўзига мафтун этувчи кучга эга эди. Ҳеч тараддулланишни билмасди. У қаерда бўлмасин, дарҳол ўзига муносиб обрў қозониб оларди. Шубҳаланиш деган нарсани билмасди. У аёл кишига яқинроқ ўтириш ниятида шу қадар табиий ҳаракат қилардики, уни беандишалликда айбламоқчи бўлган одамнинг ўзи ноқулай ҳолатга тушиб қоларди.

Ишқилиб, Шондип-бобу мени эскича тоифадаги ўлик бир махлуқ экан, деб ўйламасин-да, деган фикр менга азоб берарди. Мен унчалик зеҳни ўткир одам эмас эдим ва ҳамсуҳбатимни ҳозир-жавоблик билан ҳайратга сола олмасдим. Ич-этимни еб қийналардим, унинг олдига чиққанам учун ҳадеб ўзимни ўзим койирдим.

Овқат тугаши биланоқ, дарҳол ўрнимдан турдим. У бу сафар ҳам ҳеч тортиниб ўтирмасдан, бемалол эшик олдига борди-да, йўлимни тўсиб туриб деди:

— Мени очофат экан деб ўйламанг, бу ерга овқат егани эмас, сизни деб келдим. Агар бизни бунчалик тез ташлаб чиқиб кетиш ниятингиз бўлса, меҳмоннинг орзулари бекор бўлади.

Агар у менга шунча содда диллик билан ва дадил мурожаат қилмаганида, унинг бу гаплари сохта бўлиб чиқиши турган гап эди: лекин ахир эрим — унинг энг яқин дўсти, мен эса — дўстининг хотиниман-ку. Тараддудга тушиб қолиб, Шондип-бобунинг ҳаддан зиёд дўстона тузовидан ўзимни қутқаришга уринаётганимда, эрим жонимга оро кирди.

¹ Диди — опа дегани.

— Жуда соз,— деди у менга,— овқатланиб бўлиб, яна қайтиб келишинг мумкин.

Шондип-бобу мендан, қайтиб келаман ва алдамайман деб сўз беришимни талаб қилди. Мен хиёл табассум билан, дарҳол қайтиб келишга сўз бердим.

— Нима учун сизга ишонмаяпканимнинг сабабини тушунтириб бермоқчиман,— деди менга Шондип-бобу.— Никҳилешнинг уйланганига тўққиз йил бўлди. Шу тўққиз йилдан бери сиз доим ўзингизни мендан олиб қочиб юрардингиз. Агар ҳозир яна тўққиз йилгача кўринмай кетсангиз, у ҳолда биз бошқа ҳеч дийдор кўриша олмаймиз.

Энди мен ҳам унга илтифот кўрсатишга қарор қилдим ва ҳамдардлик билан сўрадим:

— Нега дийдор кўриша олмас эканмиз?

— Менинг юлдузим барвақт ўлишимни даъват этган. На отам, на акаларим — ҳеч ким ўттиз ёшдан ортиқ умр кўрган эмас. Менинг ёшим ҳозир йигирма еттида.

У ўз гапларининг менга таъсир этишини биларди ва бу мақсадига эришди ҳам. Бу сафар менинг майин овозим яна ҳам майинроқ эшитилгандай бўлди:

— Ватан паноҳида, сиз хавф-хатардан халос бўласиз,— дедим мен.

— Ватанимнинг оқ фотиҳасини ўзимга ватандош бўлган аёллар тилидан эшитишим керак, шу сабабли, сиз қайтиб келмасангиз, қаттиқ ташвишга тушиб қоламан. Тилакларингиз мени фалокатлардан халос этилишимнинг бошланиши бўлади.

Сел лойқа бўлса ҳам осонлик билан ўзига йўл очади. Шондип-бобу шундай шиддат билан ҳаракат қилардики, мен унинг биронта ҳам талабига эътироз билдириш имкониятидан маҳрум эдим. Агар бошқа бирон одамдан шундай сўзларни эшитсам, уни ўзим учун ҳақорат деб билардим.

— Билиб қўйинг, эрингизни кафилга олиб қоляпман,— деди у кулиб.— Агар келмасангиз у озодликдан маҳрум бўлади.

Эшик томон юра бошлаган эдим, у яна менга мурожаат қилди:

— Сиздан кичкинагина бир илтимосим бор эди.

Мен ажабланиб тўхтадим.

— Қўрқманг, фақат бир стакан сув керак, холос. Одатим шу — овқат вақтида эмас, овқатдан кейин бир оз вақт ўтгач сув ичаман.

Мен чор-ночор бу нарсага қизиқишимга тўғри келди ва ундан бунинг сабабини сўрадим. У ўзининг қарийб етти ойга чўзилган оғир ошқозон касали тўғрисида гапириб берди. У гомеопат ва аллопатларнинг бутун дори-дармонларини тотиб кўриб тузалмаганидан кейин, маҳаллий табибларга муружаат қилибди, уларнинг даволаши жуда муваффақиятли чиқибди. У гапини тугатаркан, кулиб туриб деди:

— Парвардигор мени шундай дардларга дучор қилганки, уларнинг давоси ёлғиз «свадеши»дир.

Лекин гап шу ерга келганда, ҳанузгача сукут сақлаб ўтирган эрим гапга аралашди:

— Аммо чет эл дори-дармонлари солинган шишалар уйингдан ҳеч аримайди-ку: меҳмонхонадаги учтокча лиқ тўла...

— Уларнинг нималигини биласанми? Улар бами-соли полицияга ўхшайди, асло кераги бўлмаган пайтда ёпирилиб келади-ю, ҳозирги замоннинг иродаси билан бошингга шилққа тушади-қолади. Унга жарима тўлаш билан қутула олмайсан, яна туртки ҳам ейсан.

Эрим муболагани жуда ёмон кўрарди, лекин хотин кишининг безаклари ҳам муболага-ку. Безакларни худо эмас, одам яратган. Кунларнинг бирида ёлғон гапириб қўйганимда ўзимни оқлаш учун эримга шундай деган эдим:

— Усимликлар, паррандалар, ҳайвонлар доимо фақат ҳақ гапни сўзлайдилар. Улар хаёл суришдан маҳрумлар. Одам зоти эса ҳайвонот олаmidан ўзини устун тутуди, аёллар бўлса, ўзларини эркаклардан устун қўяди. Хотинлар беҳад кўп қиммат баҳо буюмлар билан безанадилар, шунинг учун уларда ёлғонлик миқдори ортиқ бўлади.

Мен уйдан чиқдим. Урганча овсиним айвонда туриб, деразага тўсилган чийпарда орасидан мўралаб турарди.

— Нима қиляпсиз?— деб сўрадим мен.

— Мўралаяпман,— деб жавоб берди у пичирлаб. Мен қайтиб келганимда, Шондип-бобу меҳрибонлик билан деди:

— Сиз бугун ҳеч овқат емаган бўлсангиз керак.

Мен жуда ўнғайсизландим. Тўкис уйларда овқатланиш учун ажратилган вақтдан фойдаланмай даров қайтиб кира қолган эдим. Бундай, хаёлда чамалаб кўрилса, овқатланишга қараганда ундан бошқа ҳамма ишларга жуда кўп вақт сарфлаганим очиқ кўришиб турарди. Ахир кимдир шуни чамалаб кўрарку, деган фикр хаёлимга ҳам келмаган экан. Шондип-бобу саросимага тушиб қолганимни сезди, мен яна бадтарроқ уялиб кетдим.

— Сиз ўрмон бугиси сингари қочиб кетишга тараддулланган эдингиз, лекин фидойилик кўрсатиб, берган сўзингиз устидан чиқдингиз, буни мен ўзим учун гоят катта тортиқ деб биламан.

Муносиб жавоб қайтаришга қўрбим етмади, уялганимдан чўғдек қизариб диваннинг бир бурчагига суқилиб ўтирдим. Мағрурона ва хотиржамлик билан Шондип-бобу ҳузурига келиб, унга бир назар ташловчи, уни ғалаба гулчамбари билан ўровчи Шакти қиёфасидаги ватан образидан асар ҳам қолмаган эди.

Шондип-бобу жўрттага эрим билан баҳслаша бошлади. У ўз билимдонлигининг мунозара вақтида яққолроқ сезилишини яхши биларди. У кейинчалик ҳам ҳамма вақт менинг ҳузуримда мунозара қилишни канда қилмайдиган бўлди.

Эримнинг «Бонде Матором» афсуни тўғрисида қандай фикрда эканлигини Шондип-бобу биларди.

— Демак, сен, Никҳил, ватанпарварлик ишида инсоний тасаввурларга ҳам ўрин берилиши кераклигини тан олмайсанми?— деб сўради у эримдан.

— Баъзи бир жиҳатлардан тан оламан, лекин ҳамма вақт эмас. Мен ватанимга оид бўлган ишларни тўғри тасаввур этишни ва у тўғрида одамларга тўғри талқин қилишни хоҳлайман. Мен, бундек олижаноб ишда инсон онгини хиралаштирувчи сирли афсунлардан фойдаланишдан қўрқаман, уяламам ҳам.

— Бироқ, сен сирли афсун деб айтаётган нарсани мен ҳақиқат деб биламан. Ватанни ҳақиқий илоҳиятдек улуғлайман. Мен ҳам одамзод қиёфасида, ҳам ватан қиёфасида ўзининг ҳақиқий аксини бир меёрда толувчи илоҳий ибтидога сифинаман.

— Агар сен чиндан ҳам шунга ишонсанг, демак, сенинг учун одамлар орасида ҳам, мамлакатлар орасида ҳам ҳеч қандай фарқ йўқ экан-да?

— Ҳақ рост, лекин мен шу қадар оғирманки, ватанимга сифиниб, танграмга сажда қиламан.

— Мен сифинишга қарши эмасман, аммо агар сен ўзга мамлакатларда ўзини намоён қилаётган тангридан нафратлансанг, сифинишнинг қиймати тўла бўлармикин?

— Нафрат — ҳурматлашнинг бир бўлагидир. Аржуна¹, ваҳший либоси кийган Маҳадева² билан жанг қилиб, ўзига дўст ортдирган эди. Биз худо билан жанг қилишга шайланганимиз учун ҳам у бизнинг ҳузуримизга келади.

— Бундан чиқди, ватанга хизмат қилувчилар ҳам, унга зарар етказувчилар ҳам худога бир хилда сифинишаркан-да? Модомики шундай экан, ватанпарварликни тарғиб қилишнинг унча зарурати қолмайди.

— Ватан мутлақо бошқа нарса, бу масалада киши қалбининг ўзи бир қарорга келиши керак.

— Нега энди бу нарсани фақат ватанга тааллуқли деб ўйлайсан? Қалб бизнинг ўзимизга ҳам аниқроқ жавоб бериши керак. Биласан-ку, ҳар доим ўз қалбимиз худосини шарафловчи нашидалар ҳаммадан баландроқ садо беради.

— Никҳил, айтаётган гапларингнинг ҳаммаси қуруқ мулоҳаза, холос. Наҳотки, ҳамма қалб деб юритувчи нарсани сен тан олмасанг?

— Гапнинг сираси шу, Шондип: сизлар ватанни илоҳий деб туриб, адолатсизликни бурч, наҳс ишларни муқаддас ҳисобларкансиз, мен бир чеккада хотир-

¹ Ар ж у н а — «Махабхарата» қаҳрамонлари бўлмиш оғани Пандавлардан бири.

² Ва ҳ ш и й л и б о с и — йўлбарс териси; Маҳадева — Шива худосининг яна бир номи.

жам туриб, худди кўнглимдаги иш бўляпти, дея олмайман. Агар мен ўз мақсадларимга муяссар бўлиш ниятида ўғирлик қилсам, ҳаққониятга бўлган муҳаббатимга зарба берган бўлмайманми? Менинг бундай ишга қўлим бормайди, ақлим ҳам бовар қилмайди, негаким, мен ўз қадримни биламан.

Бутун вужудим газабга келди. Мен ўзимни ортиқ босиб ўтиролмай ўртага луқма ташладим:

— Ажабо, Англия, Франция, Германия, Россия ёки яна бошқа маданийлашган мамлакатларнинг тарихи ватан учун босқинчилик қилиш тарихи эмасми?

— Бу босқинчиликлари учун улар жавобгардилар, ҳозир ҳам жавоб бера бошладилар. Тарих ҳали ўз поёнига етганича йўқ.

— Жуда соз,— деб гапни илиб кетди Шондип-бобу,— биз ҳам шундай қиламиз. Аввал уйларимизни ўғирлик моллар билан лиммо-лим тўлдириб оламиз-да, кейин, орадан кўп йиллар ўтгач, қулай келган пайтда, қилмишларимиз учун жавоб берамиз. Лекин, мен бир нарсани билиб олмоқчиман: сен, жавоб беряптилар, деб кимларни назарда тутдинг?

— Рим ўз гуноҳлари учун жавоб бера бошлаганида, ҳеч ким уни пайқамади. У ҳамма вақт ўзининг ғоят бадавлатлиги билан шуҳрат қозониб келган эди. Ҳозир маданиятлашган йирик-йирик ваҳший мамлакатларнинг ўз қилмишлари учун таъзир еяётганларини кўриш ҳам жуда мушкул. Лекин, наҳотки уларнинг бошига тушган гуноҳларнинг нақадар огир эканлигини кўрмаётган бўлсанг — бу сохта сиёсат, алдамчилик, сотқинлик, жосуслик, ўз обрўсини сақлаб қолиш мақсадида ҳақиқат билан адолатни оёқ ости қилишлар; шуларнинг ҳаммаси кун сайин уларнинг маданиятини ҳимоясиз қолдираётганини наҳотки кўрмаётган бўлсанг? Кимда-ким ватандан бўлак ҳеч нимани, ҳатто динни ҳам иззат қилмаса, ул шаҳс ватанни ҳам иззат қилмайди, деб ҳисоблайман мен.

Эрим бегона одамлар билан мунозара қилганида ҳеч қачон ёнида бўлган эмас эдим. Баъзан у мен билан баҳслашарди, лекин мени шу қадар севардики,

енгилганимни кўришга унинг юраги бор эди дейсизми? Бугун эримнинг мунозарага нечоғлиқ уста эканлигини биринчи дафъа кўрдим.

Эримнинг келтирган далилларига мен ҳеч рози бўлолмадим. Назаримда, унинг барча гапларига тегишли жавоб бордай туюларди-ю, аммо ҳеч жавоб тополмасдим. Суҳбат дин тўғрисида кетганда, жим ўтиришга тўғри келди, аҳволимнинг мушкуллигига сабаб ҳам шу эди. Динга сиғиниш борасида бу қадар чуқур мулоҳаза юритишни хоҳламайман, деб айтолмасдим-да. Мен ушбу мулоҳазаларга ёзма тариқада яхшилаб жавоб ёзиб Шондип-бобуга топширсам қандай бўларкин, деб режа туза бошладим. Шунинг учун мунозара тугагач, ўз хонамга келиб киришим билан қўлимга қалам олдим.

Суҳбат вақтида Шондип-бобу менга қараб:

— Сиз қандай фикрдасиз?— деб сўраган эди.

— Мен муфассал тўхталиб ўтиришни истамайман, фақат энг муҳим фикрни баён қилмоқчиман,— деб гап бошлаган эдим.— Мен одамзодга хос очкўзлик ҳиссиётига тўлиб-тошганимдан ватанимнинг бадавлат бўлишини хоҳлайман. Шуни деб босқинчилик, ўғирлик қилишдан ҳам тап тортмайман. Менда ҳам газаб деган нарса бор. Ватаним учун дарғазаб бўлишим мумкин, агар зарур бўлса, одамларни сўйиб, узоқ давр таҳқир остида яшаганим учун улардан ўч олишга ҳам қодирман. Менинг ҳам ўзимга яраша ақл-фаросатим бор, мен ҳам ватаним билан фахрланаман. Мен унинг аниқ қиёфасини кўргим келади, уни мен она-Ватан, маъбуда Дурга деб атайман. Ватаним оёғи остида қурбонликка аталган жониворнинг қонини оқизаман. Мен одам боласиман, менда ҳеч қандай илоҳийлик йўқ.

Шондип-бобу креслодан ирғиб турди-да, ўнг қўлини силкиб қичқириб юборди:

— Ура! Ура!— лекин, дарҳол гапини тўғрилади деди:—«Бонде Матором!» «Бонде Матором!»

Эримнинг чеҳрасида чуқур руҳий дард белгилари намоён бўлди-ю, яна бир зумда йўқолди.

— Мен ҳам илоҳий эмасман, мен ҳам одамман,— деди у ғоят майин бир оҳангда,— шунинг

учун ўзимда бор нуқсонларни ҳеч қачон ватанимга раво кўрмайман. Ҳеч қачон!

— Буни қара-я, Никҳил,— деди Шондип-бобу,— ҳаққонийлик хотин киши мижозига шу қадар мос тушдики, бамисоли унинг ажралмас бир бўлаги бўлиб қолди. Биз эркакларда ҳаққонийликнинг на туси, на мазаси, на жони бор, у фақат мақсадга мувофиқ бир нарса. Бироқ хотин кишининг қалби тўла қонли, ҳаққонийлиги эса, ўз гўзаллиги билан чақнаб туради ва бизнинг тортишувларимиз сингари бемаъни эмас. Шафқатсизлик фақат хотинларгагина хос бир нарса; эркаклар бундан маҳрум, негаки, ахлоқ уларни ожиз қилиб қўяди. Хотин киши ҳар нарсани осонлик билан барбод қилиб юбориши мумкин. Бу ишга эркакнинг ҳам қурби етади, лекин, тараддудлар унинг юрагини эзади. Хотинлар бўрон сингари шиддатли бўладилар, лекин уларнинг шиддати айни вақтда ҳам даҳшатли, ҳам гўзал бўлади. Эркаклар ғазоби хунук бўлади, чунки ҳаққоният уларни қийнайди. Шунинг учун ҳам мен: ҳозирги пайтда ватан озодлиги аёлларимиз қўлида, деб исботлайман. Тақводорлигимиз тўғрисида муҳокама қилиб ўтиришдан наф йўқ. Биз албатта ва мутлақо жоҳил ва адолатсиз бўлиб олишимиз керак. Биз ўз ватандош аёлларимиздан дуои-фотиҳа олишимиз ва гуноҳларимизни қизил сандал дарахти упаси билан бўяшимиз керак. Шоиримиз айтган мана бу сўзларни унутдингми:

7

Кел гўзалим, гуноҳ, кела қол, фасод,
Маст қилғувчи ўтли ўпичинг билан
Шўриш сол қонимга, қалбимни уйғот!
Майли, карнай берсин офатдан дарак,
Манглайимга уят тамғасини бос,
Хароблик онаси, қаро гуноҳга
Менинг кўксим бўлсин абадий либос!

— Табассум қилиб туриб вайрон қила олмайди-ган ҳаққоният бизга на даркор!

¹ Бу томга кирган шеъринг парчаларни Ш. Шомўхамедов таржима қилган.

Шондип-бобу шундай деб, ҳассасини зарб билан икки марта ерга дўқиллатиб урди, гиламдан чанг заррачалари кўтарилди. Ҳамма мамлакатлардаги одамлар энг улуг нарса деб ҳурматлаб келган нарсаларини Шондип-бобу бир зумда таҳқирлаб ерга уриб ташлади. У атрофга мағрур назар ташлаб, ўрнидан турди. Унинг юзига қарадим-у, аъзойи-баданам жимирлаб кетди. Яна унинг овози янгради:

— Сиз уйларга ўт қўйиб ўз алангаси билан те-варак-атрофни ёритувчи ғоят гўзал маъбудасиз. Бизнинг ҳар биримизга зўр қудрат ато қилинганки, биз бутун борлиқни вайрона қилайлик, бизнинг ёвузликларимизга ҳусн бағишланг.

Сўнги сўзларининг кимга қаратилгани аниқ эмас эди. Эҳтимол, «Бонде Матором» сўзини такрорлаб туриб саломлашгани аёлгадир, эҳтимол, Бангол Лакшмиларининг намояндаси сифатда шу ерда ўтирган аёлгадир.

Бир вақтлар, гуноҳкор бандаларга раҳми келиб кетган шоир Валмики¹ кутилмаганда шеър билан гапира бошлаган экан. Худди шу сингари Шондип-бобу ҳам, ўз фазилати, хулқи билан ажралиб турувчилардан нафратланиб, ғазоби қайнаган ҳолда, бир-варакайига шу сўзларни гапириб ташлади. Балки, у одамлар юрагини ўзига мафтун этиш мақсадида кўпдан бери қўллаб келаётган махсус драматик санъатини бизга намойиш қилгандир?

Эҳтимол, у ҳали яна гапини давом этдирармиди, лекин шу чоқ эрим ўрнидан туриб, унинг елкасига аста қўлини текизди-да, секингина:

— Шондип, Чондронатҳ-бобу келди,— деди.

Мен орқамга ўгирилиб, эшик олдида кирсаммикин, кирмасаммикин, деб тараддудланиб турган нуроний чолни кўрдим. Унинг чеҳраси, гўё ботиб бораётган қуёш сингари сокин ва майин нурга чўмган эди.

— Бу киши устозим бўладилар,— деди эрим менга қараб,— сенга бу киши тўғрисида жуда кўп гапирган эдим. Салом бер.

¹ Валмики — қадимий ҳинд эпик дostonи «Рамаёна»нинг афсонавий автори, донишманд ва шоир.

Мен устозга таъзим қилиб, хоки пойини кўзимга суртдим.

— Парвордигор сенга узоқ умр ато қилсин, онам!— деди у мени дуо қилиб.

Шу пайтда мен унинг дуосига айниқса муштоқ эдим.

НИКҲИЛЕШ ХИКОЯСИ

Бир вақтлар мен худонинг бошимга солган ҳар қандай мусибатларига бардош бера оламан деб ишонардим, бироқ, ҳанузгача шу фикримни синаб кўришга ҳеч имкон бўлмаган эди. Баъзан, мен ўзимни қашшоқлик, қамоқ, шармандалик, ўлим каби турли-туман бахтсизликлар, кулфатлар гирдобиди ҳис қилиб, ўзимни хаёлан синаб кўришга уринардим. Баъзи пайтларда ҳатто Бимоланинг ўлимини ҳам ўзимча тасаввур қилиб* кўрардим. Шу мусибатларнинг барини бошимни адл тутиб қарши олишга тайёрланган эдим, десам ёлғон айтамаган бўламан.

Лекин фақат бир нарсани ҳеч тасаввур қила олмасдим, ҳозир бўлса, энди бунга қандай бардош берараман деган фикр ҳамон менга азоб беради.

Юрагимнинг аллақарида дард пайдо бўлди. Қандай даво қилиб кўрмай, оғриғи тўхтамаяпти. Назаримда, ҳатто тушимда ҳам бу аламли дардни ҳис қилаётгандай бўламан. Эрталаб ўрнимдан турганимда, кўзимга кундуз куннинг жозибали ёруғи сўниб бораётгандек кўринади. Нима гап ўзи? Нима бўляпти? Бу зулмат қаёқдан пайдо бўлдикин?

Кўнглим шу қадар нозик бўлиб қолдики, бир вақтлар бахт либосига бурканиб кириб, қалбимдан жой олган қайғулар энди яланғоч қиёфасини намоён қилиб, дилимга азоб берарди. Уят ва ғам кун сайин қалбимни маҳкамроқ қамраб олмоқда. Мен уларни одамлар кўзидан яширишга қанчалик кўп уринсам, улар кўз олдимда шунчалик аниқроқ гавдаланаётгандек бўлади. Бутун қалбим улкан кўзга айланиб кетди, мен кўришим керак бўлмаган, кўришни иста-

маган нарсаларни кўра бошладим. Ўзимнинг узоқ вақт хотиржам яшаганимга мағрур бўлиб, руҳан қашшоқлашиб қолганимни пайқамабман. Энди ҳар куни, ҳар софияда, ҳар бир айтилган сўз, ҳар бир нигоҳда хатоларим фожиасини очиб ташлайдиган пайтнинг аста-секин яқинлашиб келаётганини ҳис қиляпман. Тўққиз йиллик ёшлик умрим даврида сурган хом-хаёлларим эвазига энди мен ҳаётимнинг то сўнгги кунигача ортиғи билан бадал тўлаб туришим керак. Мен ҳаммадан кўпроқ ҳаққоният қаршисида қарздор эдим, бироқ, афсуски, қарзни узиш учун зарур бўлган маблағдан асар ҳам қолмади.

Мен фақат бир нарсани дадил айта олишим мумкин: «О ҳақиқат сен ғолиб чиқасан!»

Кеча олдимга амакиваччам Мунунинг эри Гопал келди, қизининг тўйига ёрдам сўраб келган экан. У уйимдаги буюмларни кўздан кечириб мени дунёда энг бахтли одам деб ўйлаган бўлса керак.

— Мунуга айт, эртага овқатлангани бораман,— дедим Гопалга.

Қашшоқ кулбасини мусаффо қалби билан жаннатга айлантириш, фақат Мунунинг қўлидан келади. Ҳозир менинг юрагим инграйди ва ҳеч бўлмаса бир мартагина шу Лакшмининг қўлидан овқат ейишга толпинади. Қашшоқлик унинг уй беағи бўлиб қолди. Бугун, мен унга бир назар ташлашим керак... О, маъсума аёл, муқаддас оёқларининг гарди ҳанузгача ер юзидан кетгани йўқ.

Зўриқдан, гердайиб юришдан менга на фойда? Яхшиси бошимни ҳам қилиб, ҳеч қандай фазилатим йўқ деб тавба қилай. Балки аёллар кўпроқ умид қиладиган эркаклик қудрати менда йўқдир. Бўлмаса, куч деган нарсани қуруқ сафсата, инжиқлик, холос, куч ҳамма нарсани оёқ ости қилади, деб мунозара қилишдан на фойда? Мунозара билан ўз фазилатларини намоён қила олмайсан-ку. Ноқобилман! Ноқобилман! Ноқобилман! Майли, шундай бўлсин, лекин муҳаббатнинг қиймати шундаки, у ноқобил одамни ҳам қуруқ қолдирмайди. Фазилатли, ҳурматли одамлар учун дунёда нима кўп — инъом кўп, ноқобилларнинг пешонасига фақат муҳаббат ёзилган.

Бир кун мен Бимолага, оиламиз доирасидан сиртга чиқишинг керак, деган эдим. Бимоланинг феъл-атвори турли-туман расм, таомиллар билан ўралашиб қолган уйдаги кичкинагина оилада ўсиб етилган, ўзи бўлса тўрт девор билан қуршалган шу кичкинагина хонадон қўйнида яшаб келди. У чексиз муҳаббат туйгуларини қалбининг чуқур ерларидан олиб менга бахш этармиди, ёки бу муҳаббат бамисоли кундўз кунлари водопроводдан олиб, ғамлаб қўйилган сувга ўхшаш бир нарсамиди?

Мен хасисманми? Орзу-истакларим менга насиб бўлган нарсалардан ортиқмиди? Йўқ, мен хасис эмасман, мен ошиқман. Шунинг учун ҳам уни тўрт девор ичида қамалда олиб ўтирмоқчи эмасдим, балки, унинг ўз мулоҳаза ва фикрларини дадил туриб ҳимоя қила оладиган бўлишини орзу қилардим. Мен самхит ва смрити¹ қўлёзмалари варақлари билан уйимни безатишни истамасдим. Мен Бимолани кучга тўлган, барваста, онгли, муҳаббати яшнаган ҳолда кўриш орзусида эдим.

Уша вақтларда мен фақат бир нарсани унутган эдим: агар инсоннинг чиндан ҳам тўла озод бўлишини истасанг, инсоннинг инсонга ҳақи-ҳуқуқи ҳақидаги барча фикрларни четга йиғиштириб қўйишинг керак эди. Нега мен шу тўғрида ўйламадим? Эҳтимол, эрнинг хотинга ҳуқуқи қатъий бир нарса деб ишонган бўлсам керак? Йўқ, бунинг сабаби бошқа. Мен муҳаббатга жуда ишонган эдим.

Мен ўзимга ортиқ даражада ишонган эдим, ҳақиқат қандай бўлса, уни худди шундай тасаввур қилишга кучим етади, деб ўйлаган эдим. Энди синов пайти келди. Аминманки, тирик қолсам ҳам, ўлсам ҳам, бу синовга бардош бераман.

Шу вақтгача Бимола бир ишимга тушунмасди. Мен зўравонликни ўтакетган ожизлик аломати деб биламан. Ожиз одам ҳеч қачон ўзи устидан одил ҳукм чиқаришга қурби етмайди. У масъулиятдан қочиб, ғайри қонуний ишларнинг пайдан бўлади.

¹ Самхит ва смрити — диний маросим қонунлари ҳақидаги қисқа ҳикматли сўзлар, ёки трактатлар.

Бимола бетоқат аёл. У қўрс, жоҳил ва ҳатто ноинсоф одамларни кўргиси келади. Гўё ҳурмат билан бирга қўрқув нималигини ҳам синаб кўрмоқчига ўхшайди.

Агар Бимола эл-юрт орасига кирса, жаҳолат тузоғидан қутулса, онгини оширар; деб умид қилган эдим. Энди билсам, унинг феъли аслида ўзи шунақа экан. У бебош қудрат сари толпинади. У ҳаётда учрайдиган жамийки росмана ва жўн таомларга жуда сероб қилиб мурч сепиши керак, токим тилининг учидан тортиб то ошқозонигача ловиллаб ёнсин — бошқа ҳеч қандай таъм унинг дидига ёқмайди. Мен бўлсам кайф қилувчи ичкиликка тентакларча ҳирс қўйишни ватанпарварлик туйгуларимга ҳеч қачон қўшмайман деб сўз берганман. Мен кам-кўстларга ҳам кўнавераман, лекин хизматкорга қўл кўтара олмайман, жаҳл устида бир-икки оғиз ортиқча гап айтиб юборган бўлсам, ўзим жуда хижолат бўлиб қоламан. Биламан, Бимола менинг хижолат бўлишимни ожизлик деб ҳисоблар, шунинг учун ҳам мени ҳурмат қилмас эди. У ҳозир ҳам югуриб-елиб «Бонде Матором» деб жар солмаётганимдан ичида койиниб мендан таъна қилади. Мен барча халойиққа вабодек ёпишиб олган жўшқин диний мутаассибликни маъқул топмадим, шунинг учун умумнинг таънасига қолдим. Ватандошларим мен тўғримда, ё катта мансабга минмоқчи ё бўлмаса полициядан қўрқади, деб ўйлашади. Полициянинг ўзи бўлса мен тўғримда, сиртдан қараганда ўзи одобли кўринса ҳам, ёмон ниятли ичиқора бўлса керак, деб шубҳаланади. Шунга қарамай кишилар кўзига ёмон кўришиб, бадном бўлиш хавфи остида ҳамон ўз йўлимдан қолмайман. Кимда ким ўз ватанини шу табиий ҳолатда яъни юпун ва қайшоқ ҳолида кўриб туриб, унга хизмат қилишдан ийманса ва одамзодга унинг одам боласи бўлгани учун оқ астойдил хизмат қилиш қўлидан келмаса, ватани она деб, илоҳий деб қичқириб, фақат алғовдалғов ҳаракатни қувватлаш учунгина ваъзхонлик қилса, бундайлар ватанни эмас, жазаваси тутиб бақаришни кўпроқ яхши кўрадилар, деб ҳисоблайман. Хомхаёлларни ҳақиқатдан устун қўйишга уриниш бизнинг онгимизда ўрнашиб қолган қуллик белгиси.

дир. Агар онгимиз эркин бўлса, кучдан маҳрум бўлиб қоламиз. Бизнинг қотиб қолган онгимизга одам, фантазия ёки диний ақидалар таъсир қилмагунча у ўрнидан силжишга қодир эмас. Шунинг учун, то биз оддий ҳақиқатнинг мазасини тотиб кўрмас эканмиз, ҳали биз сеҳр, жодусиз туролмас эканмиз, ўз ватанимизни эркинлик билан бошқара олмаймиз. Шу ҳолда кетаверсак ҳамма вақт тепамизда қандайдир хаёлий иблис ё чинакам афсунгар, ё бўлмаса иккалови бир варакайига ҳукмронлик қилиши турган гап.

Уша кунларда Шондип менга бундай деган эди:

— Шунча ажойиб фазилатларинг бўла туриб, тасаввур қилишни билмайсан, шунинг учун ватанингни илоҳий қиёфасини ҳақиқат деб билолмайсан.

Бимола унинг гапига қўшилди. Мен ҳеч нима жавоб қайтармадим, чунки мунозарада енгиб ҳеч баҳра топмасдим. Бу ахир, фикрлар ихтилофи эмас, киши табиатининг бир-биридан фарқ қилиши эди. Кичик бир хонадон доирасида бу фарқ унча сезилмайди, ҳаётимиз оқимига ҳеч ҳалал етказмайди. Жамият орасида эса у кўзга ташлана бошлайди. У ерда ҳаёт тўлқинлари гувилламайди, зарб билан келиб уради.

Менда тасаввур етишмас экан! Онгимнинг қора чироғида мой бўлса бордир, лекин алангаси йўқ! Мен эса, ўзларингизнинг алашгаларинг йўқ, дейман. Сиз чақмоқтош сингари қоп-қорасиз. Биттагина учқун олиш учун уни қанча чақиш, қанча овора бўлиш керак! Елғиз учқунлардан кишининг онги ошмайди, ўз биларманлик ҳосил бўлади, холос.

Шондипнинг ўлгудай очофатлигини аллақачон сеза бошлаган эдим. Унинг гўштлик овқатга ўчлиги диний мулоҳазаларининг самимийлигига шубҳа билан қарашга мажбур этиб, зўравонлик кўчасига бошларди. Шондип кўрс табиатли, аммо зеҳни ўткир бўлса ҳам, баландпарвоз сўзлар билан ўз ниятларини яширарди. У шахсий нафратини қондиришга қанча интилса, ифлос ихтиросларини қондиришни ҳам шунчалик зарур деб биларди.

Бимола унинг пулга ҳаддан ташқари ўчлигини менга бир неча бор айтган эди. Буни ўзим ҳам сезардим, лекин Шондип билан савдолашиб ўтирмас-

дим. Мен ҳатто, у мени алдаяпти-ку деб ўйлашга ҳам уялардим. Мендан олаётган ёрдам пулинг зарар келтириши мумкин, деб ундан ўпкалагим ҳам келмасди. Шондипнинг ватан ҳақидаги кўпчилик ҳиссиётлари ҳам яна ўша кўпол хасислигини кўрсатадиган ҳиссиётлар эди. Бу ҳақда Бимола билан гаплашиш гоят мушкул эди. Чунки у Шондипни астойдил иззат қиларди. Ўзим ғараз қилаётган бўлиб кўринишим мумкин эди. Менинг гапимда рашк оҳанги сезилиши, муболагага берилиб кетишим мумкин эди. Балки қалбимдаги аламли, қаттиқ дард менга Шондипнинг қиёфасини бузиб кўрсатаётгандир. Бироқ, юракда сақлаб юргандан кўра, ҳаммасини бирма-бир ёзган яхшироқ.

Устозим Чондронатҳ-бобуни салкам ўттиз йилдан бери биламан. У на туҳматдан, на жудоликдан ва на ўлимдан қўрқади. Туғилиб ўсган уйимда ҳеч кимнинг гапи қулоғимга кирмас, ҳеч ким мени хавфхатардан асраб қола олмасди. Лекин Чондронатҳ-бобу ўзига хос салобат, ҳаққоният ва олижаноблик билан менинг ҳаётимдан жой ола билди. Шунинг учун ҳам мен яхшиликдан умидвор бўлишга, унга ишонишга ўрганганман.

Бир кун устозим, Шондипнинг бу ерда туришига қандай зарурат бор, деб сўраб қолди.

У қай томондан хавф туғилаётганини дарров пайқаб оладиган одам. Уни ташвишга солиш осон гап эмас, лекин бу ерда у яқинлашиб келаётган фалокатни тез сезиб қолди. Биламан, у мени жуда ҳам яхши кўрарди. Нонушта пайтида мен Шондипдан сўрадим:

— Рангпурга бормайсанми? У ердан хат олдим. Дўстларимиз менинг тўғримда, сени қўярда-қўймай ушлаб ўтирибди, деб ўйлашяпти.

Бимола чой қуярди. Бир зумда ранги ўзгарди-ю, сездирмасдан Шондипга қия боқиб қўйди.

— Менингча, «свадеш»мизни тарғиб қилиш мақсадида мамлакатнинг у бошидан бу бошига сафар қилиб юришимиз беҳуда иш. Агар бир ерни марказ қилиб турсам, ишимиз анча дуруст натижалар берса керак, деб ўйлайман.

Шондип шу гапни айтиб Бимолага савол назари билан қаради:

— Гапимга қўшилмайсизми?

— Ватанпарварлик ҳаракатининг иккала хили ҳам жуда маъқул.— деб жавоб берди Бимола бир оз сукутдан кейин.— Турли ерларга сафар қилиш ҳам ёки бир ерда туриб ишлаш ҳам — ҳаммаси одамнинг ўз дидига, манфаатига боғлиқ. Кўнглингизга қайси хилдаги иш кўпроқ ёқса шу йўсинда ишлаганингиз маъқул.

— Ундай бўлса, очиғини айта қолай. Кўпдан бери вазифам бир ердан иккинчи ерга сафар қилиб юриб, одамларнинг ташаббусини қўзғатиш деб ўзимни ишонтириб юардим. Бироқ, ҳозир хатомни англадим. Мен, ўзимни доимо илҳомлантириб турувчи куч манбаини топа олмай юардим.— шунинг учун шу пайтгача ҳаётим қудратимни турли жойларда турли-туман одамлардан олган илҳом билан суғориб келардим. Энди эса, сиз мен учун Банголия Сарасватиси бўлиб қолдингиз. Бундай алангани мен шу топгача ҳеч бир одамда учратмагандим. Шунча вақтдан бери қандай қилиб қудратлиман, деб керилиб юрган эканман? Менда энди мамлакат доҳийси бўламан деган умиддан асар ҳам қолмади. Лекин мағрурлик билан дадил айта оламанки, агар сиз бахш этган қудратдан фойдалансам, бутун мамлакатни аланга олдириб юбораман. Йўқ, йўқ, хижолат бўлманг. Сиз, шубҳа, камтарлик ва сохта хижолатдан юқори туришингиз керак. Сиз арихонамизнинг Маликаи Боларисисиз, биз сизнинг теварагингизда меҳнат қилишимиз керак. Фаолиятимиз учун зарур бўлган илҳомни сиздан олишимиз керак, сиздан узоқлашиш деган сўз қувончдан ва раҳбардан жудо бўлиш демакдир. Бизнинг илтифотимизни ҳеч тортинмай қабул қилинг.

Бимола уялганидан ва ғурурдан қип-қизариб кетди. чой қуяётган қўли титради.

Чондронатҳ-бобу яна меникига келди:

— Назаримда, Никҳил,— деди у,— бетоброқ бўлсанг керак, уйқунгнинг ҳам мазаси йўқ кўринади.

Бимола билан бирга Даржилингга кетсаларинг бўларди.

Кечқурун Бимолага Даржилингга жўнаб кетишни таклиф қилдим. Унинг кўпдан бери ўша ерга боришни, Ҳимолой чўққиларини томоша қилишни орзу қилиб юрганини билардим. Бироқ, Бимола рад қилди. У сафарга кетиб ватанпарварлик ишига зарар етказиб қўйишдан қўрқди.

Мен ноумид эмасман, кутаман. Кичик хонадондан кенг жаҳонга чиқадиган йўл — оғир йўл. Бимоланинг ҳаёти кичкинагина уячада ўтарди, бу ердаги ҳаётни тўрт девор билан чекланган урф-одат бошқарарди. Энди Бимола ташқарига чиқди, эски қонунлар энди уни қониқтиролмай қолди. Бимола нотаниш ҳаёт билан бутунлай танишиб олиб, ўз назарларини аниқлаб олганда, менинг ўрним қаерда бўларкин деб, унга четдан кўз ташлаб туришга қарор қилдим. Агар мен бу катта жаҳонда ўзимга жой топа олмасам, бутун ўтган умрим фақат фириб экан, дейман. Фирибга тобим йўқ. Агар шундай бўлса, баҳслашиб ўтирмай, секин ўзимни четга оламан. Куч дейсизми? Зўрлик дейсизми? Нима кераги бор? Зўрлик билан ҳақиқат бир-бирига асло қовушмайди!

ШОНДИПҲИКОЯСИ

Насиб бўлган нарса меники,— дейишади заиф одамлар, ожизлар эса. ўз қисматларига кўникадилар. Қўлга киритганим меники, деган қонун азалдан диний васият бўлиб қолган. Мен ватан тупроғида туғилганим билан у меники бўлмайди. Мен уни куч билан қўлга киритган пайтимдан бошлаб меники бўлади. Эгалик қилиш ҳуқуқи қанчалик табиий бўлса, очкўзлик ҳам шунчалик табиийдир. Табиатда бизнинг маҳрумликларимизни тасдиқловчи қонун-қоидалар йўқ. Кишининг қалби нимаики нарсага муштоқ бўлса, шуларнинг ҳаммасини ўзи яшаб турган муҳитдан олиши керак. Шундай қилинса ички муҳит билан ташқи муҳит ўртасидаги муносабат тўғри ҳал қилинади. Бундай ҳақиқатни тан олмайдиган таъли-

мотни биз панд-насиҳатгўйлик деб атаймиз, шунинг учун ҳам одам шу пайтгача у таълимотга тўла риоя қила олмайди.

Дунёда чала ўлик одамлар бор, улар на муштумларини сиқа оладилар, на забт қилишни ва на зўрлик билан тортиб олишни биладилар. Панд-насиҳат таълимоти шунақа одамларни хотиржам қилиш учун хизмат қилаверсин.

Тақдир, бутун қалб билан толпинувчиларни, бутун жони-тани билан ҳузур қилувчиларни, на шубҳа ва на тараддудни биладиган кишиларни ардоқлайди. Табиат барча гўзал ва қиймат баҳо нарсаларини шуларга бағишлайди. Бу одамлар ўз орзуларига эришиш учун ҳеч нарсадан тап тортмайдилар: сув келса кечадилар, ўт келса ўтадилар, деворлардан олиш тушадилар, эшикларни синдириб кирадилар. Улар учун бу иш жонини тикиб туриб эришилган чинакам қувонч ҳисобланади. Табиат шунақа босқинчиларгагина бўйин эгади, чунки у истак кучи, босқинчилик кучи, муваффақият кучи билан қўлга киритилган айш-ишратни яхши кўради. Табиат ўзининг энг севимли кишиси учун баҳор гулларидадан ўрган гулчамбарни чалажон зоҳиднинг қилтириқдай бўйнига илишни истамайди.

Тантанали музика садоси янграйди, уни бутун вужудим билан тинглайман. Ким тақдирланяпти? Мен. Кимки ёниб турган машъал кўтариб ўз оёғи билан кириб келса, тақдирланувчи одамнинг ўрни ўшанга буюради. Табиатнинг сара фарзанди ташрифсиз кириб келади. Бу уятми? Асло. Мен уялмайман. Хоҳласанглар ҳам, хоҳламасанглар ҳам, ўзимга зарур бўлган нарсаларнинг ҳаммасини оламан. Баъзан одамлар тортинчоқликлари туфайли зарур нарсани ола олмайдилар, кейин ўзларининг қоникмаганларини оқлаш учун уятни энг юксак фазилат деб баҳона қиладилар. Бизни қуршаб олган муҳит ҳақиқий дунёдир. Одам боласи ўзини баландпарвоз сўзлар билан юпатиб, бу қудратли дунё бозоридан икки қўлини бурнига тикиб оч-яланғоч қайтар экан, бу дунёга келиб нима қилади? У, самовий ўрмонларда фалак орзуларининг майин куйларини най билан

чилиш учун дин билан кўнгили очувчи жаноблардан нора олмаганмикин? Най овози менга даркор эмас, фалак орзулари билан эса қорним тўймайди.

Кўнглим тортган нарсага қаттиқ ҳирс билан ташланаман. Мен уни икки қўлим билан хамирдек қораман, икки оёғим остига олиб тепкилаб пишитаманда, уни бутун баданимга суртаман, тўйгунимча ейман. Мен ўз истакларимдан уялмайман, олиш керак бўлганда иккиланиб турмайман. Панд-насиҳат рўзасини тутиб озиб-тўзиб кетган, қуриб шапарак бўлиб ташландиқ кўрпа чокларига кириб олган қандалаларга ўхшаб қолган одамларнинг гиншиган овозлари менинг қулоғимга кирмайди.

Мен ҳеч нимани яширишни истамайман, чунки бу кўрқоқликдан далолат беради, борди-ю, зарурати туғилиб, муғомбирлик қила олмай қолсам — у ҳам кўрқоқлик бўлади.

Сиз, буюмни яхши сақламоқ учун уни уйга олиб кириб, тўрт девор ичига яширасиз. Шунинг учун мен ўз истагимни рўёбга чиқариш мақсадида деворни бузишим керак. Сизлар хасиссиз, шу сабабли буюмларингизни девор билан ўрайсиз. Мен ҳам хасисман, шунинг учун деворингизни бузаман. Агар сиз эшигингизни занжирлаб қўйсангиз, уни очиш учун ҳам ҳийла топаман. Буларнинг ҳаммаси табиий бир ҳол.

Шоҳликлар, империялар шунга асосланган, инсониятнинг буюк фаолияти шу асосга қурилган. Осмонни фалакдан тушиб келувчи ва муқаддас тилда сўзловчи аватараларнинг¹ нутқларида ҳеч қандай ҳақиқат йўқ. Уларнинг сўзлари фақат ожизлар яширилган гўшаларгагина бориб эшитилади. Жаҳонга ҳукмронлик қилувчи зўравонлар учун у сўзларнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Агар улар аватаралар нутқига қулоқ солишганида эди, улар ҳам ожиз бўлиб қолардилар. Чунки аватаралар сўзида ҳақиқат бўлмайди. Ким бунга тушунса, кимки бунга маъқулладан уялмаса, у зафар қозонади. Бир ёғида табиат, иккинчи ёғида эса аватараларнинг қийновида бўлган бахтсиз

¹ А в а т а р а — худолардан бирининг янгича қиёфаси.

кишилар, бир оёғи билан бу ҳақиқий дунё қайиғида, иккинчи оёғи билан нариги дунё қайиғида турган кишилар на олға юрадилар ва на умр кўра оладилар.

Бир гуруҳ шундай одамлар борки, улар бу дунёга фақат ўлим ҳақида гапириш учунгина келганлар. Аста-секин сўниб боришнинг ҳам кун ботиш чоғидаги осмон гўзаллиги сингари, ўзига яраша гашти бор, у одамларни ана шундай гўзаллик мафтун қилади. Бизнинг Никҳилеш ҳам шу тоифадаги одам. Уни жонсиз жасад деса бўлади. Бундан тўрт йил муқаддам биз қаттиқ тортишиб қолган эдик. Шунда у менга:

— Кучни ишга солмай туриб ҳеч нарсага эришиш мумкин эмас, бунини мен тан оламан,— деган эди.— Лекин, менга айт-чи, у кучнинг кимга кераги бор ва уни ишга солиб нима олиш керак? Менинг кучим воз кечиш кучидир.

— Демак, жудо бўлган нарсаларнинг кайфи билан маст бўлиб ўлиб кетаркансанда,— дедим мен.

— Ҳа, тухум ичидаги жўжа ёруғликка чиқиш учун ҳалок бўлишдан ҳам қайтмаганидек... Тухум пўчоғи, албатта, зарур нарса, аммо унинг эвазига жўжа ҳаво ва ёруғликдан баҳраманд бўлади. Сизларнинг фикрларингизча, жўжа алданиб қолса керак.

Никҳилеш шундай образли ибораларни ишлатиб гапирганида, буларнинг ҳаммаси маъносиз, қуруқ сўзлар эканлигини исботлаш жуда қийин бўлади. У шундай образли гапира олиши учун ўзини бахтли ҳисоблайди, майли суюниб юра берсин! Биз йирткич бандалармиз. Бизнинг тиш-тирноқларимиз бор. Биз, югуришимиз, ўлжамизни тутиб, бурда-бурда қила олишимиз мумкин. Биз эски сақич чайнаб умримизни бекор ўтказа олмаймиз. Шунинг учун ҳам сиз киноя усталарининг, бизнинг шувағамиз турган жойнинг эшигини бекитишингизга асло йўл қўймаймиз. Биз ё ўғирлашимиз, ё босқинчилик қилишимиз керак. Акс ҳолда кунимиз ўтмайди. Биз сўнги нафасимиз чиққунча нилуфар япроқлари устида сулайиб ётиб, фақат ўлимга меҳр қўйганимиз учунгина ўлиб ке-

тишни хоҳламаймиз. Ҳурматли вишнупараст¹ оталар бунинг ташвишини қилмай қўя қолсинлар.

Кўпчилик буни — менинг шахсий фикрим деб ўйлайди. Аммо одамлар кўпроқ худди мен сингари иш кўрадилар-у, оғизда бутунлай тескари фикрни айтиб юрадилар, шу нарсанинг ўзи панд-насиҳат қонуни эканини билмайдилар. Мен эса биламан. Сўзларим қуруқ васваса эмас, ҳаётда синаб кўрилган. Хотин кишининг кўнглини олиш лозим бўлганда дидил иш кўраман. Улар реал дунё бандаларидирким, эркакларга ўхшаб, қуруқ ғоялар билан тўлдирилган пуфақларда осмони фалакда парвоз қилиб юрмайдилар. Улар менинг кўзларимда, лабларимда, тану жонимда, фикр ва сўзларимда уларга нисбатан эҳтиросли истак борлигини сезиб турадилар. Бу, зоҳидликда қуруқшаб қолган эҳтирос эмас, ҳар қадамда шубҳа туғдириб тўхтатувчи эҳтирос эмас, бу тўлақонли эҳтирос. Бу эҳтирос бамисоли баҳор сувлари сингари ҳайқиради ва «Мен ташнаман, ташнаман!»— дея наъра тортади. Бундай саркаш эҳтирос жамиятнинг жони эканлигини аёллар юраклари билан ҳис қиладилар. Бу эҳтирос ҳамма ерда музаффар, у ўзидан бўлак ҳеч нимани тан олмайди. Аёллар менинг эҳтиросимга итоат этарканлар, бу эҳтирос уларни ҳимоя қилиши ё ўлимга олиб бориши тўғрисида ўйлаб ҳам ўтирмаганларини мен бир эмас, бир неча марта кўрганман. Хотинларни итоат эттирадиган куч — қаҳрамонлар кучи, мавжуд дунёни забт этувчи кучдир. Ўзга бир дунё ҳам бор деб эътироф этувчилар эса, ўз истакларини ер юзидан фалакка кўчира қолсинлар, кўраимиз, уларнинг орзу умид булоқлари қачонгача ва қай тариқа отилиб тураркан. Аёллар бунақа хаёлпараст ожиз махлуқлар учун яратилган эмас.

Рухий яқинлик! Кўпинча, шароит талаб қилган чоғда мен бундай дердим: «Худо эрлар ва хотинларни яратаркан, уларни жуфт-жуфт қилиб қўшади, бу жуфтлик афсунлар билан муқаддаслаштирил-

¹ Вишнупарастлар — Вишну таңгрисига сифинувчилар.

ган жудоликдан гўзалроқ. Бунинг боиси шундаки, эркак киши табиатни қанча ҳурмат қилмасин, ҳеч бўлмаганда бирон сўзни сир сақламаса бахтли бўлолмайди. Шунинг учун дунё бўҳтонга тўлган. Лекин, фақат ёлғиз руҳий яқинликкина бўлиши мумкин деб ким айтган? Бунақа яқинликлар минглаб учрайди. Табиат қонунида, бир хотин билан яқинлашиш учун бошқа ҳаммадан воз кечиш керак, деб ҳал қилиб қўйилган эмас. Мен ўзимга руҳан яқинлашган аёлларни жуда кўп учратганман, лекин бу ҳол яна бир аёл билан учрашувимга ғов бўла олмайди. У мени қанчалик аниқ тасаввур қилаётган бўлса, мен ҳам уни шу қадар аниқ кўз олдимга келтиряпман. Агар мен бу ерда зафар қозонмасам, отимни қўрқоқ қўяман».

БИМОЛА ҲИКОЯСИ

Беҳаё бўлиб қолдим. Бир зумгина ҳам ўзимга назар ташлашга фурсат тополмайман, кеча билан кундуз хаёлга ҳеч ўрин қолдирмай, бамисоли чарх-палакдек мен билан бирга гир айланиб ётибди,— деб ўйлардим мен кўпинча.

Бир кун ўртанча овсиним менинг олдимда эримга кулиб туриб деди:

— Ана, мулла ака, кўпдан бери уйимизда хотинлар кўз ёши тўкиб келган эди, энди навбат эркакларга келди. Биз эркакларни йиғлашга мажбур қиламиз. Хўш, сиз нима дейсиз, чҳўти-роний? Рицарлик яроғ-аслаҳалари энди сизнинг қўлингизда, жангпараст, қани ўз найзангиз билан эркакка зарба беринг.

У шундай деди-ю, менга бошдан-оёқ разм солиб, чиқди. Менинг кийимларимда, ўзимни тутишимда — хуллас, бутун қиёфамда яшнаб турган гўзаллик акс этарди. Булар унинг назаридан четда қолмаган эди. Ҳозир буни ёзишга ҳам ийманаман, ўша вақтда эса пинагимни ҳам бузмаган эдим. Қалбимда шундай воқиа содир бўлаётган эдики, унинг нималигига ақлим етмасди ҳам.

Уша пайтларда кийимимга кўпроқ зеб бериб қолган эдим, лекин буларни нохосдан қилаётгандай тутардим ўзимни. Мен Шондип-бобуга қандай кўйлақлар ёқишини билардим. Бу соҳада гумонсирашнинг ҳеч ҳожати йўқ эди, чунки у ўз дидини ҳеч кимдан сир сақламасди. Бир кун у эримга шундай деган эди:

— Мен бизнинг Маликаи Боларимизни дастлаб кўрганимда, бутун вужудимни қалтироқ босган эди. У кимхоб ҳошияли кўйлақда сукутга чўмиб ўтирар, кўзлари эса, йўлдан адашган юлдузлар сингарини узоқ-узоқларга тикилган эди. Гўёки бу кўзлар ҳам ўша юлдузлардек зулматга чулганган тубсиз фазо чеккасида нималарнидир излаб, кимларнидир кутиб, минг йиллар давомида боқиб турганга ўхшарди. Сорийсининг олов ранг ҳошияси эса, унинг дилида алангаланган ўт даврасига ўхшарди. Бизга ана шундай аланга, шундай ёруғ ўт зарур. Маликаи Болари, биргина истагимни бажо келтирсангиз: яна бир бор ўша алангадек ловиллаб турган куйлагингизда намоен бўлсангиз.

Шу пайтгача мен қишлоқдан оқиб ўтувчи кичкинагина ирмоқ эдим. Менинг ўз услубим, ўз тилим бор эди. Лекин бирдан денгиз тошиб, ёпирилиб келди, ирмоқнинг суви кўпайиб қирғоқлардан тошиб кетди, шунда бурунги кичик ирмоқча денгизнинг шоvillaшига жўр бўлиб куйлай бошлади.

Мен бу овозларнинг маъносига ҳеч тушуна олмасдим. Қаёққа интилиб бораётган эдим? Нима сабабдан бу қадар кутилмаганда ҳусним тўлқинлари кўпира бошлади? Шондип-бобунинг менга тикилган ҳирсли нигоҳи, гўё меҳроб олдига шам ёққандек бўлди. Битмас-туганмас кучим ва гўзаллигим тўғрисида айтган сўзлари бамисоли черков қўнғироқларидек жамики фалакка гулдураб эшитилаётгандай эди. Уша кунлари бу овоз дунёда мавжуд бўлган бошқа ҳамма овозларни ҳам босиб эшиттирмай қўйган эди.

Наҳотки худо мени қайтадан яратган бўлса? Еки у шунча вақтдан буён мени назарига илмаганининг ҳиссасини чиқаряптими? Хунук хотин гўзаллар гў-

залига айланди. Оддий бир аёл кутилмаганда ўзининг бутун Банголиянинг фахри эканлигини сезиб қолди. Ахир, Шондип-бобу ёлғиз эмас, балки у миллионлаб банголларнинг фикрини баён қилди-да. Шунинг учун, у мени арихонанинг Маликаи Болариси деб атаганда, барча ватанпарварлар мени тақдирлаб мадҳиялар ўқидилар. Унинг сўзларидан кейин мен катта овсинимнинг миқ этмай нафрат билан тикилишларини ҳам, ёки ўртанча овсинимнинг барала айтган ҳазил-ҳузул гапларини ҳам писанд қилмай қўйдим. Менинг бутун дунёга муносабатим тамомила ўзгарди. Шондип-бобу, бутун мамлакатнинг менга муҳтож эканлигини тушуниб олишимга ёрдамлашди. Бунга ишониб қийин гап эмас эди. Менинг қўлимдан иш келарди, ҳамма нарсага қурбим етарди. Дилимда мени кўкларга кўтарувчи аллақандай илоҳий куч пайдо бўлдики, илгарилари мен бундай кучни ўзимда ҳис қилмасдим. Мендаги бу кучли ҳиссиётларнинг қаёқдан пайдо бўлганини ўйлашга ҳеч вақтим йўқ эди. Булар ўз ҳиссиётларимдек туюлар ва айни замонда бегонадек кўринардилар. Назаримда, улар барчага, бутун мамлакатга тегишлидек бўлиб туюларди, улар уйимиз орқасидаги ҳовузнинг туриб қолган сувига эмас, денгиз сувининг тошқинига ўхшаб кетарди.

Шондип-бобу бизнинг ватанпарварлик ишимизга тааллуқли бўлган ҳар қандай арзимаган нарсалар тўғрисида ҳам албатта мен билан маслаҳатлашарди. Авваллари мен ўзимни жуда ноқулай ҳис қилиб юрдим, лекин ҳадемай бу ҳиссиётлар йўқолиб кетди. У менинг ҳар бир маслаҳатимни завқ билан қабул қиларди.

— Биз, эркалар,— дерди у,— фақат тафаккур қилишгагина қурбимиз етади, сиз эса, тушуна оласиз, сиз учун кўп ўйлаб ўтиришнинг кераги йўқ. Худо аёл кишини ақл ёрдамида яратган, эркаки эса асбоб-ускуналар билан йўниб ишлаган.

Унинг нутқларини тинглар эканман, ўзимнинг донолигим, ғайратимга ишонч ҳосил қила бошлардим, менинг ақл ва ғайратим шу қадар ўзимга мо-

нанд эканки, узоқ вақтгача уни шунчаки пайқамай келган эканман.

Шондип-бобу мамлакатнинг турли ёқларидан турли хил масалаларга доир мактублар олиб турарди. Мен у мактубларни ўқиб чиқардим. Шондип-бобу, то менинг фикримни эшитмагунча, мактубларнинг биронтасига ҳам жавоб ёзмасди. Баъзан у менинг фикримга қўшилишмасди ҳам. Одатда, мен у билан тортишиб ўтирмасдим. Бироқ орадан бир неча кун ўтиб кетгач, у гўё қаттиқ уйқудан уйғониб кетиб, эрталабки қуёш нурига кўзи тушгандай, менга мурожаат қиларди:

— Сиз ҳақ экансиз, бекорга баҳслашган эканман.

Баъзи пайтларда у, менинг маслаҳатимсиз иш кўрса янгилишажагини айтиб иқрор бўларди. Лекин бу хатти-ҳаракатларнинг барча сирларини менга ким тушунтириб берарди, ким?

Уша кунларда мен аста-секин, бутун мамлакат бўйлаб авж олган ишнинг юраги Шондип-бобую унинг кетида оддий бир аёлнинг соғлом ақли намоёнди, деган қарорга келган эдим.

Мен, бу қилинаётган улкан ва масъулиятли иш учун бутун вужудим билан фархланардим.

Эрим бизнинг кенгашлардан биронтасига ҳам иштирок қилмасди. Бир оилада ҳамма яхши кўрган, эрка, аммо ақл-фаросат жиҳатидан ҳозирча оқсайдиган ука билан унинг акаси қандай муносабатда бўлса, Шондип-бобу билан эрим ўртасидаги муносабат ҳам худди шундай эди. Шондип-бобу эрим тўғрисида ҳазил аралаш, лекин зўр муҳаббат билан, бу ишларнинг ҳаммасида у болага ўхшайди, фикр ва мулоҳазаларининг калавасини мутлақо йўқотиб қўйган, деб гапирарди.

Эримнинг ғалати назариялари, ҳар бир масала тўғрисидаги шахсий қарашлари муаттар ҳид тараб турарди, ана шулар учун Шондип-бобу эримни яна кўпроқ яхши кўрарди. У зўр ғамхўрлик қилиб, эримни ватанпарварлик ҳаракатларига алоқадор бўлган ҳамма қийинчиликлардан халос қилди.

Табиатда оғриқни босувчи воситалар жуда кўп.

Кишининг бутун организми билан узвий боғлиқ бўлган биронта йўгон қон томирини қирқиб ташлашга тўғри келганда, шу организмнинг ўзида оғриқни босувчи восита топилиш-топилмаслигини ҳеч ким билолмайди. Операциянинг нақадар мураккаб бўлганини фақат ҳушингга келгандан кейингина сеза бошлайсан.

Шу сингари операция пичоғи ҳаётимнинг энг мураккаб чалкаш ерларида кезиб юраркан, бутун онгим қуюқ туман орасида қолганини ва қандай мудҳиш ишлар содир бўлаётганини ҳеч тасаввур қила олмасдим. Менимча, бу ерда аёллик табиасти ўз кучини кўрсатган бўлса керак: хотин киши бирон нарсага қаттиқ ҳирс қўйса, у ҳеч нимани сезмай қўяди. Шу сабабли биз вайрон қилувчилармиз. Бироқ, биз фақат ақлимиз билангина эмас, кўр-кўрона табиасти билан ҳам вайрон қиламиз. Биз бамисоли дарёмиз: ўз йўлимизда оқиб борарканмиз, атрофимиздаги жамики мавжудодни баҳраманд қиламиз, лекин қирғоғимиздан тошиб чиқсак борми, бас, дуч келган ҳамма нарсасти вайрон қиламиз.

шондип ҳикояси

Бир нима юз бераётганга ўхшайди. Буни сезиб турибман.

Менинг келишим билан Никҳилешнинг меҳмонхонасида ички дунё билан ташқи дунё тўқнашди. Мен у ерда бегона одам ҳисобланардим, ички дунёнинг вакили бўлган Болари эса, меҳмонхонага ҳеч қандай монельликка учрамай кириб келаварарди.

Агар биз ўз ҳуқуқимиздан эҳтиётлик билан фойдалансак, атрофимиздаги одамлар барча қилмишларимизга бардош беришган бўларди. Лекин тўғоннинг бирон еридан раҳна тушса, сув бутун кучи билан ўша ерга ёпирилади. Шунинг сингари, бизнинг кенгашларимиз ҳам шундай жўшқин оқим каби ўтардики, бошқа ҳеч бир нарсага ўрин қолдирмасди.

Болари меҳмонхонага кирганида, мен одатда ўз хонамда ўтирардим, лекин ҳар сафар унинг келганини қандайдир бир ҳис билан сезардим. Оёққа тақил-

ган олтин ҳалқа ва билакузуклар жиринглаб эшитилар, очиқ турган эшик қаттиқроқ тарақлаб ёпилар, китоб жавонининг эшикчаси ғижирлаб очиларди. Шунда мен меҳмонхонага кирардим-у, орқасини эшикка ўгириб туриб, ғоят зўр диққат билан китоб танлаётган Боларини кўрардим. Сизга ёрдам берсам, деб таклиф қилардим унга, у қўрқув аралаш чўчиб кетарди-да, ёрдамимни рад қиларди. Шу йўсинда суҳбатимиз бошланиб кетарди.

Бир кун, пайшанба куни туш пайтида, ўша таниш овозни эшитиб, ўз хонамдан чиқдим. Айвондан кетаётган эдим, қаршимдан дарвозабон чиқиб қолди. Мен унга эътибор бермай кетавердим, шунда у йўлимни тўсиб:

— У ёққа борманг, тақсир,— деди.

— Мумкин эмасми? Нега?

— Меҳмонхонада ҳозир роний-ма¹ борлар.

— Жуда соз, роний-мага бориб айт: Шондип-бобу сизни кўрмоқчи, дегин.

— Йўқ, бўлмайди. Менга буюрилган.

Мен жуда аччиғланиб кетдим.

— Буюраман, бориб айт,— дедим баландроқ овоз билан.

Дарвозабон қаттиқ туриб олганимни кўриб хижолатда қолди.

Уни итариб юбориб, эшик томон йўл олдим, остонасига етиб қолай деб ҳам эдимки, у буйруқни бажаришга ошиқиб, орқамдан югуриб келди ва қўлимдан ушлаб туриб:

— Кирманг, тақсир!— деди.

— Нима! Ҳали менга қўл текизасанми?

Мен ғазаб билан қўлимни тортиб олдим-да, унинг юзига бир тарсаки урдим. Шу пайт остонада Болари пайдо бўлди-ю, дарвозабоннинг мени ҳақорат қилаётганини эшитиб қолди.

Мен унинг шу пайтдаги қиёфасини асло унутмайман.

¹ Роний-ма — айнан: малика-она демак; бу ерда — бека маъносида.

Болари чиройли. Буни мен кашф қилганман. Кўпчилик ватандошлари унга эътибор ҳам қилмаган бўларди. Ўзи баланд бўйли, хипчадан келган. Биздаги гўзалликшунос кишилар жирканиб туриб уни мунчаям ориқ, новча бўлмаса, деган бўларди. Лекин унинг баланд сарвқомати мени мафтун қилди, у гўё ҳаёт фонтани сингари, тангри қалбининг энг чуқур еридан отилиб чиқаётганга ўхшайди. У қорачадан келган, аммо унинг қоралиги шамшир қоралигига ўхшардики, унда ҳам жилва, ҳам ўткирлик муҳайё эди!

Уша куни унинг юзи ва кўзи шу жилва билан яшнаб кетди. У остонада тўхтаб, кўрсаткич бармоғини кўтарди-да, дарвозабонга қараб деди.

— Нонку, кет бу ердан!

— Аччиғланманг,— дедим мен,— тақиқланган бўлса мен кетаман.

— Йўқ, сиз кетмайсиз, ичкарига¹ киринг,— деб титроқ овоз билан эътироз билдирди Болари.

Унинг сўзлари илтимос эмас, гўё буйруқдек эшитилди. Мен кириб креслога ўтирдим, елпигични олиб, ўзимни елпий бошладим. Болари қалам билан кичкинагина хат ёзди-да, хизматкорга бериб, хўжайинга элтиб беришни буюрди.

— Мени афв этинг,— деб гап бошладим мен,— ўзимни боса олмадим, дарвозабонни уриб юбордим.

— Яхши қилдингиз,— деб жавоб берди Болари.

— Лекин бояқиш дарвозабон бегуноҳ-ку, ахир, у буйруқни бажараётган эди-ку.

Хонага Никҳил кирди. Мен креслодан ирғиб туриб, деразага юзимни ўгириб олдим.

— Бугун дарвозабон Нонку Шондип-бобуни ҳақорат қилди,— деб гап бошлади Болари.

— Нима учун?— деб сўради Никҳил; у буни яхши тарбия топган одамларга хос ясама ажабланиш билан сўрадики, мен ортиқ бардош қилолмадим, ўгирилиб унинг юзига разм солиб тикилдим, ичимда: «Хатто андишали одам ҳам, ўз хотини олдида агар у хотин шунга сазовор бўлса, ёлғон сўзлашдан ўзини тия олмас экан» деб ўйладим.

— Шондип-бобу меҳмонхонага келаётган экан,

Нонку унинг йўлини тўсиб «киритилмасин деб буйруқ берилган» дебди.

— Ким буюрган экан?— деб сўради Никҳил.

— Мен қаёқдан билай?

Болари ғазаб ва алампдан йиғлаб юборай деб турарди. Никҳил дарвозабонга одам юборди.

— Менинг гуноҳим йўқ, тақсир, мен буйруқни бажардим,— деб жавоб қилди Нонку.

— Қимнинг буйруғини?

— Боро-роний онам билан межо-роний¹ онамлар буюришган эди.

Бир неча муддат ҳаммамиз сукутга чўмиб туриб қолдик.

— Нонкуни ҳайдаш керак,— деди Болари, у уйдан чиқиб кетгач.

Никҳил жим эди. Мен тушундим, адолат ҳисси уни тараддудга солиб қўйган эди. Бундай тараддудларнинг чеки йўқ. Лекин масала жиддий эди. Хотини унақа оддий хотинлардан эмас. Нонкуни ишдан бўшатиш билан овсинларининг таҳқири учун улардан аламини олмоқчи эди.

Никҳил ҳамон жим эди. Боларининг кўзлари қақнаб турарди. Эрининг иродасизлигидан унинг фиғони фалак эди. Никҳил ҳеч нима демасдан хонадан чиқиб кетди.

Эртаси кун мен дарвозабонни кўрмадим. Кейин билсам, Никҳил уни ўз мулкининг бошқарувчиси қилиб тайинлабди, бундан Нонку фақат ютди, холос. Бўлаётган барча ишлардан атрофимда қандай кучли жанжал тўфони кўтарилаётганини сеза бошладим. Мен бир эмас, бир неча марта: Никҳил жуда ажойиб, қойил одам-да, деб ўйлаган эдим.

Шу воқиядан кейин Болари бир неча кунгача ҳар куни меҳмонхонага тушиб, ҳеч қандай баҳона ва заруратсиз мени хизматкор орқали чақиртириб, суҳбат қилиб турди.

Муносабатларимиз кун сайин кўпроқ ошкора бў-

¹ Боро-роний — айнан: катта малика, бу ерда катта бека маъносида; межо-роний — айнан: ўртанча малика, бу ерда ўртанча бека маъносида.

ла бошлади. Бундай хонадон аёлларининг бегона эркакларга кўриниши қанчалик амримаҳол бўлишига қарамай, менинг Бимола билан учрашувимга ҳеч қандай тўсқинлик йўқ эди.

Шу йўсинда, секин-аста, гоҳ очиқ, гоҳ яширин йўллар билан бу ёпиқ доира ичига тоза ҳаво кира бошлади. Табиат, урф-одат либосларини бирин-кетин ечиб, охири бир кун ўзининг асл қиёфасида намоён бўлди. Ҳаққониятнинг ажойиб зафари эди бу!

Ким бунга эътироз билдира олади?

Эркак билан аёлнинг бир-бирига кўнгил қўйиши — табиат қонунидир. Энг майда чанг тўзонидан тортиб то осмондаги юлдузларгача бутун мавжудот бунинг исботи бўла олади. Инсон эса шуларнинг ҳаммасини бир-икки огиз сўз ёрдамида сир сақламоқчи бўлади ва чегара, урф-одат деган сўзларни орқа қилиб, ўзаро муносабатни уй-рўзғор масаласига айлантarmoқчи бўлади. Лекин бу, қуёшга ўт ёқиб, эриб тушган бўлагидан куёвимизнинг соатига занжир буюртирамиз, деган гап билан баравар.

Табиат ҳақиқатнинг чақиригига қулоқ солгандан кейин, бир зумнинг ўзида одамзоддаги муғомбирлик ғойиб бўлади ва ҳамма нарса ўз ўрнига тушади. Ушанда—дин бўлсин, эътиқод бўлсин—бунга ким қаршилиқ кўрсата оларди? Қанча-қанча ҳақоратлар, мазақ қилишлар, жазолашлар бўлади. Лекин қуруқ сўз билан бўронга бас келиб бўладими? Бўрон қараб турмайди — у вайрон қилишни билади — унинг феъли шунақа. Шунинг учун чинакам ҳаққониятнинг намоён бўлиши мени ҳайратда қолдирган эди. Агар Бимола қалбида қўрқув, уятчанлик, шубҳа сингари ҳиссиётлар туғилмаганда, шу қадар гўзал бўла олармиди?.. Унинг босайми-босайми, деб одим ташлашлари ҳам, юзини четга буришлари ҳам ёқимли эди. Унинг, бошқаларнигина эмас, хатто ўзини ҳам алдашлари-чи? Амалият билан хаёлот ўртасида кураш бошланган чоқда, ёлғончилик шунинг учун ҳам энг муҳим қурол вазифасини ўтайдики, амалият душманлари унинг дағаллигини пеш қила бошлайдилар. Шунинг учун амалият ё кўздан яшириниши, ёки хаёлот либосига бурканиши керак. Бун-

дай ҳолларда у қатъий туриб: «Ҳа, мен дағалман, чунки мен ҳаққониятман, мен мавжудотман, мен истакман, тоғ чўққисидан сел билан бирга дума-лаб тушиб келиб, одамларнинг уйлари устига ташланган ва базиларни соғ қолдириб, бошқаларни мажақлаб ўлдирадиган каттакон қоя тош қанчалик орсиз ва шафқатсиз бўлса, мен ҳам худди шунақа орсиз, шафқатсиз нарсаман» деб айта олмайди.

Ҳаммасини кўриб турибман. Мен, пардалар юлиб ташланиб, ҳалокатли йўлга тайёрлик кетаётганини кўриб турибман. Яна мен силлиқ қилиб таралган соч тагидан хиёл мўралаб турган ва сирли орзулар туфайли чўғдек қизара бошлаган бойшақх¹ ойидаги чўзинчоқ қора булут парчасини эслатувчи ингичка қизил лентани кўриб турибман. Бимоланинг ҳароратини унинг сорий кийишларидан ҳам, эғнидаги кофточкасидан ҳам яққол ҳис қилиб юрибман. Бироқ, бу тайёргарликларнинг барчаси қандайдир беихтиёрлик билан қилинади, хатто шу иш билан шуғулланаётган одамнинг ўзига ҳам сезилмай қолади.

Нега Бимола уларни сезмайди? Ҳақиқатни сир тутувчи одам, бу ҳақиқатни англаш, аниқлаш мумкин бўлган воситаларни ўз қўли билан парчалаб ташлайди. Шундай қилиб, ҳақиқат ўз ишини инсон қўли билан яратилган, ниҳоятда, мураккаб ва чигал тузоқлар қўйида олиб бориши керак. Шунинг учун биз унинг йўлини билолмаймиз ва ниҳоят, бизнинг бўйнимизга келиб чирмашгандан кейин, уни тан олмай иложимиз йўқ. Одам боласи уни иблис деб атайди ва ундан ўзини четга олишга уринади. Ҳақиқат илон қиёфасига кириб яширин равишда боғи эрамга киради ва жаннат парисига муҳаббат сўзларини пичирлаб, унинг кўзини очади, қаҳрини келтиради. Шундан кейин ором йўқолади. Унинг кетидан ажал келади...

Мен материалистман. Яланғоч амалият мушоҳида зиндонини бузиб ёруғ дунёга чиқади. У ҳар одим ташлаганида кўнглим тобора қувонади. Мен уни ку-

¹ Бойшақх ойи бизнинг апрель-май ойларига тўғри келади.

таман, менга яқинроқ келсин, уни тутиб оламану, ҳеч қўйиб юбормасдан маҳкам ушлаб туравераман. Бизни ажратиб қўймоқчи бўлган ҳар қандай ғовни парча-парча қилиб ташлайман, оёқ остимга олиб тепкилаб, кулини кўкка совураман. Қувонч, ҳақиқий қувонч, жазавага туширувчи рақслар авжга минсин. Шундан кейин, ҳаёту мамот, яхшилигу ёмонлик—ҳаммаси чиркин! Чиркин! Чиркин!

Менинг Маликаи Боларим мудҳиш туш кўраётгандек уй ичида боши ғовлаб юради. Вақти-соати келмасдан олдин уни уйғотиб юбориш ножўя иш бўлади. Яхшиси ҳеч нимани сезмаётгандай бўлиб юраверай.

Бир кун тушки овқат пайтида Маликаи Болари менга шундай назар ташладики, унинг маъносини ўзи мутлақо ўйлаб кўрмаган эди. Мен ҳам дарҳол унга қарадим, шунда у чўғдек қизариб, юзини четга ўгирди.

— Иштаҳамни кўриб ҳайрон бўлсангиз керак, дедим, — мен кўп нарсаларни сир сақлай оламан-у, аммо овқатга ўчлигим ҳар қадамда мени фош қилиб туради. Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, мен ўзим уялмагандан кейин, мен учун сизнинг хижолат тортишингиз керакмикин!

У елкасини қисиб қўйди, яна бадтарроқ қизариб деди:

— Йўқ, йўқ, сиз...

— Хотинлар овқатга иштаҳаси яхши эркакларни яхши кўришади. Шу жиҳатдан улар эркаклардан устундирлар. Мен кўп овқат ейишдан бош тортмайман, ана шу хислатим учун хотинлар бир неча марта менга муҳаббат инъом этганлар. Энди эса ўзимнинг очофатлигимга шу қадар одатланиб қолганманки, асло уялмайман. Шунинг учун менга бунчалик тикилиб, ажабланиб қараманг, барибир, пинагимни бузмайман. Олдимга қўйилган бу таомларнинг ҳаммасини бирма-бир еб тугатмагунимча ўрнимдан кўзгалмайман, мижозим шунақа ўзи.

Бундан бир неча кун бурун ҳозирги замон темасида ёзилган бир инглизча китобни ўқидим. У ерда эркак билан хотин ўртасидаги муносабатда, ахлоқ

масаласида жуда тўғри ва аниқ фикрлар айтилган эди. Китобни мен меҳмонхонада қолдириб чиқиб кетдим. Бир кун тушки овқатдан кейин у ерга бир иш билан кириб қолсам, Маликаи Болари шу китобимни ўқиб ўтирарди, лекин оёқ товушини эшитиши билан, шоша-пиша китобнинг устига Лонгфеллонинг шеърлар тўпламини қўйиб қўйди.

— Мен бир нарсага ҳеч тушуна олмайман, нега сиз, хотинлар назмий китоб ўқиганингизда бу қадар хижолат тортасизлар? Аслида биз эркаклар хижолат бўлишимиз керак, биримиз адвокат, иккинчимиз инженер—агар биз поэзия ўқишга тушиб кетсак, ярим кечагача эшикни бекитиб ўтиришга тўғри келади. Сиз, аёллар ўз табиатингиз билан поэзияга жуда ҳам яқинсиз. Сизларни яратганинг ўзи ҳам лирик шоир бўлган. Жаяева¹ унинг оёғи тагида ўтириб ўзининг «Лалитала банголата»сини яратган.

Маликаи Болари ҳеч нима демасдан кулди-да, қизариб кетди. У уйдан чиқиб кетишга шайланган эди.

— Йўқ, йўқ, — деб гапимда давом этдим мен, — ўтиринг, ўқийверинг. Мен бир китобни унутиб қолдирган эдим, шунга келдим.

Мен стол устидан китобимни олдим.

— Яхши ҳам бу китоб сизнинг қўлингизга тушмабди, — деб гап қотдим мен, — акс ҳолда сиздан калтак ердим.

— Нега? — деб сўради Болари.

— Чунки бу китобда поэзия йўқ. Бу китобда энг қўпол нарсалар жуда дағаллик билан бепардоз қилиб ёзилган. Истардимки, бунини Никҳил ўқиб чиқса яхши бўларди.

— Нима сабабдан? — яна сўради Болари ажабланган ҳолда қошларини чимириб.

— У бизнинг тоифадан, эркак киши. Икковимизнинг ўртамиздаги мунозаралар унинг бу кенг оламга панжа орасидан қарашидан келиб чиқади. Унинг фикрича, бизнинг «свадеш» ҳаракатимиз худди

¹ Жаяева — XII асрда яшаган бангол лирик шоири. «Лалитала банголата» — унинг шеърий асари.

Лонгфелло поэзияси сингари ҳажмга муҳтож эмиш — ҳар бир сўзга поэтик қолип керакмиш. Биз эса насрий таёқлар билан қуролланганмиз ва ҳеч қандай қолип-молипни тан олмаймиз.

— Бу китобнинг «свадеши» ҳаракатига қандай алоқаси бор? — деб яна сўроққа тутди Болари.

— Сиз уни ўқиганингизда тушунасиз. Масала «свадеши»га алоқадорми ёки бошқа бирон нарсасигами, барибир, Никҳил тайёр фикрга эга бўлишни истайди, шу сабабли у ҳар қадамида инсон табиати билан тўқнашади. Шунда у бу табиатни лаънатлай бошлайди. У оддий бир ҳақиқатни, яъни инсоннинг нутқдан олдин пайдо бўлганини ва келажакда ҳам нутқдан ортиқроқ яшашини ҳеч тушунгиси келмади.

Болари бир оз сукутга чўмиб ўтириб, хаёл суриб деди:

— Одам ўз табиатидан юксақроқ бўлишга интилмайдими?

Мен ўзимча илжайиб қўйдим: «О Малика, бу сўзлар сеники эмас, Никҳилники-ку. Сен жуда идрокли одамсан-ку, ўз табиатингни энди ўзгартириш пайдан бўляпсан. Сен даъватни эшитган заҳотингоқ, қонинг ва танинг жўшқинлана бошлади. Сени шу чоқ-қача ўзига ром қилиб келган диний ривоят хаёлотлари энди ҳам ўз тузоғида тутиб қола олармикин? Ахир, сенинг томирларингда ҳаёт алангаси жўшурмоқда. Мени билмайди деб ўйлайсанми? Токайгача муқаддас кишиларнинг ҳикматли сўзлари, ҳўлланган сочиқ сингари, сени совутиб туради?»

— Ер юзидаги кўпчилик одамлар ожиз. Улар ўз жонларини омон сақлаб қолиш учун кечаю кундуз бетиним шу зайлдаги афсунларни такрорланганлари такрорлаган, бу билан улар бутун ер юзига жар солиб, бақириб, кучли одамларнинг қулоғини кар қиладилар. Мижози ожиз ва иродасиз кишилар бошқаларни ҳам ожиз қилишни маслаҳат берадилар.

— Биз, аёллар ҳам ожиз бандалармиз, менинг фикримча, биз ҳам ўша ожизлар фитнасига бош қўшмасак бўлмайдиганга ўхшайди.— деди Болари.

— Сизларни ким ожиз деб айтади?— деб сўрадим мен илжайиб.— Эркаклар сизларни ожиз дейдилар. Сизни мақтаб кукларга кўтардилар, яна сизни хижолатга қўйиб, шу ожизликни қўллаб-қувватлайдилар. Мен аёлларнинг кучига ишонаман. Менинг таълимотимга мувофиқ, сизлар эркакларнинг панд-насиҳатлари билан қурилган қалъани бузиб, эркинликка чиқишингиз керак. Эркаклар ўзлари тўғрисида шов-шув кўтаришни жуда яхши кўрадилар, лекин уларнинг ички дунёси ҳали жуда тор. Улар шу пайтгача ўзлари ёзган шастралари¹ билан ўзларини боғлаб келдилар. Улар ўтга дам бериб, хотинларни кишанлаш учун сандон устида олтин занжир тоблаб ясадилар, аммо ўзлари занжирбанд бўлдилар. Шундай қилиб, агар эркакларда ўз тузоғи билан ўзини тутиш қобилияти бўлмаганда эди, уларни ким тутиб тура оларди? Эркаклар ўзлари қўйган тузоқни ўзлари учун энг азиз худо деб биладилар. Эркаклар тузоқларни турли хил бўёқлар билан бўяйдилар, турли либосга буркайдилар, турлича ном билан ҳўрматлайдилар. Аммо аёллар-чи? Сиз, аёллар, жону танингиз билан ер юзида амалий ҳаёт сари толпинасиз, сиз у ҳаётни яратдингиз, сиз уни вояга етказдингиз.

Болари ақлли аёл эди, у осонлик билан жанг майдонини ташлаб кетмасди.

— Агар шу гапларингиз рост бўлса, эркаклар аёлларни севармиди?— деб менинг далилларимни рад қила бошлади у.

— Эркаклар тоифасининг мижози шундайки, улар ёлғонни яхши кўрадилар, бу аёлларга аён. Улар эркакларни алдаш учун уларнинг ўзлари яратган сўз бойлигидан фойдаланадилар. Аёллар эркаклар тоифасининг ичкиликхўрлигини ва овқатга нисбатан майни афзал кўришларини биладилар. Аёллар турли хил усул ва воситалар билан ўзларини кайф берувчи ичимликдай намоён қилишга ва ўзларининг қўлат таомгина эканликларини мумкин қадар яширишга уринадилар. Аёллар материалистдирлар, улар ҳаётга

¹ Шастралар — турли жабҳаларда ёзилган фалсафий ва қадимий ҳинд трактатлари.

муҳтож эмаслар. Улар хомхаёлларни эркаклар учун тайёрлайдилар. Жоду таъсири остида бўлганлар жуда қийин аҳволга тушиб қоладилар.

— Ундай бўлса, нега сиз хомхаёлларни парчалаб ташламоқчисиз?— деб сўради Болари.

— Озодлик учун. Мен ватанимизни озод кўришни истайман, токи одамлар ўртасидаги муносабат шу озодликка асослансин. Ватан мен учун энг аниқ нарсадир, шу сабабли мен унга маъновий панд-насихатлар тумани ичидан туриб қарай олмайман. Сиз мен учун қанчалик реал бўлсангиз, мен ҳам шундай реал одамман, шунинг учун ҳам, ўртамизда бир одамни иккинчисига ниҳоятда тентак қилиб кўрсатувчи гаплар тарқатилиши менга ҳеч хуш ёқмайди.

Ойпарастларни уйқусида чўчитиб юбориш мумкин эмас. Буни яхши биламан. Лекин мен нотинч одамман, имиллаб юришни ёмон кўраман. Мен айтган гаплар ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан жуда дарах гаплар эди. Бундай гаплардан олинган биринчи зарба албатта жуда оғир бўлди. Лекин аёл кишини фақат довураклик билан энгиш мумкин. Эркаклар хаёлотни яхши кўрадилар, хотинлар эса — амалиётни. Шунинг учун эркаклар ўз шахсий ғоялари аватарасига сиғинишга ошиқадилар, аёллар эса ўзларида мавжуд бўлган бутун иззат-икромларини қувонч билан кучли одам оёғи остига ташлайдилар.

Бизнинг суҳбатимиз тобора қизиқ борди. Шу маҳал хонага Никҳилнинг кекса устози Чондронатҳ-бобу кириб келди. Умуман айтганда, дунёда яшаб киши ҳузур қилади. Лекин жаноб устозларнинг зулмидан баъзан бу дунёдан бошингни олиб чиқиб кетгинг келади. Никҳил тоифасидаги одамлар, ўла ўлгунларича, бутун дунёни мактабга айлантисам, дейдилар. Мактаб инсон кетидан изма-из юриб бориши керак. Мактаб ҳатто оила ҳаётига ҳам аралашishi керак. Лекин, марҳум муаллимлар ўлган талабалари билан биргаликда куйдирилса яхши бўларди.

Уша куни мактабни ифодаловчи шахс суҳбатимизнинг авжи қизиган пайтида, жуда бемаврид келиб, суҳбатнинг белига тепди. Лекин, назаримда, ҳаммамизда ҳам шогирдлик хусусияти бўлса керак. Шу-

нинг учун, ҳатто мен ҳам, худди бирон айб иш қилиб қўлга тушган боладай, турган еримда қотиб қолдим. Бизнинг Боларини айтмайсизми? У гўё бир зумда одобли ўқувчи қизга айланди-қўйди: у худди олдинги партада ўтиргандек жиддий қиёфада эди. Бамисоли у ҳозир тўсатдан имтиҳон бўлишини эслаб қолганга ўхшарди. Шундай одамлар борки, улар худди темир йўл стрелкачиси сингари, йўл ёқасида ўтириб олиб, сизнинг хаёлларингизни бир йўлдан иккинчи йўлга ўтқазиб турадилар.

Чондронатҳ-бобу хонага киришга кирди-ю, лекин хижолат тортиб, дарҳол чиқиб кетмоқчи бўлди. То у: «Мени авф этасизлар... Мен...», дегунча, Болари унга таъзим қилди ва пронам¹ қилиб деди:

— Жаноб устоз, кетманг, марҳамат қилиб ўтиринг.

У гўё чуқур сувга чўкиб бораётган эди-ю, устозни нажот беришга чақираётган эди. Қўрқоқ қиз! Лекин, балки янглишаётгандирман, бу ҳаракатларнинг остида сир бордир. У худди ўз қадрини ошироқчи эди-ю, кеккайиб туриб менга: «Сиз ҳали мени ўзингизга мафтун бўлган деб ўйларсиз? Мен Чондронатҳ-бобуни сиздан кўра кўпроқ ҳурмат қиламан» демоқчи бўлгандай эди.

Майли, ҳурмат қилсангиз қилаверинг! Жаноб устозни ҳурматлаш керак. Мен эса устоз эмасман, қалбаки иззатга асло учмайман. Ёлгон сўз қорин тўйғизмайди. Мен рўстгўйликни тан оламан.

Чондронатҳ-бобу «свадешидан гап очди. Мен унинг сўзини бўлмасликка ва унга эътироз билдирмасликка қарор қилдим. Энг яхшиси, кекса одамларнинг ўз фикрини баён қилишига йўл қўйиб қўйиш. Улар, ахир жамики оламнинг калиди бизнинг қўлимизда деб ишонадилар-у, ўзларининг бу сафсаталари борлиқ ҳаётдан нақадар узоқ эканлигини пайқамайдилар. Аввалига мен жим ўтирдим, лекин анча бетоқат одамман.

¹ Пронам — ҳурмат ва муҳаббатни ифодаловчи таъзим. Пронам қилувчи киши икки кафтини бир-бирга ёпиштириб юзи олдига олиб келади.

Чондронатҳ-бобу: «Агар биз ҳеч қачон ҳеч нима экилмаган ердан ҳосил ўриб оламиз, деб умид қилмоқчи бўлсак, у чоғда...» деганида ортиқ сабрим чидамади:

— Биз ҳосил йиғиш умидида эмасмиз,— дедим мен.— Биз айтамызки: Ҳеч қачон тақдирланмайди...

Чондронатҳ-бобу ажабланди:

— Бўлмаса, муддаонгиз нима?

— Тикан ўстиришни истаймиз — унга кўп куч сарф бўлмайди.

— Тикан бошқаларнинг йўлига гов бўлиб қолмасдан, ўзингизга ҳам халал бериши мумкин,— деди Чондронатҳ-бобу.

— Булар — мактаб сафсатаси. Биз тахта олдида чиқиб машқ ёзмаймиз. Бизнинг сийнамиз жўшқин уради, олдимизда катта ишлар турибди. Ҳозир биз бошқаларнинг оёғига кирсин деб йўлларга тикан сочмоқдамиз, аммо агар у тиканлар ўз оёғимизга кирса, унда нима ҳам қилардик! Унда тавба қиламиз. Хўш, бунинг эҳтиёжи йўқми? Улим яқинлашганда ҳовурдан тушиш, совуш керак, лекин туйғулар аланга олиб турган пайтда барча гўзаллик шу тоқатсизликда бўлади.

— Модомики, тоқатсизликни кўнглингиз тиларкан, шуни намойиш қилаверинг,— деб жавоб қилди истеҳзо билан Чондронатҳ-бобу,— лекин ўзингизга мадҳия ўқиманг, қаҳрамонлик шундан иборат деб ҳам ўйламанг. Бизнинг сайёрамызда яшаш ҳуқуқига мурассар бўлган халқлар жўшқин ҳиссиётларини намойиш қилиш билан эмас, иш кўрсатиб бу ҳуқуққа эришдилар. Қимки ишга йўлбарс кўзи билан қараса, у жаҳолат билан тезроқ мақсадга эришаман, деб беҳуда уйлайди.

Мен Чондронатҳ-бобуга қақшатғич зарба бермоқчи бўлиб оғиз жуфтлаб турувдимки, хонага Никҳил кириб келди. Устоз ўрнидан турди ва Боларига мурожаат қилиб деди:

— Ижозат эт, онам, ишим бор.

У чиқиб кетиши билан мен Никҳилга инглиз китобини кўрсатиб дедим:

— Биз Маликаи Болари билан мана бу китоб тўғрисида суҳбатлашаётган эдик.

Ер юзидаги одамларнинг ўндан тўққизини ёлғон сўз билан алдашга тўғри келади, лекин мактаб муаллимининг содиқ шогирдини икки оғиз рост сўз билан ҳам алдаш осон гап. Никҳилни эса бор гапни очиқ-ойдин гапириб туриб фикрини чалкаштириш мумкин, шунинг учун у билан очиқчасига гаплашган маъқул.

Никҳил китобнинг номини ўқиди-ю, ҳеч нима демади.

— Одам ўз ҳаётини ниҳоятда тушуниб бўлмайдиган, чалкаш қилиб яратган,— деб гапимда давом этдим мен.— Адиблар эса нокерак чангларни қоқиб ташлаб, буюмларни инсониятга мусаффо ҳолатда кўрсатиш вазифасини олганлар. Сен бу китобни ўқиб чиқишинг керак.

— Мен уни ўқиб чиққанман!

— Хўш, қандай фикрдасан?

— Бундай китоблар чин қалбдан тафаккур қилишни истовчи одамлар учун фойда келтиради, лекин кўз бўямачилик билан шуғулланувчиларга турган-битгани зарар.

— Бу билан нима демоқчисан?

— Бизнинг замонамызда, хусусий мулкка ҳеч кимнинг ҳақи йўқ деб мутлақо беғараз одамларгина тасдиқлай олишлари мумкин. Агар одам ўғри бўлса, унинг бундай мулоҳазалари бўҳтондай кўринади. Қимки ҳирс денгизига фарқ бўлган бўлса, бу китобни тўғри англай олмайди.

— Ҳирс — бамисоли бир газ фонуси, шу фонус туйғу файли биз йўлимизни топиб юрамиз. Уни бўҳтон деб айтган одамнинг ўзи кўриш қобилиятини йўқотган-у, аммо кўзим зийрак бўлади, деб бекорга орзу қилади.

— Инкорни ҳам ҳақиқат деб тан олганларидагина, мён ҳирсни ҳақиқат деб биламан. Бирон буюмни кўзингга босаркансан уни кўриш у ёқда турсин, кўзингга зарар ҳам етказасан. Ҳирс ҳам шундай. Ҳирс таъсирида туриб ҳамма нарсани кўришга истак билдирсанг, шу истакнинг ўзи ҳирсга зарар етказди, ҳақиқатни кўриш имкониятидан ҳам маҳрум қилади.

— Менимча, Никҳил, сен донишмандлик қиялсан ва ҳаётга банди панд-насиҳат олтинидан ясалган кўзойнак орқали қараяпсан. Шунинг учун керак вақтда мавжуд нарсаларни гира-шира кўрасан-у, ғайрат билан бирон ишта киришиб кета олмайсан.

— Мен зўрлик ишлатиладиган ишни иш демайман.

— Хўш?

— Бу беҳуда тортишувимиздан на фойда? Фойдасиз гаплар мулоҳазанинг қадрини кетказди, холос.

Ичимда, қани энди Болари ҳам бу тортишувга аралашсайди, деб ўтирдим. Шу пайтгача у чурқ этмай ўтирди. Эҳтимол, бугун мен уни ҳаддан ташқари ҳаяжонга солиб қўйган бўлсам кераг-у, кўнглида шубҳа туғилиб қийнала бошлагандир. Мактаб муаллимидан сабоқ олишни хоҳлаб қолмаганмикин? Ким билди, балки бугун ошириб юборгандирман? Лекин унга яхшилаб бир эс киритиб қўйиш жуда зарур эди. Одам, узоқ вақт жуда мустимамақкам деб ўйлаган нарсасига ҳам бир кун эмас, бир кун путур етиши мумкинлигини энг аввал бошдан билиб қўйиши шарт.

— Сен билан гаплашганимга хурсандман,— дедим Никҳилга,— лекин биласанми, бу китобни Боларига беришга тараддуланиб турувдим.

— Бунинг нима ёмонлиги бор экан? Модомики, китобни мен ўқиган эканман, нима учун Бимола ўқиши мумкин эмас? Мен фақат бир нарсани эслатиб қўймоқчи эдим. Ҳозирги вақтда Европада ҳар бир ҳодисага илмий нуқтаи назардан қарайдиган бўлганлар. Чунончи, улар, одамни фақат олий даражада ташкил топган физиология, биология, психология ёки социологиядир, дейдилар. Лекин, ўтинаман сизлардан, шуни унутмангки, инсон шу фанларнинг барчасини ниҳоятда кенг қўламда ифодалайди. Сиз мени ўз устозининг шогирди деб биласиз. Лекин мен эмас, сиз инсонга ўз шахсий нуқтаи назарингиз билан эмас, балки олим кишилар кўзи билан қарайсиз.

— Нега бугун бунчалик ҳаяжондасан, Никҳил?

— Чунки сизлар инсонни ҳақорат қилаётганингизни, уни таҳқирлаётганингизни аниқ кўриб турибман.

— Ким айтди сенга бу гапларни?

— Мен буни ўз ҳиссиётларимдан, атрофимни ўраб

олган ҳаётдан олиб гапиряпман. Сиз дод-фарёд кўтариб инсондаги энг яхши, энг муқаддас, энг гўзал фазилатларни оёқ ости қиялпсиз.

— Тентакнинг гапи бу.

Никҳил кутилмаганда сапчиб ўрнидан турди.

— Билиб қўй, Шондип, ўлим хавфи туғдирувчи яра билан одамни ўлдига чиқариб бўлмайди. Мен ҳамма нарсага бардош беришга, ҳамма нарсани билишга, ҳамма нарсани эшитиб тушинишга тайёрман.

Шу сўзлардан кейин у уйдан ўқдек отилиб чиқиб кетди. Мен хижолат тортиб унинг орқасидан қараб қолган эдим, ерга тап этиб тушган китобнинг овози диққатимни тортди. Маликаи Болари мени четлаб тез-тез юриб эшик томонга кетаётган эди.

Никҳилеш жуда ажойиб одам-да! Уйда яқин орада жанжал чиқишини аниқ сезиб турибди. Нега мени ёқамдан ушлаб, эшикка итариб чиқариб ташамайди? Қани Бимола нима қиларкин, деб кутяпти у. Агар у Никҳилга: «Сиз менга муносиб эмассиз» дегудек бўлса, у бошини ҳам қилганча итоаткорона: «Бутун ўтган умр англашилмовчилик экан»— дейди. Унинг энг катта хаттиси ўз хаттисига иқдор бўлиши; у ана шунга тушуниб ета олмайди. Идеализм кишини дармонсизлантиради, Никҳил бунга энг яхши мисол бўла олади,— иккинчи бунақа одамни ҳеч кўрган эмасман. Бу табиатнинг ажойиб ўйини! У ибратли ҳикоя ёки драманинг қаҳрамони бўла олмайди, оилавий ҳаёт тўғрисида эса гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Хўш, Болари-чи? Назаримда, бугун у ниҳоятда оғир ҳаяжонни бошидан кечирди. У қандай оқим уни ўзига тортаётганини тўсатдан сезиб қолди. Энди у ошкора орқага қайтиши ё бўлмаса, ўз йўлида кетавериши керак. Эҳтимол, у баъзан олдинга юрар, баъзан орқага ҳам чекинади. Лекин бундан мен хотиржамман. Агар қўйлагинг ёнганда қўрқиб кетиб қанчалик кўпроқ югурсанг, аланга шунча зўраяверади. Бимолани қамраб олган қўрқув ҳиссиёти унинг қалб интилишини яна алангалантирди. Мен бундан ҳам галатироғини кўрганман. Эсимда, бева хотин Қусум

қўрқувдан титраб қақшаб югуриб келиб, бағримга ташланган эди. Ёнимизда турувчи ажнабий қиз-чи? У мени шу қадар ёмон кўрардики, бир кун эмас, бир кун жаҳл устида дабдаламни чиқарадиганга ўхшарди. Ҳали-ҳали эсимда, у бир кун «Кет, кет!» деб қичқириб, мени уйдан итариб чиқарган эди-ю, кейин яна ўзи остонадан ҳатлаб, эшикка чиқишим билан югуриб келиб оёқларимдан қучоқлаб олиб, ҳушидан кетгунча бошини ерга ураверган эди. Мен хотинларни яхши биламан. Ғазаб, қўрқув, уят, нафрат — шуларнинг ҳаммаси куч, булар бамисоли ёнилғи сингари аёллар қалбига ўт ёқадилар, кейин уларни кулга айлантирадилар. Энг такомиллашган куч қалб алаңгасини ўчиришга қодир бўлган кучдир. Аммо аёллар бундай кучдан маҳрумдирлар. Худди биз хизматга қатнаганимиздек, улар ҳам тақводорлик қиладилар, муқаддас ерларни зиёрат этгани борадилар, устозларининг оёқларига йиқилиб, чуқур таъзим қиладилар, лекин энг зўр кучга муяссар бўла олмайдилар.

Энди мен ўзим гапирмайман. Яхшиси Бимолага ҳозирги замон китобчаларидан бир нечасини бераман. Ҳирсни реал нарса деб билиш ва уни ҳурматлаш замонавий ҳолат эканлигини яхшилаб тушуниб олинсин. Ҳирсдан уялиб ўз-ўзини тийиш одатдан чиқиб кетган. Ўзи учун керак бўлган кучни у «замонавий» деган сўздан топади, чунки унга зиёрат қилиш, устоз, пухта одатлар зарур, идеал куч унга пуч бир хаёлдек туюлади.

Қандай бўлмасин, томошани охиригача кўриш керек. Мен, ўзимни фақат томошабин деб ҳисоблаб, подшоҳ ложасида ўтириб, аҳён-аҳёнда чапак чалиб қўяман деб мақтана олмайман. Қалб нотинч, асаблар таранг тортиб кетган. Қечаси чироқни ўчириб ўрнимга ётганимда, сокин хонам меҳрибон сўзлар, қўрқа-писа айтилган истаклар, майин эркаловчи ҳаракатлар билан тўлади. Эрталаб уйғониб, бутун вужудимни қоплаб олган жўшқин ҳаяжонни ҳис қиламан, томирларимдан мусиқий садолар янграб оқаётгандай бўлади.

Стол устида рамкада Никҳил билан Боларининг сурати турарди. Мен Боларининг расмини олиб қўй-

дим. Кеча Боларига рамкадаги очиқ қолган ерни кўрсатиб дедим:

— Хасис одамнинг очқўзлиги туфайли ўғирлик содир бўлган, шунинг учун бу ўғирликнинг гуноҳи ўғрига ҳам, хасисга ҳам тушади. Сиз бунга нима дейсиз?

— Сурат ўзи анчайин эди,— деди Болари, бир оз табассум қилиб.

— Нима ҳам қилиш мумкин? Сурат ҳамма вақт ҳам суратлигича қолаверади. Мен олган нарсамдан қаноат ҳосил қиламан.

Болари қандайдир бир китобни олиб уни варақлай бошлади.

— Агар сиз норози бўлсангиз, мен бир илож қилиб бу бўшликни тўлдиришим мумкин.

Бугун мен сўзимнинг устидан чиқдим. Ёшлик чоғимда мен расмга тушган эдим — юзим ҳам, қалбим ҳам ёш эди. У пайтларда ўз давримдаги ва келажакдаги жуда кўп нарсаларга ишонардим. Ишонч кишини адаштиради, аммо ишончнинг катта бир хислати бор, у одамларни руҳлантиради.

Никҳилнинг портрети ёнида энди менинг портретим турибди... Ахир биз дўстмиз-ку!

НИКҲИЛЕШ ҲИКОЯСИ

Илгари мен ўз тўғримда ҳеч ўйламасдим. Энди кўпинча ўзимга четдан туриб назар ташлайдиган ва Бимоланинг кўзига қандай кўринишимни тасаввур қиладиган бўлиб қолдим. Мен ҳар бир нарсага жиддий, ниҳоятда жиддий кўз билан қарашга одатланганман.

Лекин ҳеч бундай қилмаслик керак. Ҳаётни кўз ёшига фарқ қилгандан кўра, табассум билан яшаш яхши. Ҳаётда ўзи шунақа бўлади. Биз ўйлаб-нетиб ўтирмасдан, нозу неъматлардан, ҳузур-ҳаловатдан лаззатланамиз, ички ва ташқи дунёмизни қоплаб олган барча мусибатларни қора кўланка ва хомхаёлдай ўз онгимиздан ҳайдаб чиқарамиз. Агар биз бир зумгагина ҳақиқатнинг кўзига тик қараганимизда —

еган овқатимизда ҳам, уйқумизда ҳам ҳаловат қолармиди?

Лекин мен ўзимни йўқолиб бораётган кўланка деб ҳисоблай олмайман. Назаримда, айнан менинг ғам-ғуссаларим абадий юк бўлиб одамларни эзаётганга ўхшайди. Ўзимга ўзим назар ташлаганимда, менда рўй берувчи паришонхотирлик ва кўксимга тўкилган кўз ёшларнинг боиси ана шунда.

О, бахтсиз одам, нега сен катта йўлга чиқмайсан, нега ўзингни оламнинг бир заррачаси деб ҳисобламайсан? Буюк даврлар ва асрлар бозорида миллионлаб оломон орасида Бимола сен учун ким бўлди? У сенинг хотининг! Ўзинг кимни хотиним деб юрибсан? Сен бу сўзни туну кун совун кўпигини нафасинг билан сақлагандай сақлаб юрибсан, аммо, у кўпикка игна учини тегизиб юборсанг борми, ундан асар ҳам қолмайди.

— Менинг хотиним бўлгандан кейин у менинг измимда-да! Агар у: «Мен ўзимман», дегудек бўлса, мен унга: «Нега энди бундай бўларкан? Сен менинг хотинимсан!» деб жавоб қайтараман. Хотин? Лекин шу ҳам далил бўлибдими? Ҳақиқат шундамикин ўзи? Наҳотки бутун бошлиқ одамни ёлғиз шу сўз билан ўраб олиб, уни ичкаридан чиқармай сақлаб бўлса?

Хотин! Менинг кўксимда ардоқланиб, гард ҳам юқтирилмаган энг мусаффо ва энг гўзал ҳиссиётларнинг жами шу сўзда мужассамланган. «Хотин» деган сўз шарафига қанча-қанча мадҳиялар ўқилмади, қанчадан-қанча эҳтиросли куйлар тўқилмади, қанча-қанча баҳорги бокул ва кузги шефали гуллари тақдим этилмади! Борди-ю энди бу сўз обрезадан оқиб чиққан лойқа сувда қоғоз қайиқ сингари чўкиб кетгудек бўлса, у ҳолда у билан борга менинг ҳам...

О, яна чуқур ўйга толишми? Обрезлар билан лойқа сувнинг бунга нима дахли бор?! Буларнинг ҳаммаси жаҳл устида бўляпти-ку! Жаҳл билан дунёда ҳеч нарсага эриша олмайсан. Агар Бимола сеники эмас экан, сеники бўлмайди ҳам, зўрлик ва жаҳолат бунга ҳеч ёрдам беролмайди. Сен: «Юрагим торс ёри-

либ кетяпти» дейсан. Ерилса ёрилавурсин. Бундан сен ҳам ўлмайсан, дунёга ҳам зарари бўлмайди. Ҳаммадан ҳам одамийликни йўқотиш оғирроқ. Ҳатто кўзёши океанининг ҳам нариги соҳили бор, акс ҳолда одамлар йиғлашмаган бўларди. Лекин жамият-чи...

Бундай ишларни жамият мулоҳаза қилиб, керакли чораларини кўраверсин. Мен жамият кўз ёшини эмас, ўз кўз ёшимни тўкиб йиғлаяпман. Агар Бимола менга, сизнинг хотинингиз эмасман. деса, у ҳолда қонуний хотинимнинг кимлигини билиш ҳам менга аҳамиятсиз. Мен ундан ажрашдим. Бу менинг кулфатим, албатта. Лекин сохта кулфат ҳам бўлади, киши бор кучи билан ўзини ўшал кулфатдан сақлаши керак. Юраксизлик қилиш ярамайди! Мени севмасалар, бу билан ҳаётим ўз маъносини йўқотмайди. Ҳаётим мазмундор. Мен фақат оила ҳаловати учунгина кун кўраётганим йўқ. Менинг юксак ишимга асло зарар етмаслиги керак. Ҳамма нарсани яхшилаб мулоҳаза қилиб кўрадиган пайт етди. Энди мен ўзимга ҳам, Бимолага ҳам бошқаларнинг кўзи билан қарашим керак. Мен учун у шу вақтгача хазинамнинг дурдонаси бўлиб келди. Тасаввуримдаги санам ҳамма вақт Бимолага ўхшайвермаса ҳам, лекин уни дилимда улуғлаб, ўзимга маъбуда қилиб олган эдим.

Ўз рафиқасини маъбуда даражасига кўтариш асло фазилат эмас, балки катта саҳв-хатодир. Мен ташнаман, шунинг учун хаёлимдаги бу санамдан ўзим ҳузурланмоқчи эдим. Бимола ташқи қиёфаси билан санамга ўхшаб кетарди. Дарҳақиқат у зува-ласи ўзгача одам эди, бинобарин, уни менга роҳат бағишлайдиган санам деб ўйлаш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Наҳотки, тангри менинг хоҳишимни бажо келтирмоқчи бўлса!

Ҳар ҳолда энди мен ҳамма нарсага ўзгача кўз билан қарашим ва хомхаёл билан бўлган ҳар бир нарсани шафқатсизлик билан ўчириб ташлашим керак. Мен содир бўлаётган воқияларга узоқ вақт кўз ташлаб, маъносига тушунмай юрдим. Бимола ҳаётида тасодифий одам эканлигим менга ҳозиргина мутлақо

аён бўлди. Кўпроқ Шондипга муносиб эканлиги табиатидан кўриниб турибди. Шу ҳақиқатни тан олишимнинг ўзи кифоя.

Ҳозир йиғлоқилик қиладиган пайт эмас. Шондипнинг кишини мафтун этувчи кўпгина хусусиятлари бор, бу хусусиятлари кўп вақтгача мени ҳам ўзига жалб қилиб юрарди. Бироқ ҳар қанча камтарин бўлишимга қарамай, ўзимга ўзим шуни айтишим керакки, умуман олганда, Шондипнинг мендан афзаллиги йўқ. Тақдирлов гулчамбарини менга эмас, Шондипнинг бўйнига оссалар, тангри таоло Шондипга гулчамбар тутган одамни шу қилмиши учун ўз ғазабига олади. Бугун мен бу гапларни мақтанганимдан гапирётганим йўқ. Агар мен ўз қадримни билмасам, бу зарбани шу сафар дунёга келишимда олган энг олий ҳақорат деб билсам, у чоғда мени яроқсиз лашлуш сифатида ахлатхонага олиб бориб ташлаш керак бўлади: негаки мендан сариқ чақалик наф келмайди.

Барча машаққат ва азоб-уқубатлар онгимда озодлик қувончини уйғотсинлар! Мен ҳамма нарсани кўрдим, теварак-атрофимдаги воқиаларни ва ўзимни англадим. Даромад ва буромадни ҳисоблаб чиққандан кейинги қолдиқ — ўзимман. Лекин хотин кишининг парваришига муҳтож, майиб, қашшоқ, бемор одам эмасман. Менинг зуваламни оллоҳнинг ўзи қудратли қўллари билан пишитиб ишлаган. Пешонамда бор нарсаларни кўрдим, лекин ҳалок бўлганим йўқ.

Устозим ёнимга кирди, қўлини елкамга қўйиб туриб деди:

— Бор, Никҳил, ётиб ухла, вақт ярим кечадан ошди.

Мен жуда кеч, Бимола қаттиқ уйқуда ётган пайтда ўрнимга бориб ётаман. Акс ҳолда ухлай олмайман. Кундуз кунлари у билан учрашиб тураман, суҳбатлашаман, аммо ўринда ётганда, тунги сукунатда, у билан нима тўғрида гаплашишим мумкин? Гаплашсам шарм-ҳаёдан юзим шувут бўлиб, руҳим изтироб чекади.

— Ўзингиз нега шу пайтгача ухламадингиз?— деб сўрадим мен устозимдан.

— Мен ухлайдиган даврлар ўтиб кетди, энди тунларни бедор ўтказадиган пайтим келди.

Эндигина кундалик дафтаримни йиғиштириб, ухлагани кетишга тараддусланаётган эдим, деразадан осмонда, момақалдироқ ҳосил қилувчи булутлар орасидан милт-милт қилиб мўралаб турган катта юлдузга кўзим тушди. У юлдуз гўё: «Мен доимо шу ердаман. Менинг кўз ўнгимда қанчадан-қанча никоҳ аҳди тузилди ва бузилди. Мен келин-куёв хонасига қўйилган эски шамчироқнинг алангасиман, мен никоҳ кечасидаги абадий бўсаман» деяётгандай эди. Шу дақиқаларда менинг онгимда, фалак чодирини остида абадий севги мени хотиржамлик билан кутмоқда, деган фикр турилди. Мен уни ҳар сафар дунёга келишимда, қанчадан-қанча синган, чанг босган, қинғир кўзгуларда доимо кўрардим. Мен: «Кўзгуни олиб бориб қутига солиб қўяман»— дегудек бўлсам — аксим дарҳол кўздан ғойиб бўларди. Майли! Кўзгу ва аксим билан нима ишим бор? О, менинг севгилим! Садоқатингга ишончим асло ўзгармайди, сенинг табақсуминг асло сўнмайди, мени деб пешонамга қўйган ҳелинг чиқиб келаётган қуёш нурида кун сайин аниқроқ ярақлайди.

Қоронғи бурчакдан эса иблисининг: «Булар ҳаммаси болаларни овутиш учун айтиладиган чўпчаклар», деган овози эшитилади. Хайр, бунисига ҳам розимиз. Болаларни овутиш керак. Лекин болалар минг-минглаб, миллионлаб ҳисобланади; дунёда қанча бола бўлса, шунча кўз ёши. Шуларнинг ҳаммасини алдаш билан овутиб бўладими? Менинг севгилим алдамайди, унинг ўзи ҳақиқат! Шунинг учун ҳам мен уни жуда кўп марта кўрдим, бундан кейин ҳам кўп кўраман. Мен уни қилган хатоларимга қарамай, кўзларимга қўйилиб келаётган кўз ёши пардалари орасидан ҳаёт бозорида оломон орасида кўрдим, уни кўздан йўқотиб яна кўрдим. Ажал остонасидан ҳатлаб ўтиб уни яна кўраман. О, шафқатсиз, менинг устимдан ортиқ кулма. Сени орқангдан изма-из юриб топа олмаганим, паришон сочларингнинг ҳавога сингиб кетган хушбўй ҳидларидан топа олмаганим учун яна тўхтовсиз фарёд чекиб, йиғлашга мажбур этма.

Булутлар орқасидан мўралаган юлдуз менга шундай деди: «Қўрқма, боқий нарса абадий барҳаёт бўлади». Энди мен Бимоланинг олдига киранман. У ўрнида тўлғона-тўлғона ухлаб қолган. Уни уйғотмайман, ўз ҳадымни топшираман, яъни унинг пешонасидан бўса оламан. Аминманки, ўлганимдан кейин ҳамма нарса — барча саҳв-хатоларим ва изтиробларим унутилади, лекин бугунги бўсанинг ҳаяжони қалбимда сақланади, чунки иккинчи марта дунёга келганда севгилимнинг кўкси бўсалардан тўқилган гулчамбар билан безатилади.

Хонага кичик келин ойим кирди. Тунги соат иккига занг урди.

— Нима қилиб ўтирибсиз, мулла ака? Боринг ётиб ухланг, азизим. Кўп ич-этингизни еяверманг! Сизни кўрсам ачиниб кетаман, бирам ўзгариб кетгансизки!

Унинг кўзларидан ёш томчилай бошлади.

Мен индамай унга чуқур таъзим қилдим, хоки пойини кўзимга суртиб, ухлагани кириб кетдим.

БИМОЛА ҲИКОЯСИ

Илгарилари гумонсирашни билмасдим, ҳеч нимадан қўрқмасдим. Чунки ўзимни ватанга фидо қилаётганимни билардим. Ўзни бутунлай фидо қилишда нақадар зўр лаззат бор! Уша кунлари мен буни биринчи дафъа фаҳмлаган эдим.

Эҳтимол, бир кун келиб, бу мавҳум ички ҳаяжон ўз-ўзидан йўқолиб кетган бўлармиди. Лекин Шондип-бобу ўзини тия олмай, сирини фош қилиб қўйди. Унинг овози гўё мени ардоқлаётгандай, нигоҳлари эса оёқларим остида хайр-эҳсон сўраётгандай эди. Мен Шондип-бобуда туғилган истакнинг шу қадар кучли эканини ҳис қилдимки, назаримда, у дағал босқинчи каби сочларимга ёпишиб, мени тилка-тилка қилиб ташлашга шайланиб турганга ўхшарди.

Иқроп бўлиб айтаманки, ундаги ҳалокатли ҳирсининг хароб қилувчи қиёфаси туну кун мени ўзига

жалб қиларди. Ўзимни бутунлай фидо қилишим жуда жозибали туулган эди. Ҳирсиётда номус, ҳайиқиш қанчалик кўп бўлмасин, барибир, у жуда лаззатли нарса! Менинг ҳадеб синчковлик қилишларимни айтмайсизми? Мен Шондип-бобуни яхши билмасдим, ҳеч қачон уни қўлга ола олмаслигим ҳам турган гап. Қандай мардонавор бўлиб кўринган эди у менга. Шондип образи кўз олдимда порлаб турар, ундаги жўшқин ихтирос сирини нақадар юксак ва чексиз эди! Буларнинг ҳаммасини таввур қилишнинг ўзи ҳам гоёат мушкул эди.

Менга фақат китоблардан маълум бўлган, узоқ-узоқларда пишқириб кўпираётган денгиз бирдан ўзининг жўшқин ҳамлалари билан йўлда ғов бўлган ҳамма нарсаларни босиб-янчиб, оёқларим остида кўпириб ўйнай бошлади. Унинг сувлари, ўзининг поёнсизлиги билан мени ром қилиб, мен доимо идиш-товоқ ювиб, сув оладиган ерда кўпириб пишқириб бошлади.

Авваллари мен Шондип-бобуга сиғинардим, лекин кўп ўтмай бу ҳиссиёт ғойиб бўлди. Сиғиниш у ёқда турсин, уни ҳурмат ҳам қилмай қўйдим. Уни ҳаттоки эрим билан асло тенглаштириб бўлмасди. Мен тўсатдан бўлмаса ҳам, аста-секин Шондип-бобу табиатида мардлик ҳислари бор, деб янглишиб айтиш хато эканини, унинг табиатида беқарорлик борлигини тушуна бошладим.

Бироқ, унинг қўлида менинг ҳис-туйғуларим ва жисмим винаси¹ янграрди. Унинг қўллари ҳам, бу вина ҳам мени нафратлантиргандек эди-ю, аммо у вина қалбимни ўз куйлари билан тўлдириб, тинмай чалинар ва юрагимни тошга айлантирарди. Ҳар бир жонли асабим, ҳар бир томир уришим: «Сен ўзинг бу овозлар гирдобида ҳалок бўласан ва бор нарсаларингнинг ҳаммасини ҳам ҳалок қиласан» — деб ўқдирарди.

Яширмайман: менда қандайдир бир ҳолат... қандай қилиб тушунтиришни ҳам билмайман, хуллас, ўлимни исташимга мажбур этувчи ҳолат мавжуд эди.

¹ Вина — торли чолғу асбоби.

Устоз бўш вақтларида менинг олдимга кириб туради. У шундай қудратга эгаки, инсон қалбини шундай юксакликка кўтара оладики, у ердан туриб бир зумда бутун ҳаётга кўз югуртириб чиқса бўлади. Шунда онгимизда чек деб таъбирланувчи нарса чексиз бўлади.

Лекин, нима ҳам қилардик? Мен-ку бунақа бир зумда бутун ҳаётга назар ташлашга интилаётганим йўқ. Мен ҳумор тарқатмоқчи бўлиб шунга аҳд қилдим, деб бўйнимга ололман. Майли, бутун оиланинг бошига бахтсизлик тушса-тушсин, ўзимнинг энг яхши фазилатларимдан жудо бўлсам-бўлай, лекин мени ўз қўйнига олган кайфдан асло қутулгим йўқ.

Қайнагачимнинг эри Муну маст бўлиб келиб хотинини урганида, кейин, энди ичкиликни ҳеч оғзимга олмайман, деб тавба қилганида, ғазабим қайнаб, ўтдай ёнган эдим, лекин орадан кўп ўтмай, у яна ичкиликка берилиб кетган эди. Мени маст қилган ичкилик унинг майига қараганда юз карра хавфлироқ эди. Бу ичкилик сотиб олинмайди, пиёлаларга қуюлмайди ҳам, у одам қонида ўз-ўзидан пайдо бўлади. Бу кайф тоқайгача давом этаркин?

Баъзан бирдан чўчиб тушаман, бошдан-оёқ ўзимга разм солиб туриб: «Бу ҳаммаси уйқусираб алаҳлаш. Бир кун келиб ўзимнинг ўзим эмаслигимни, балки боши-кети йўқ аллақандай беўхшов, жодугар сингари қора доғларга ва жамики бўёқларга бўялиб олган махлуқ эканлигимни кўраман»— деб ўйлардим. Қанчаларда қандай қилиб юз берди булар? Ҳеч нимага қилуна олмайман.

Бир кун кичик овсиним кулиб туриб деди:

— Бизнинг чҳўти-роний ўзини кўрсатяпти: у меҳмонни чунонам меҳрибонлик билан парвариш қиляптики, меҳмон уйимиздан бир қадам ҳам нари силжмай қўйди. Бизлар ҳам ўз вақтида меҳмон кутганмиз, лекин бунчалик атрофида гирдикапалак бўлган эмасмиз. У чоғларда эрга меҳрибончилик қилиш одат эди. Мулла ака бечора ҳаддан зиёд замоналашиб кетган-да, шунинг учун ҳам хотинининг тузоғига илиниб ўтирибди. Агар у уйимизга меҳмон бўлиб кирса, эҳтимол, бирмунча ҳурматга сазовар бўлармиди,

лекин энди бу амримаҳол. Сиз-чи, ҳей, жодугар, эрингизнинг не ҳолга тушиб қолганини кўрмайсизми?

Бунақа гапларни писанд қилмасдим. У пайтларда овсинларим менинг қандай онт ичганимни тушуна олмайдилар, деб ишонардим. Қалбимда ғурур ҳиссиётлари намоён эди, шунинг учун мен, ватан учун жонимни фидо қиляпман, ҳеч кимдан уялмайман, деган қарорга келгандим.

Бир неча вақтдан кейин ватан тўғрисида гапирмайдиган бўлиб қолдик. Энди биз ҳозирги замонда эркак билан хотин ўртасидаги муносабат ва бошқа турли-туман масалалар тўғрисида суҳбатлашардик. Биз инглиз ва вишнуит поэзиясини мақтардик. Бу поэзияда биз чолғу асбобининг энг паст овозли тори сингари овоз берувчи куйларга тўхталардик. Мен ўз уйимда ҳеч қачон бу сингари оҳанграболикни эшитмаганман. Назаримда, мардликнинг ўзи, инсониятининг ўзи янграётгандек эди.

Энди ҳеч қандай парда деган нарса қолмади. Нега Шондип-бобу ҳар куни вақтини шундай ўтказди, нима учун мен, баъзан ҳеч қандай зарурати бўлмаганда ҳам, у билан суҳбатлашаман, деган саволга тўхталиб ўтиришга эҳтиёж йўқ.

Ушанда мен ўзимдан, овсинимдан, ҳатто бутун жаҳондан аччиғланиб кетиб, йўқ, уйимдан чиқмайман, ҳатто ўлдираман дейишса ҳам чиқмайман, деган қарорга келган эдим.

Икки кун уйдан чиқмадим. Шу икки кун ичида ўзимнинг турмушдан нақадар узоқлашиб кетганимни сездим. Бамисоли ҳаётнинг лаззатини унутиб қўйгандай эдим. Қўлим теккан ҳар бир нарсани улоқтириб ташлагим келарди. Сочимнинг толасидан то тоvonимгача бус-бутун интизорликка айланган эдим, бутун қоним бошимга қуюларди.

Мен кўпроқ иш билан овора бўлишга уринардим. Ётоқхонамнинг поли чиннидай топ-тоза бўлишига қарамай, унга кўза-кўза сув қуйдириб, кўз олдимда қайта-қайта ювдирдим. Жавондаги буюмлар маълум тартибда терилган эди, уларни олиб бирма-бир тозалладим, ҳеч қандай эҳтиёж бўлмаса ҳам уларни

бошқача қилиб тердим. Биринчи кун чўмилишим учун одатдагидан икки барабар кўпроқ вақтим кетди. Тушдан кейин сочимни тарамасдан, бир амаллаб йиғиштириб, чўри ва хизматкорларнинг омборхонадаги ишига аралашиб, уларни безовта қилдим. Анча-мунча озуқаларнинг йўқолганини сезиб қолдим, аммо ҳеч кимни уришишга тилим бормади, негаки ўзимга ҳам: «Кўзларинг шу пайтгача қаёқда эди?» деган сўроқ тушишидан қўрқдим.

Гўё уйдан арвоқ чиққандек, бутун кун алғов-далгов билан ўтди.

Эртаси кун китоб ўқиб ўзимни овутмоқчи бўлдим. Қўлимда китоб уйма-уй кезиб юрардим, китобнинг мазмунини ҳеч ўйламасдим, шунда бирдан беихтиёр чийпардаси кўтарилган дераза олдида тўхтаб қолдим. Дераза ичкари ҳовлидан чиқавериш ерда, ўлакка ўрнатилган эди. Шу ердан чор бурчак ҳовлининг шимол томонидаги ташқари ҳовли хоналари кўриниб турарди. Назаримда, у хоналардан бири менинг ҳаёт денгизимнинг нариги соҳилига жойлашгандек эди. У ёққа сузиб ўтиш мумкин эмас. Фақат томоша қилишим мумкин эди. Ҳозир мен бундан икки кун аввал шу ерда турган Бимоланинг кўланкасига ўхшардим. Узим йўқман-у, айни вақтда ҳамма ерда намоёндайман.

Кутилмаганда Шондипни кўриб қолдим. У қўлида газета билан айвонга чиқди. Гўё, бу ҳовли ҳам, айвон панжараси ҳам унинг аччиғини чиқараётгандай, ниҳоятда дарғазаб кўринарди. У газетани йиртиб-йиртиб улоқтириб ташлади, агар қўлидан келганида осмонни ҳам тилка-пора қилиб ташлашдан қайтмасди. Унинг ҳузурига чиқмайман, деб ичган онтим бир зумда гойиб бўлди-қўйди. Лекин меҳмонхонага борай деб ўйлаб ҳам бўлмасимдан, орқамда кичик овсинимнинг турганини кўриб қолдим. У:

— Анқайиб қолибсизми? — деб минғирлади-да, яна ўз йўлида кетаверди.

Мен меҳмонхонага чиқмадим.

Эртаси кун эрталаб барвақт Гобинданинг онаси келди.

— Чҳўти-роний, озуқа учун келувдим.

— Бориб Ҳоримотига айт, ўша чиқа қолсин,— дедим-у унинг олдига бир даста калитни ташлаб, дераза олдига бориб ўтирдим. Сўнг зеҳн қўйиб инглизча қўл хунари билан шуғуллана бошладим.

Хизматкор кириб менга хат узатди.

— Шондип-бобудан,— деди у.

Андишасиз! Хизматкор нима деб ўйлаши мумкин? Юрагим дук-дук уриб кетди. Конвертни очиб ҳеч қандай мурожаатсиз ёзилган бир неча сўзга кўзим тушди: «Свадешига алоқадор бўлган муҳим иш бор. Шондип».

Мен текиб ўтирган нарсамни улоқтириб ташлаб, кўзгу олдига югуриб бордим, шоша-пиша сочларимни тўғриладим. Сорийимни алмаштирмасдан, ўстидан кофточкамни кийдим, бу кофточка тўғрисида Шондип-бобу билан икковимизда ширин хотиралар бор эди. Мен айвондан ўтиб боришим керак эди, бу ерда одатда ўртанча овсиним ўтириб олиб бетель тўғрарди. Бундай гов бугун мени асло хижолатга солмасди.

— Қаёққа кетяпсиз?— деб сўради у.

— Меҳмонхонага.

— Каллаи саҳарлаб нима қиласиз у ерда? Ё меҳмонлар келишдими?

Мен жавоб қайтармай ўтиб кетдим. Овсиним:

Радҳам¹ кетди, абад йўқолди,
Денгиз қора қарига шундай,
Мақор² кетиб... изи бутунлай —
Кўзларимга кўринмай қолди.

деб куйлади.

Меҳмонхонада Шондипни учратдим. У эшикка орқасини ўгириб, Британия академиясига қўйилган суратлар каталогини синчиклаб текшираётган эди. Шондип санъат соҳасида ўзини анча билимдон деб ҳисобларди. Бир кун эрим унга:

¹ Радҳа — ҳинд мифологиясида айтилишича, Вишна худосининг тимсоли Кришнанинг севгилиси.

² Мақор — боши ва оёқлари оҳуникига, танаси балиққа ўхшаган ҳаёлий денгиз махлуқи, ҳинд мифологиясида муҳаббат худоси Камадеванинг тимсоли.

— Агар рассомларга устоз керак бўлиб қолса, Шондип тирик экан, улар ғам емасалар бўлади — деган эди.

Пичинг отиш эримнинг табиатида йўқ эди, лекин унинг феъли ўзгариб қолган, шунинг учун дуч келган фурсатдан фойдаланиб, кеккайган Шондипга зарба берарди.

— Сен, рассомларга устоз керак эмас деб ўйлайсанми?— деб сўраган эди шунда Шондип.

— Бизга ўхшаган одамлар ҳали анча-мунчагача рассомлардан сабоқ олишимиз лозим бўлади, чунки бизга санъатни тарғиб этиш учун уларнинг қўлида ўзга восита йўқ. Лекин Шондип эримнинг бу камтарлик билан айтган танбиҳидан кулган эди.

— Сен, Никҳил, ўз-ўзини камситишдан маблағ тўллаб бўлади, қанча кўпроқ шуғуллансанг, даромад шунчалик тез ўсади, деб ўйласанг керак? Менимча, манманлик хислатидан маҳрум бўлган одамлар худди сув ўтларига ўхшайдилар; улар сув бетиде ёйилиб ётадилар-у, ерга илдиз ота олмайдилар.

Менинг руҳий ҳолатим жуда ғалати бўлиб қолган эди. Бир томондан, эрим мунозарарада ютиб чиқсин ва шу билан Шондипнинг бир оз попугини пасайтириб қўйсин, деб тилак тиласам, иккинчи томондан, Шондипнинг беҳаё такаббурлиги мени ўзига мафтун этиб турарди — унинг такаббурлиги худди қиммат баҳо олмосдек ярақлар, уни ҳеч нима хиралаштира олмасди, ҳатто қуёш ёруғида ҳам у ярақлаб тураверар, балки яна ҳам ўткирроқ ярақларди.

Мен хонага кирдим. Шондип оёқ товушларимни эшитганини билардим, лекин у, ҳеч нима сезмагандай, китоб варақлаб тураверди. Мен унинг санъат тўғрисида гап очишидан хавфсираб турардим, негаки у суратлар тўғрисида шундай нарсаларни гапирардики, уялганимдан ҳатто ҳалигача ўзимни қаёққа ураримни билмайман. Мен хижолат тортганимни билдирмаслик учун, гўё унинг гапларида ҳеч қандай беадаблик йўқдай ўзимни босиб ўтирдим. Қайтаб кетаман, деб дилимдан ўтказдим, лекин шу пайт Шондип чуқур бир хўрсинди-да, бошини кўтарди ва мени кўриб чўчиб тушгандай бўлди.

— Ҳа, сиз келганмидингиз?!— деди у.

Унинг сўзларида, талаффузида, кўзларида гинахонлик қилаётгани сезилиб турарди. Менинг пешонам ўзи шунақа; унинг гинасини тан олдим. Гўёки Шондипнинг мендан гина қилишга шундай ҳақи бор эдики, қисқа муддат меҳмонхонага келмай қолишим унинг учун қаттиқ ҳақоратдай эди. Аммо, аслида, Шондипнинг кеккайиши мени ҳақоратларди-ку! Лекин қани менинг қаҳрим, қаёққа ғойиб бўлди у? Мен жим турардим. Бошқа томонга юзимни ўгириб турган бўлсам ҳам, Шондипнинг таънаси кўпроқ сўзсиз ёлворишга ўхшарди. У мендан кўзини узмасдан тикилиб турарди. Нима бало бўлди ўзи? Бундан кўра гапиргани яхшийди — қутулардим. Орадан бир неча дақиқа ўтди, тоқатим қолмагач, чидай олмай сўрадим:

— Мени нега чақирувдингиз?

Шондип сохта ажабланиш билан деди:

— Ҳар доим зарур иш бўлиши шартми? Наҳотки дўстликни жиноят деб билсангиз? Нега ер юзида энг юксак бўлган бу дўстликка эътиборсизлик билан қарайсиз? Қалб илтифотини гўёки бир бошпанасиз ит сингари кўчага улоқтириб ташлаш мумкинми, Маликаи Болари?

Бутун вужудимни титроқ босди. Хавф аста-секин яқинлашиб келар, лекин энди ҳеч бир йўл билан унинг олдини олиб бўлмасди. Кўксимда ҳам қўрқув, ҳам жўшқин қувонч ҳислари бир хилда кўпчиб келаётган эди. Қандай қилиб мен ҳамма ёқни вайрон қилувчи бу оғир юкни ўз елкамда кўтариб бораман? Ахир юзимни қора балчиққа тикишга тўғри келди-ку.

Қўл ва оёқларим қалтирарди.

— Шондип-бобу, сиз мени «свадешига алоқадор бир иш билан чақирувдингизми? Шунинг ҳамма уй ишларимни ташлаб келувдим,— дедим қийналиб.

— Ҳа, худди шундай деб ёзган эдим,— деб қулиб жавоб қилди у.— Мен бу ерга сизга сизнинг учун келган эдим, буни ўзингиз биласиз. Сизни кўрсам ватанзимнинг Шактисини кўргандай бўламан,— буни сизга айтмабмидим? Ер юзи жуғрофияси моддий нар-

са эмас. Жуғрофия харитаси учун ким жонини қурбон қилиши мумкин? Мен сизни кўриб, ватанимизнинг нақадар чиройли эканини, унинг қанчалик азия ва мададкор эканлигини англадим. Сизнинг фотиҳаларингизни ватанимнинг ўғитлари деб биламан. Агар жангда ажал ўқи тегиб йиқилиш насиб бўлса, мен ўзимни, сизнинг сўзларингизни хотирлаб, харитада тасвирланган ер юзида эмас, балки сизнинг сорийингиз этагида ётибман, деб фараз қиламан. Қайси сорийингиз тўғрисида гапирётганимни биласизми? Эсингиздами, бир вақтлар кийиб чиққан эдингиз: қон тусидаги ол ҳошияли, чўғдек қип-қизил сорийингизни айтяпман. Сизнинг ўшал сорийингизни асло унутмайман. Бундай манзаралар кишининг ҳаётига куч, ғайрат бағишлайди, ажални эса жозибалик қилади.

Шондипнинг кўзлари ўтдек чақнарди. Бу ҳирс ўтимиди ё иззат-икром ўтимиди, ҳеч англай олмадим. Унинг гапларини биринчи марта эшитганим эсимга тушиб кетди. Уша пайт мен: қаршимда ўтли аланга ёняптими, ё одам турибдими,— англай олмаган эдим. Оддий одамлар билан осон муносабатда бўламиз. Бу оддий ҳақиқат. Лекин ўт — бутунлай бошқа нарса. У сизни бир зумнинг ўзида кўр қилиб, ажални лаззатли қилиб кўрсатади. Гўёки қуриган ёғоч орасига яширинган ҳақиқат бирданига ўзининг порлоқ қиёфасига киради-ю, ҳамма ёқни ларзага келтирувчи кучли қаҳқаҳаси билан барча қабиҳликлар ва хунукликларни яксон қилиб, ўқдек учиб ўтади.

Суҳбатни давом эттиришга мадор йўқ эди. Шондип ҳозир югуриб келади-ю, билагимдан ушлаб олади, деган ҳаёлда қаттиқ кўрқа бошладим. Унинг қўллари ўт алангаси сингари қалтирар, кўз қарашлари эса гўё ўтли учқунлар сингари менга ташланарди.

— Нега сиз майда-чуйда уй-рўзгор ишларингизни бунчалик идеаллаштирасиз?— деди Шондип. — Сиз шундай қудратга эгасизки, бир имо қилсангиз, бас, ҳаёт ҳам, мамот ҳам биз учун аҳамиятсиз бўлиб қолади. Наҳотки шундай қудрат онтоҳпур ичига яширииб ётаверса? Хижолат тортишни йиғиштиринг, одамларнинг миш-мишига қулоқ солманг. Барча таққларни парчалаб ташлаб, озодликка чиқинг.

Шондип-бобунинг гапларида фақат ватан мадҳия-сигина эмас, балки менинг ҳам мадҳиям янграрди, шундан кейин барча шубҳалар ғойиб бўлди, томирларимда қон кўпириб оқа бошлади. Суҳбат санъат тўғрисида, вишнуит поэзияси тўғрисида, ёки жинс тўғрисида, аниқ ё ноаниқ масалалар тўғрисида бораркан, менинг онгимни бепарволикнинг қора чодраси чулғаб ола бошлади. Бугун зулмат орасидан яна порлоқ аланга кўринди, ва ўз нури билан уятчанлигимни енгди. Ўзимни ғайри табиий, илоҳий улуғворликка муяссар бўлган гўзал аёл деб тасаввур қилардим. О, нега у улуғворлик менинг бошим устида порлоқ шухрат гардиши бўлиб чарақламайди? Нима учун менинг лабларим ҳозир ватаним бошлаган ҳароратли буюк ишда нашида вазифасини ўтай оладиган сўзларни талаффуз эта олмайди?

Шу пайт хонага дод-фарёд солиб чўри қиз Кҳема югуриб кирди.

— Жавобимни беринг, мен кетаман,— деди у,— ҳеч қачон, бунақа...— деб туриб хўнграб йиғлаб юборди.

— Нима гап? Нима бўлди?

Билсам, ўртанча овсинимнинг оқсочи Тҳако, ҳеч бир сабабсиз, Кҳема билан жанжаллашиб қолибди-ю, оғзига келган бемаза гаплар билан бақириб ҳақорат қилибди. Жанжалнинг сабабини суриштириб кўраман, деб қанча ваъда қилсам ҳам, Кҳема ҳеч ўзини боса олмасди.

Назаримда, эндигина уйғониб келаётган оташим ҳирс туйғулари устига бир қўшқулоқ ювинди ағлариб юборишгандай бўлди. Хотин кишининг ҳаёти сатҳи нилуфарлар билан қопланган таги лойқа кўл сувини эслатади, ҳозир сув бетини ўшал лойқа қоплаган эди. Буларнинг ҳаммасини Шондипнинг кўзидан теъроқ яшириш мақсадида, шоша-пиша онтоҳпурга кириб кетдим. Овсиним ҳамон айвонда ўтириб, зўр бериб бетель тўғраш билан банд эди. Унинг чеҳрасида табассум ўйнар ва аста-секин хиргойи қилиб ўтирарди:

Радҳам кетди, абад йўқолди...

Утиришидан, шу яқин ўртада жанжал бўлиб ўтганидан беҳабардек эди.

— Нега сизнинг Тҳаконгиз менинг Қҳемамни уришади?— дедим унга.

Овсиним ажабланиб қошларини чимирди.

— Наҳотки шундай қилган бўлса, она? Мен у шум кампирни супурги билан уриб ҳайдайман. Буни қаранг-а, сизнинг эрталабки қабулингизга халақит қилибди-де. Лекин Қҳемангиз ҳам ўзига етганча бор! Ўз бекасининг бегона киши билан суҳбатлашаётганини биларди-ку, ўйламай-нетмай ўша ёққа югуриб борибди! Унингиз на уятни биледи на ҳаёни. Сиз, чҳўти-роний, бу гиди-биди гапларга аҳамият берманг. Меҳмонхонага бораверинг, буларни ўзим тинчитиб қўяман.

Одамнинг кўнгли жуда ажойиб нарса-да! Бир зумнинг ўзида шамол уни бошқа томонга буриб юборади.

Бу ерда, онтохпурнинг қадимдан одат тусига кирган урф-одатлари орасида, эрталаб бутун уй ишларини ташлаб, Шондип-бобу билан суҳбатлашгани меҳмонхонага чиқишим ўзимга ҳам жуда ғалати туюлди. Шунинг учун овсинимнинг гапига жавоб қайтармай, ўз хонамга кириб кетдим.

Межо-роний бугун эрталабки пайтни жуда қулай топиб, жўрттага Тҳако билан Қҳемани уриштириб қўйганига ҳеч шубҳа қилмасдим. Лекин ўзим ҳам жудани мушкул аҳволга тушиб қолган эдим, нима деб қилишни ҳам билмай қолдим. Ахир мен, дастлабки пайтларда дарвозабон Нонқуни ишдан бўшаётган эдим, деб қандай қаттиқ туриб олган эдим, ахир бу қалабларим ҳеч иш бермовди. Кейинроқ, меҳмонхонага кириб қилганимдан ўзим уялиб қолдим. Бу ерда янги овсиним келиб, эримга бор гапни айтиб қўя қолди, дедим.

— Биласизми, мулла ака, бунга мен айбдорман. Биз эски тойфадаги одамлармиз, Шондип-бобунгизнинг хулқи бизга ҳеч ёқмаяпти. Шунинг учун мен ўйловдимки, яхшиси дарвозабон... Лекин чҳўти-ронийни ҳақорат қилишни ҳам ўзимга ҳам келтирганим йўқ, аксинча... ўзим бефарқиман-да, эсим қурсин!

Шундай қилиб, ватан ва соғиниш нуқтаи назаридан шу қадар порлоқ, жозибадор бўлиб кўринган нарсаларга яқиндан туриб назар ташласанг бирам лойқа кўриниб, кишининг ғашини келтираркан, кейин бора-бора бутунлай бепарво қилиб қўяркан.

Мен ётоқхонамга келиб, эшикни ичидан бекитиб олдим, дераза олдида ўтириб, хаёлга чўмдим. Агар теварак-атрофда уйғунлик ҳукм сурганида эди, турмуш нақадар энгил бўларди. Мана, межо-роний бемалол айвонда ўтириб, бетель тўграш билан банд, мен учун эса, энди аввалги ўрнимга қайтишим, оддий ишларим билан шуғулланишим жуда мушкул. Мен ҳар кунни ўзимга ўзим: бунинг оқибати нима бўларкин?— деб савол бераман. Балки ўларман, ё Шондип-бобу жўнаб кетар, ёки мен соғаярман-у, буларнинг ҳаммасини гўё бемор одамнинг алаҳлаб айтган сўзлари сингари унутиб юборарман... Ё бўлмаса, қанотларим қайрилиб, даҳшатли гирдобнинг борса келмас қаърига тушиб кетарман. Мен ҳаётимнинг бахтли юлдузига ноинсофлик қилиб, ҳаммани ҳалок қилдим.

Бундан тўққиз йил муқаддам ёш келин бўлиб кирган бу ётоқхонамнинг деворлари, шипи ва поли ҳозир менга ажабланиб қараб турарди. Эрим магистрикка имтиҳон топширганида, Ҳинд океанидаги аллақандай узоқ бир оролдан жуда қиммат баҳо бир орхидея гулини олиб келган эди. Унинг фақат бир неча дона япроғи бор, лекин у япроқлар остида чўзинчоқ гуллари шу қадар гўж-гўж эдики, бамисоли улар нафосот косасидан отилиб чиқаётганга ўхшардилар. Бу япроқлар остида гўё камалак ранг-баранг товлониб, узум бошлари сингари чиройли бўлиб осилиб турарди. Биз орхидеяни ётоқхонамиз дераза тепасига осиб қўйдик. Орхидея фақат бир марта гуллади, бироқ унинг гуллашини яна кўриш умидимиз йўқ эмас эди. Мен одат бўйича ҳали ҳам ҳар кун унга сув қўйиб тураман, хурмо толасидан эшилган каноп билан маҳкам боғланган япроқлари ҳалигача ям-яшил бўлиб турибди.

Бундан тўрт йил муқаддам эримнинг суратини фил суягидан ясалган рамкага солиб, тоқчага қўйиб қўйган эдим. Энди кўзим шу суратга тушиб қол-

гудек бўлса, беихтиёр кўзларимни ерга тикаман. Сўнги вақтларгача ҳар куни эрталаб чўмилиб чиққанимдан кейин, гул олиб келиб шу суратни безатардим ва унинг олдида пронам қилардим. Бу ишим учун эрим мендан жуда кўп марта аччиғланган эди! Бир кун у шундай девди:

— Мен бундай ҳаддан зиёд иззатга муносиб эмасман, бу ишинг менга ёқмайди.

— Нимаси ёқмайди?

— Ёқмайдигина эмас, рашкимни ҳам келтиради.

— Мени кимдан рашк қиласиз?

— Чинакам «ўзим» бўлмаган одамдан. Сен менинг шу ҳолатимдан қаноат ҳосил қилмагансан, юрагингни мафтун қилиб олувчи ғайри табиий одамни орзу қиласан. Ўзинг учун яна бошқа бир Никҳилни ўйлаб чиқаргансан-у, шу билан ўзингни алдаб юрибсан.

— Бунақа гапларингиз менинг аччиғимни чиқаради.

— Мендан эмас, ўз қисматингдан аччиғинг чиқсин,— деб жавоб берди у.— Мени ўзинг танламадинг, кўзларингни юмиб туриб менга эрга тегдинг! Шунинг учун ҳам мени илоҳий деб тасаввур қилишга уриниб, мартабамни оширмақчисан. Дамаянти¹ ўзи эр танлаган, шунинг учун илоҳиятдан воз кечиб ўзи учун чин инсонни танлаган эди. Сиз, ҳозирги замон аҳллари бўлсангиз, шундай ҳуқуқдан фойдалана олмайсизлар, ҳақиқий одамни унутиб қўйиб, ўзингиз танлаган маъбудани гулчамбарлар билан безайсиз.

Уша куни эримнинг бу гаплари шу қадар аччиғимни чиқарган эдики, мен ҳатто йиғлаб юбордим. Бугун шу гапларнинг ҳаммаси эсимга тушиб қолди-ю, суратга тик қарай олмадим.

Қиммат баҳо буюмларим сақланадиган қутичамда яна битта сурат бор. Уч-тўрт кун бурун мен меҳмонхонани йиғиштириб юриб эримнинг портрети билан Шондип-бобунинг сурати ёнма-ён турган рамкани олиб қўйган эдим. Мен уни иззат-икром қил-

майман, унинг қаршисида пронам қилишим ҳам керак эмас. У қутичанинг тубида, олмосларим, марваридларим, қиммат баҳо буюмларим остида ётибди. Уни доим яшириб юриш керак, шунинг ўзи ҳам менга ҳузур бағишлайди. Мен хонанинг ҳамма эшикларини беркитиб, шундан кейингина суратни кўлимга оламан. Кечалари аста-секин чироқ ёқиб, суратни чироққа яқинлаштириб унга тикилиб ўтираман. Ҳар сафар бу суратни чироққа тутиб ёқиб юборгим, шу билан унга хотима бергим келади. Лекин ҳар сафар ҳам чуқур хўрсиниб, уни яна қиммат баҳо буюмлар остига яшираман-да, қутичамни қулфлаб қўяман. Бадбахт аёл, бу марварид ва олмосларни сенга ким берган? Қанча-қанча муҳаббат ва эҳтиром бор буларда! Наҳотки сен ҳозир шуларни ҳис қилмаётган бўлсанг? Йўқ, бундан кўра ўлганим яхши!

Бир кун Шондип менга, тараддуланиш хотинларга хос эмас, улар на ўннга ва на сўлга бурилмай, тўғри кетаверадилар, деб айтган эди.

— Бангол аёллари уйқудан уйғонишса,— деб такрорларди у кўпинча,— улар эркакларга нисбатан анча қатъийроқ қилиб: «Биз истаймиз» деб баён қилажаклар. Шундай истак бор ерда ёмон ва яхши, мумкин ва мумкин эмас деган нарсалар тўғрисида ҳеч қандай мулоҳаза бўлиши мумкин эмас. Улар фақат: «Биз истаймиз» деб такрорлайдилар. Бу сўзлар улар учун асосий пойдевор, улар ҳеч қандай қонунқондани тан олмайдилар, улар ўт бўлиб, қуёшдек, юлдузлардек ёнадилар. Ўтнинг илтифоти даҳшатли бўлади. У одам жонига ўч бўлади, шу сабабли жуда кўп асрлар давомида миллионлаб жонлар шу ўт деб қурбон қилинди. Энди эса, «Мен истайман» деган даҳшатли, вайрон қилувчи сўзлар аёллар оғзида янгради. Қўрқоқ эркаклар эса, бу дастлабки интилиш оқимини ғовлар билан тўсмоқчи, акс ҳолда у ўзининг шиддатли қаҳқаҳаси билан уларнинг қовоқ полизларини сувга ғарқ қилади-ю, яна шўхлик билан олға югуриб кетади.

Эркаклар, биз қурган тўғонлар узоқ вақтга чидайди, деб хаёл қилишади. Лекин сув тобора босиб келаверади. Бугун қалб сув майдонлари чуқур ва со-

¹ Дамаянти — шоҳ Налнинг хотини, ҳинд эпоси «Махабхарата» нинг қаҳрамонларидан бири.

кин. Бугун улар ҳаракатсиз ва сукутга чўмган, улар эркакларнинг ошхоналарга териб қўйган кўзаларини индамай тўлдирадидлар. Лекин сув тобора кўпайиб, ҳадемай тўғонни бузиб кетади. Ана шунда, узоқ муддат ўзини тутиб келган куч, «Мен истайман, мен истайман» деб ҳайқириб, ўқдай олға ташланади.

Шондипнинг сўзлари қулоғимда худди ноғора овозидек жаранглаб турарди. Қалбимда ғалаён бошланиб, виждон азобида қийнала бошлаганимда унинг гаплари ёдимга тушарди. Шундай пайтларда, бошимга тушган шармандалик барча одамлар бошига тушган шармандалик бўлиб кўринарди. Бу шармандалик, айвонда бетель тўғраб ўтириб, менга қия боқиб қўядиган ўртанча овсиним қиёфасида кўз ўнгимда намоён бўлган эди. Нега энди мен ташвиш тортар эканман? «Мен истайман» деган сўзлар ҳеч иккиланмай, гумонсирамай куч билан дадил баён этилиши керак, шундагина бу сўзлар тўла-тўқис ўзини намоён қила олади. Агар бу сўзларни талаффуз этишга куч етмаса, ундан на фойда? Нима учун нозик орхидея гули билан токчада турган сурат менинг оташин шахсиятимни масхара қиляптилар, таҳқирляптилар? Уларнинг бунга нима ҳақлари бор? Гулни деразадан итқитиб юборгим ва токчадаги суратни олиб ташлагим келди. Майли, вайрон қилиш кучи ўзининг бутун орсиз қиёфасини намоён қилсин, қўлим кўтарилди-ю, лекин кўксимда санчиқ турди, кўзларим жиққа ёшга тўлди, ўзимни ерга отдим-у, ҳўнграб йиғлаб юбордим. Энди нима бўлади? Ҳолим нима кечади? Пешонамга яна нималар ёзилганинкин?

ШОНДИП ХИКОЯСИ

Қундалик дафтаримни ўқиган пайтларимда дилимда, бу ўзимманми, деган савол туғилади. Гўё мен бошдан-оёқ сўзлардан ташкил топганман-ку, ўзимнинг тану жонимдан ясалган муқова орасидаги китобман.

Ер курраси ой сингари ўлик эмас, у нафас олади, денгиз ва дарёларидан кўтарилган буғ унинг сат-

ҳини қоплайди. Ер курраси атрофида чанг тўзонлари учиб юради. Агар унга четдан туриб назар ташласанг, фақат буғ ва тўзонларда акс этаётган ёруғлиқни кўрасан. Ундаги қитъалар ва мамлакатларни кўриб бўлармиди?

Одамнинг ҳам ер сингари жони бор; у фақат ғоялар билан нафас олади, шунинг учун у туман қуршовида яшайди. Унинг қаери қуруқлиг-у, қаери сув, қаери яна бошқа бир нарса — фарқига бориш қийин гап. Одам соя ва нурлардан ясалган пуфакка ўхшайди. Назаримда, мен ҳам жонли сайёрага ўхшайман ва ғоялар даврасига кириб қолгандекман. Лекин ўз истакларим, ўз ўйларим, ўзим аҳд қилган нарсаларнигина акс эттирмайман, балки ўзим ёқтирмаган нарсаларни ҳам акс эттираман. Мен дунёга келмасимдан олдин яратилганман. Мен ўзимни ўзим танлаб ололмаганман. Шунинг учун қўлимга тушган нарсадан фойдаланишим зарур.

Буюк нарсаларнинг доимо шафқатсиз бўлишини яхши биламан. Адолат авом халқ учун бўла қолсин. Ғолиб ва оқил одамлар эса адолатсиз бўлиши мумкин.

Ер сатҳи дастлабки даврларда теп-текис бўлган. Вулқонлар ловиллаб турган ўтли шохлари билан ер сатҳига қаттиқ зарбалар берган ва ер юзида баланд тоғлар ҳосил қилган. Бу атроф муҳитга нисбатан адолатсизлик бўлса ҳам, вулқоннинг ўзи учун адолатли эди. Фойдали адолатсизлик ва туғма золимлик одамга ҳуқуқ, халққа куч, ҳукмдорларга қудрат бағишлайди. Таширининг иродаси билан кўриш қобилиятига эга бўлган кишилар агар кўз юмсалар, уларнинг кўзи олдида ўзга нарса намоён бўлади-ю, аввалги кўриниб турган нарсалар бутунлай ғойиб бўлади.

Шу сабабли мен адолатсизликни тарғиб қиламан. Мен шундай дейман: адолатсизлик эрк беради, адолатсизлик бамисоли ўт алангаси: агар у ўзгани куйдирмаса, ўзи кулга айланади. Биронта халқ, ёки одамнинг адолатсизлик қилиш учун кучи етмай қолса, унга фақат бир йўл қолади, яъни жаҳон ахлатхонасига ташланиши керак бўлади.

Лекин бу менинг ўзим эмас, балки ғоям, холос. Мен адолатсизликни қанча мақтаб кўкларга кўтармай, барибир, ғоя қобиғининг дарз кетган ерларидан ниҳоятда чала, нимжон бир нарса мўралаб туради. Бунинг сабаби шундаки, менинг кўпроқ қисмим дунёга келмасимдан олдин яратилган эди.

Баъзи-баъзида биз талабалар билан бирликда шафқатсизликдан имтиҳон бериб турамиз. Бир кун боғимизда сайл бўлди. Ўтлоқда бир эчки ўтлаб юрган эди.

— Мана бу ўроқ билан эчкининг орқа оёғини ким қирқиб ташлай олади?— деб сўрадим мен.

Ҳамма эсанкираб қолди, мен бўлсам бориб эчкининг оёғини чопиб ташладим. Шогирдларим орасида энг раҳмсиз ҳисоблангани буни кўриб ҳушидан кетиб қолди.

Хотиржам қиёфада қараб турганимни кўрган кишилар мени пайғамбарнинг рамзи деб атадилар ва хоки пойимни кўзларига суртдилар. Бошқача қилиб айтганда, ўша куни ҳамма менинг ғояларим шиддатини ўз кўзи билан кўрди, лекин, нимжон, нозик, юраксиз бўлишимга қарамай, ё нуқсонлар туфайли ёки тақдир хатолари туфайли, шахсан ўзим одамлар кўзидан четда қолган эдим.

Ҳаёт дафтаримнинг Бимола билан Никҳилга алоқадор бўлган бобида ҳам кўп нарсалар сир бўлиб қолади. Агар ғояларим туфайли биронта кутилмаган ҳодиса юз бермаса, парда очилмай қолаверади.

Менинг ғояларим ҳаётимга раҳбарлик қилади. Лекин ғояларим таъсиридан четда ҳам ҳаётимнинг бир қисми мавжудки у, ғояларим билан асло келишмайди. Шу фарқларни бир амаллаб яширишга, текислаб юборишга уринаман, акс ҳолда бутун иш расво бўлиши мумкин.

Ҳаёт — турли қарама-қаршиликларга тўла қандайдир ноаниқ нарса. Модомики, биз одамлар ўз ғоямизга эга эканмиз унинг махсус бир андазада, маълум бир шаклда гавдаланишини истаймиз. Ҳаётдаги муваффақият ҳаётдаги муайянлик билан ифодаланади. Музаффар Искандар Зулқарнайндан тортиб то Американинг ҳозирги миллиардери Рокфеллергача

ҳамма ўзини қилич ё бойлик билан қўлга киритилган махсус қолипда қуйилганмиз деб тасаввур қилганлар ва шу сабабли ғолибмиз, деб ўйлайдилар.

Ана шу масалада Никҳил билан мунозарамиз бошланади. Мен унга: «Ўзингни бил» дейман, у ҳам «Ўзингни бил» дейди. Лекин унинг гапининг мазмуни қуйидагича: ўз-ўзини билмаслик — билим демакдир.

— Сен музаффариятга сазовор бўлган нарсани ютуқ деб атайсан, аслида эса у фақат музаффариятнинг оқибати ҳисобланади,— дерди Никҳил,— лекин унда жон деган нарса йўқ. Жон оқибатдан юқори туради.

— Сен жуда мавҳум гапирасан,— дердим мен унга.

— Бошқа иложим йўқ. Ҳаёт машинадан мураккаброқ, шунинг учун, агар ҳаётни машинага мослашга уринсанг, бу билан барибир, ҳаётни тушундим дея олмайсан. Кишининг дили ҳам шундай. У оқибатдан мураккаброқ, агар сен оқибатда, мен дилини мукамал кўрдим, деб ҳисобласанг, барибир, оқибатни тўлиқ ўрганибсан, деб ҳисоблаш қийин.

— Ундай бўлса дил қаерда бўлади?— деб сўрадим мен,— бурнингнинг учидами, ё қаншарингдами?

— Кишининг дили абадийлашиб, музаффариятдан юксакроқ ерда туради.

— Хўш, ватан тўғрисида нима дейсан?

— Бояги гапнинг ўзини айтаман. Мамлакат ўз ишини ҳамма нарсадан юқори қўйса, у галабага эришади, аммо дилидан айрилади. Борди-ю, унинг учун энг юксак нарса улугворлик бўладиган бўлса, у чоқда галабадан маҳрум бўлса ҳам, дилни сақлаб қолади.

— Тарихда бунга мисол кўрганмисан?

— Инсон улуг, у мисолларга эътибор бермаганидек, музаффариятларга ҳам аҳамият бермаслиги мумкин. Эҳтимол, мисол топилмас. Уруғ ичида ҳали гул йўқ, аммо унинг ранги пушти бўлади. Бироқ, наҳотки ҳеч мисол топилмаса? Чунончи, кўп асрлар давомида Ҳиндистонда Буддага сиғиниб келишди, лекин бу сиғиниш Будда фаолиятининг оқибатимикин?

Никҳилнинг гапларига ҳеч тушунмасдим, деб айта-олмайман. Менинг учуң қийинлик томони ҳам шунда эди-да. Мен Ҳиндистонда туғилганман, тақводорлик заҳари қонимга сингиб кетган. Мен, ўз манфаатидан воз кечиш нодонликдир, деб қанча гапирмай, ҳеч қачон ундан тўла-тўкис воз кечиш қобилиятига муяссар бўла олмаганман. Ана шунинг учун бизнинг мамлакатимизда ҳозир ҳам жуда ажойиб ҳодисалар содир бўлмоқда. Биз динни ҳам, ватанпарварликни ҳам бир хилда тан олаверамиз. Бизга «Бҳагавадгита»¹ ҳам, «Бонде Матором» ҳам керак. Лекин, бунисини ҳам, унисини ҳам тушунаверамиз, деган сўз эмас бу,— ахир, у ҳолда тўпларнинг гумбурлаши билан майин пай овозлари бир-бирига аралашиб кетиб, ҳеч нима англай олмаймиз. Мен бундай қовушмаганликка барҳам беришни ўзимга мақсад қилиб қўйдим. Мен жанговар музиканинг қадимий, қудратли садосини тиклайман, чунки пай овози бизни фақат йўлдан оздириши мумкин. Биз эҳтирос туйғуларининг галаба байроғидан тортинмаймиз, она табиат, она Шакти, она Дурга бизни жанг майдонига йўллаб туриб топширган уни. Эҳтирос гўзал, у ваннахонада ювинтиришга муҳтож бўлмаган орхидея гули сингари мусаффо.

Миямда доим бир савол ўралашгани-ўралашган: нима учун мен ўз ҳаётимнинг Бимола ҳаётига чирмашиб кетишига йўл қўйдим? Ахир, мен сув бетиде қалқиб, дуч келган чўпга ёпишиб олувчи банан пўчоғи эмасман-ку.

Юқориде айтганимдек, агар ҳаётни фақат ғоя рамкаси ичига итариб тикилса, ҳаёт бу рамкани сиқиштира бошлайди, натижада одам ундан ситиб чиқарилади. Мен ҳам шундай бўлдим.

Бимолага қўйган эҳтиросимдан уялмайман. Бимола мени хоҳларди — буни аниқ кўриб турардим. Шунинг учун у қонунан меники. Мева, мавруди келгунча дарахтда осилиб туради. Лекин у абадий шундай

¹ «Бҳагавадгита» — дoston «Махабҳарата»нинг бир қисми. Бу дostonнинг замирида унинг қаҳрамонлари Кришна ва Аржуналарнинг инсон бурчи тўғрисидаги фалсафий мулоҳазалари ётади.

осилиб тура олмайди. У ўзининг бутун ширинлиги, шарбатини мен учун йиққан. Унинг кун кўришидан мақсад ҳам ўзини тўла-тўкис фидо қилиш. Унинг қонуни, унинг вазифаси ана шунда. Мен уни юлиб оламан, бекорга нобуд бўлишига йўл қўймайман.

Шундай бўлса ҳам, йўлимда адашиб қоляпман. Бимола менинг ҳаётимга қандайдир шайтон васвасасига ўхшаб кириб келди. Мен ҳукмрон бўлиш учун туғилганман. Мен ўз сўзим ва ишим билан халқ устидан раҳбарлик қиламан. Оломон — менинг жанговар тулпорим. Мен уни эгарлаганман, жилови қўлимда. Халқ ўз мақсадини билмайди, уни фақат мен билан. Халқнинг оёқларига тиканлар ботади, баданлари кир билан қопланади, лекин унинг мулоҳаза қилишига имкон бермайман, тўхтамай ҳайдайвераман. Бугун менинг тулпорим уй остонасига келиб тўхтаган, у чидамсизлик билан ер депсиниб турибди. Унинг баланд овоз билан кишнашидан осмон-фалак ларзага келади.

Аммо ўзим нима қиляпман? Кунлар кетидан кунлар ўтиб боряпти-ю, энг қулай имкониятларни бой беряпман.

Мен бўрон сингари гувиллаб ўтмоқчи эдим, мен тўкиб ўтган гуллар оёғим остига поёндоз бўлиб, олға юришимга халал бермайди, деб ўйлаган эдим. Аммо энди эса, гул атрофида бамисоли сариқ аридек гирдикапалак бўляпман, бўронга асло ўхшамайман.

Шунинг учун ҳам мен: инсон ўзини беэмоқчи бўлган ғоялар ҳамма ерда ҳам бир хил маънода бўлавермас экан, деб тасдиқляпман-да. Қаршимизда тўсатдан худонинг оддий бир бандаси намоен бўлади. Агар биронга одам менинг таржимаи ҳолимни ёзса ва юрак туйғуларимни очиб ташласа, мен билан Панчу ўртасида, ҳатто Никҳил ўртасида фарқ жуда оз эканлиги дарҳол кўзга ташланган бўларди. Кеча кечқурун кундалигимни варақлаб чиқдим. Мен уни бошлаган пайтимда, юридик фанлар бакалаври деган унвонга имтиҳон топширган эдим, шу сабабли мийам фалсафа билан банд эди. Ушанда мен, ҳаётимда на ўзим ва на бошқалар яратган хомхаёлларга асло ўрин бўлмайди, деб онт ичган эдим. Мен ўз ҳаётим

ни қатъян реал негизга қураман деган эдим. Лекин ўша вақтдан буён ҳаётим тарихи қандай тарзда бўлди? Қани у қатъий реаллик? У худди тўрга ўхшайди: иплар чексиз чўзилаверади, аммо улар орасида гавол жойлар жуда кўп. Мен гаволларга қарши курашаман, лекин бутунлай йўқ қилиб ташлай олмайман. Бир неча вақтгача ҳеч ниманинг ғамини емасдан тўппа-тўғри босиб-янчиб кетавердим ҳам, лекин қаршимда яна лакуна пайдо бўлди.

Жоним ачиша бошлади. «Мен истайман, мева деярли менинг қўлимда; мен уни узиб оламан» — булар ниҳоятда содда гаплар эди, қаршимда жуда қисқа йўл ётарди. Мен ҳамма вақт: кимда ким босиб-янчиб олға юрса, муваффақият қозонади, деб айтардим. Лекин Индра тангриси йўлимнинг енгил бўлишини истамасди ва сиғинувчининг кўзларини кўз ёши пардаси билан хиралаштириш учун жафо санамини юборди.

Мен Бимоланинг қопқонга тушган оҳу сингари толпинаётганини кўриб турибман. Унинг шаҳло кўзларида қанчадан-қанча қўрқув ва азоб бор. У бутун баданини жароҳат қилиб, жону-жаҳди билан толпиниб тузоқ ипларини узмоқда. Овчи бундай томошадан мамнун бўлиши керак. Мен ҳам мамнунман, лекин менга алам қилади. Мен сустлик қиляпман, қопқонни зарб билан шартта ёпа олмаяпман.

Шундай дамлар бўлиб эдики, Бимолага ташлашни унинг қўлидан маҳкам ушлашим, уни кўксимга босишим мумкин эди, у эса бу чоғда ҳеч нима деб оғиз оча олмасди. Бу ерда содир бўлган воқиядан кейин олам остин-устун бўлиб кетишини у биларди. У жар ёқасида туриб ранги бўздек оқарар, кўзлари қўрқув ва ҳаяжон ҳиссиёти билан чақнарди. Бундай дамларда бутун коинот гўё бир озгина бўлса ҳам вақтни чўзиш мақсадида нафасини ичига ютиб, сукутга чўмарди. Мен эса вақтни пайсалга солдим. Мен қатъийлик билан, иккиланиб ўтирмай, деярли шубҳасиз нарсани мутлоқ шубҳасизга айлантира олмадим. Шунча вақтдан буён дилимда яшириниб ётган барча зиддиятлар бирлашиб менга қарши бош кўтарганларини энди тушунапман.

Равана¹ ҳам худди шу зайлда ҳалок бўлган, мен уни «Рамаяна»нинг чинакам қаҳрамони деб ҳурмат қиламан. У Ситани ўз уйига бошлаб кирмади, балки уни ашокзорда² қолдирди. Бу улуг қаҳрамон қалбининг бир бурчагида ожизлик хислати яширинган эди, шу туфайли Ланка³ тўғрисидаги боб бошдан-оёқ расво бўлган эди. Агар унда ожизлик бўлмаганда, Сита вафодорликни четга йиғиштириб қўйиб, Раванага сиғина бошлаган бўларди.

Равана ўзининг ана шу ожизлиги туфайли анча вақтгача Библишонни⁴ ўлдирмай, пайсалга солиб юрди, аслида уни дарҳол ўлдириши керак эди. Оқибат Равананинг ўзи ҳалок бўлди.

Ҳаёт фожиаси ана шундай. Кичкинагина бир нарса юракнинг чуқур бир ерида биқиниб ётаркан-у, кейин, вақти келиб, бир зумнинг ўзида буюк нарсани қулатаркан-қўяркан. Бундай кутилмаган воқиаларнинг рўй беришига сабаб одамнинг ўзини-ўзи билмаслигидир.

Мен Никҳилнинг ғалати хатти-ҳаракатларидан қанча кулмай, кўнглимда унинг дўстим эканлигини тан олмай иложим йўқ. Авваллари унинг сўзларига унча эътибор бермасдим, лекин орадан кўпроқ вақт ўтган сари, шунча беҳузур бўламан, шунча азоб чекаман. Баъзан, бир вақтлардагидек, у билан баҳслаша бошлайман, лекин бу баҳслашиш қандайдир сунтий чиқади. Баъзида ҳатто илгари ҳеч қилмаган ишни ҳам қиламан: ўзимни унинг гапларига қўшилишаётгандай кўрсатаман. Лекин бундай сохталикка на менинг ва на Никҳилнинг тоби бор эди,—бу жиҳатдан иккимизнинг мижозимиз ҳам бир.

Энди мен Никҳил билан учрашмасликни афзал

¹ Равана — Ситани ўғирлаб кетган иблислар шоҳи.

² Ашок — Ҳиндистонда ҳамиша ям-яшил бўлиб ўсиб турадиган дарахт навларидан бирининг оти.

³ Ланка — Цейлон оролининг қадимий пойтахти; ривоятларда айтилишича, подшоҳ Равананинг қароргоҳи шу ерга жойлашган экан. Бу ерда «Рамаяна»нинг бир боби назарда тутилган.

⁴ Библишон — Равананинг укаси.

кўряпман. Уни кўрмасам ҳам бир амаллаб куним ўтар. Буларнинг ҳаммаси ожизлик белгисидир. Озгинагина янглишилса бас, бу адашиш қандайдир бир реалликка айланади-ю, кейин уни энгиш учун қанча уринмай, у мени азоблайверади. Мен қатъий туриб Никҳилга, бундай нарсалар билан ҳисоблашмасдан илож йўқ, ҳар бир нарсага жўнроқ кўз билан қараш керак, деб уқдирмоқчи бўлдим. Ахир, чинакам дўстлик ҳақиқат олдида гов бўлмаслиги керак-да.

Лекин, эвоҳ! Шунга келганда, мен ожизлик қилиб қўйдим, бу аҳволимдан Бимоланинг ғурурланиши ҳам амримасхол эди. Капалак қанотчаларини менинг букилмас мардлигим оловида куйдириб олди. Лекин шубҳалар мени гўё тумандек ўрай бошлаганда, бу шубҳалар Бимоланинг кўнглида ҳам намоён бўла бошлайди, натижада унинг дилида дарҳол нафрат қўзғалади. Тўғри, энди у менинг бошимга тақилган эҳтиром гулчамбарини олиб ташлай олмайди, лекин кўзларини чирт юмиб, ҳеч нарсани кўрмасликка тайёр.

Икковимизнинг ҳам орқага чекинишимизга йўл йўқ. Бимолани тўхтатиб қолиш учун кучим етмайди. Лекин пешонамга ёзилган ишдан воз кеча олмайман. Менинг йўлим халқ йўли, бу йўл онтоҳпурга олиб кирувчи орқа эшикдан ўтмайди.

Мен ватанимдан воз кеча олмайман, айниқса ҳозирги пайтда асло кеча олмайман. Бимолани ишга аралаштириб қўйиш керак. Майли, Ғарб томондан эсиб, менинг ватаним — Лакшмининг юзидан адолат ва ноҳақлик пардасини юлиб олиб кетган довул Бимоланинг юзидан эрлик хотин чодрасини ҳам юлиб олиб кетсин,— у ўз чодрасидан айрилса бадном бўлмайди. Оломоннинг ўкирган ва кўпирган тўлқинлари устида қайиқ ўқдек учиб боради, у қайиқ тепасида зафар байроғи «Бонде Матором» ҳилпираб туради, қайиқ билан бирга менинг қудратим, муҳаббатим ҳам ўқдек учиб боради. Шунда Бимола озодликнинг шундай улуғвор манзарасини томоша қиладики, уни сиқиб турган сиртмоқларнинг ҳаммаси сезилмасдан узилиб тушадилар-у, аммо у асло уятни ҳис қилмайди. Вайрон қилувчи кучнинг гўзаллигига мафтун бўл-

ган Бимола ўзи ҳам шундай шафқатсиз бўлишга отланиб, бир дақиқа ҳам жим туролмайди. Мен унинг чеҳрасида шафқатсизликнинг тасвирлаб бўлмайдиган даражада дилбар қиёфасини кўриб турибман, бу шафқатсизлик табиатнинг соф кучини ўзида акс эттиради. Агар хотинлар эрлар томонидан яратилган сунъий тузоқлардан озод бўла олганларида эди, биз ер юзида Кали¹ тангрисини кўрган бўлардик. У орсиз ва бераҳм. Мен унга сиғинаман. Уни вайроналик тўфонига айлантириб, Бимолани қурбонлик қилиб элтиб бераман. Ҳозир шунга тайёрланыпман.

НИКҲИЛЕШ ҲИКОЯСИ

Август ойида ёғган ёмғир бутун коинотнинг чанқоғини қондирди. Барра шопипоячалари чақалоқ боланинг қўлчаларидек нозик. Ёмғир суви бутун боғни босиб, уйга яқинлашди. Эрталабки шафақ кўкимтир осмоннинг марҳамати сингари сахийлик билан ер юзига ёғилмоқда.

Нима учун куйлай олмайман? Ирмоқ суви жимирлаб оқмоқда, дарахт япроқлари қуёш нурида товланмоқда, шолликор далалар олтин тусга кириб мавжланмоқда, ёлғиз мен бу куз эртасида сукутга чўмиб қолганман. Овозим ўчган. Бутун олам менга ёғду сочади-ю, мен бу ёғдуларнинг аксини қайтармайман. Тубсиз зулматга ботган ўз шахсиётимга тикилган, тақдиримдагина нега бундай таҳқирланганимнинг сабабини биламан. Мен билан ҳеч бўлмаса бир кун бирга туришга кимнинг юраги бор дейсиз?

Бимоланинг қалбида ҳаёт жўш уради. Шу сабабли унинг шу биргаликда ўтказган тўққиз йиллик умримизда бир дақиқа бўлса ҳам хомуш кўринганини билмайман. Мен эса ҳамма вақт чуқур сукутга чўмиб юрдим. Фақат эшитишим, кўришим мумкин, аммо эшитганимни ўзгага баён қилиш, кўрсатиб бериш-

¹ Кали — қасос ва вайроналик тангриси. Ҳиндулар уни қора тан, тўрт қўлли қилиб тасвирлайдилар, унинг қўлларида пичоқ, нилуфар ва бошчанок бўлади.

га қодир эмасман. Мен билан бирга бўлиш — рўза тутиш билан барабар. Ҳозир Бимолага назар ташларканман, унинг одамлар муҳитига қанчалик муҳтож эканлигини пайқамайман; лекин бу ишда кимни айблаш керак?

Бҳадро¹ ойн — ёғингар ҳамал
Э воҳ, менинг қасрим бўм-бўш, беамал!

Афсуски, у аслида бўм-бўш бўлиб туриш учун қурилган эди. Ахир, унинг эшиклари очилмайди. Маъбудамнинг бу қасрдан четда истиқомат қилишини шу пайтгача билмаган эдим. Мен олиб келган иснани қабул қилиб, мени дуо қилган деб ўйлаб юрардим. Бироқ қасрим бўш, мутлақо бўм-бўш!

Ҳар йили бҳадро ойнанинг оидин кечаларида, бутун ер юзи янгича қиёфага кирадиган шу пайтда биз икковимиз қайиққа тушиб Шамолдоҳи дарёсининг кенг сатҳида сайр қилгани чиқиб кетардик. Мен Бимолага шундай дердим: «Қўшиқнинг ўз нақароти бўлиши керакки, ҳар сафар уни такрорлаш зарур бўлсин. Ҳаётда эса ушбу куйни бир-бирига уловчи нақарот шу табиат қучоғида жаранглаши керак. Тунги зулмат қўйнига яшириниб, устига соялар кўрпачини тортган ҳолда, ой ёғдусига чўмилган дарёнинг сокин оқишига ва салқин шабаданинг эсишига қулоқ солган шу яшил ерда, тўрт девор орасида эмас, айнан шу ерда, биринчи марта эркак билан хотин учрашган эди. Шундай қилиб биз антиқа замонадаги биринчи боғловчи нақаротга, Қайласа² тоғида, Манаса³ кўлидаги нилуфарлар орасида Шива билан Парвати ўртасида юз берган қовушувга қайтамиз».

Уйланганимдан кейинги дастлабки икки йил Калькуттада, имтиҳон ташвиши билан ўтди. Ундан кейинги етти йил ичида бҳадро ойнанинг сукутга чўмган оидин кечаларини биз доимо нилуфар билан

¹ Бҳадро ойн — август, сентябрь ойларига тўғри келади.

² Қайласа — Ҳимолой тизмасидаги тоғлардан бири; ҳинд ривоятларига кўра, бу ерда Шива тангриси ўз рафиқаси Парвати билан бирга яшаган экан.

³ Манаса — Ҳимолой тизмасига жойлашган катта кўл.

қопланган сув бетидаги ором хонамизда ўтказдик. Етти йил шу аллозда ўтди. Энди иккинчи етти йиллик бошланган эди.

Бҳадро ойнанинг оидин кечалари бошланганини ҳеч унута олмайман. Оидин кечаларнинг дастлабки уч кунни ўтиб ҳам кетди. Билмадим, бу Бимоланинг эсига келдимикин — йўқми, ҳар ҳолда, бу тўғрида чурқ ҳам этмаяпти. Ҳамма ёқ сув қуйгандай. Қўшиқ ҳам тинган.

Бҳадро ойн — ёғингар ҳамал
Э воҳ, менинг қасрим бўм-бўш, беамал!

Фақат ҳижрон пайтида бўш қолган қасрдан най овози эшитилиб туради. Бутунлай ташлаб кетилган қасрда чуқур сукунат ҳукм суради, бу ерда ҳатто нола-фиғонга ҳам ўрин йўқ.

Бугун кўз ёшларим сукунатга эш бўлмапти, мен шу ёшларимни тийишим керак. Мен бундай юраксиз бўлмаслигим, нола-фиғон чекиб Бимолани асоратда олиб қолмаслигим керак. Агар муҳаббат бўҳтонга айланган бўлса, кўз ёшлари уни ҳимоя қилмаслиги керак. Менинг жафо чекишим кўзга ташланиб тураркан, Бимола озодликка чиқа олмайди.

Бимолага тўла эркинлик беришим керак, акс ҳолда бу бўҳтон домидан қутула олмайман. Уни ўз ёнимда олиб қолишга уринарканман, бу билан хаёл тўзоғига яна кўпроқ ўралашиб қоламан. Бундан икковимиз ҳам на завқланамиз ва на бахтиёр бўламиз. Ўзгага эркинлик берсанг — ўзинг ҳам эркак муяссар бўласан. Сен ўзингни бўҳтондан халос қил, қайгунг ҳам сенга бахт бўлиб туюлади.

Бу сафар мен бир нарсани тўғри англашга муяссар бўла бошлагандекман. Биз ҳаммамиз биргаликда эркак билан хотин ўртасидаги муҳаббатни жуда улуғлаб меъридан ҳам ошириб юбордик, энди бутун оламзодни ёрдамга чорлаб ҳам уни жиловлай оламиз. Оддий қорачироқни алангага айлантирдик. Энди унга ортиқча эрк бериш ярамайди, уни чеклаш пайти келди. Сигинишга ҳирс қўйиш муҳаббатни одамлардан қурбонлик талаб қилувчи илоҳий кучга айлантирди. Биз бундай сигинишдан воз кечишимиз

керак. Муҳаббат туйғулари томонидан қўйилган кийим-бош, безаклар, уялиш, камсуқумлик, қўшиқлар, чўпчаклар, кулги ва кўз ёши каби барча сохталик тузоқлари парча-парча қилиб ташланиши керак. Калидасанинг «Ритусамҳара»¹си доимо ғазабимни келтиради.

Оламдаги барча гулдасталар ва барча ширин мевалар севимли ёр оёғи тагига қўйилади ва муҳаббат тангрисига туҳфа қилинади. Наҳотки одамзод ер юзида унган бу нозу неъматларни шунчалик таҳқирласа? Шоирнинг кўзлари албатта аллақандай кайф берувчи ичимликлардан мудроқ босган бўлса керак. Мен шу пайтгача қанча-қанча май ичмадим, ammo унинг ранги ҳеч қачон тўқ-қизил бўлмаса ҳам, доимо кишига кайф қиларди. Шу май кайфи билан бугун ҳам эрталабдан бери минғирлаб куйлаяпман:

Бҳадро ойи — ёғингар ҳамал
Э воҳ, менинг қасрим бўм-бўш, беамал!

— Уй ҳувиллаб қолган! Ҳатто айтишга уяласан киши! Нега сенинг катта хонадонинг ҳувиллаб қолди? Мен ҳақиқий ёлғоннинг нима эканлигини англадим, шундан бери чинакам ҳаётдан жудо бўлдим!

Бугун эрталаб китоб олгани ётоқхонага кирдим. Кўпдан бери бу ерга кундуз кунлари кирмасдим. Атрофга назар ташлаб чиқдим-у, кўксим аламдан сиқилиб кетди. Қозикда Бимола учун тайёрланган сорий осиглиқ турар, бурчакда кирчи хотиннинг келишига ечиб ташланган Бимоланинг кийимлари ётарди. Пардоз столчаси устида тўғнағичлар, тароқ, атир, сочмой шишалари билан бирга қизил бўёқ солинган қутича ҳам бор эди. Стол остида кимхобдан тикилган бир жуфт жажжи туфли. Бу туфлини лакнаулик бир мусулмон ошнам олиб берган эди — ўша пайтларда Бимола оёқ кийим кийишни қатъий рад қилган эди. У туфлини ҳатто айвондан ётоқхонага киргунча кийиб боришдан ҳам уяларди. Ўша пайт-

¹ «Ритусамҳара» («Фасллар») — V асрда ўтган ҳинд-шоири Калидасаники деб юритилувчи дoston.

дан бери у қанча-қанча оёқ кийимларини кийиб адо қилди, лекин бу кимхоб туфлисини меҳр билан асраб келади. Унинг бу ишидан кулиб бир кун:

— Сен менга сизиниб, ухлаб ётган пайтимда, билдирмасдан хокипойимни кўзингга суртасан, мен эса ўзимнинг ҳушёр маъбудамга, сенга сизиниб, оёқларингни чангдан сақлайман, — деган эдим.

— Қўйинг, бунақа деманг, бўлмаса туфлингизни сира ҳам киймайман! — дерди Бимола.

Бу ётоқхона менга нақадар таниш! Бу ердан қандайдир холис ҳид келиб турадики, уни ёлғиз мен-уяна... эҳтимол, мендан бўлак ҳеч ким сезмас. Мана бу икир-чикир буюмларнинг азоб чеккан қалбимга илдиз отиб сингиб кетганини ҳеч қачон ҳозиргидек яхши ҳис қилган эмас эдим. Ҳатто илдизларни қирқиб ташлаган чоғда ҳам қалбим бўшаб қолмайди. Мана шу жажжи туфличадан тортиб, барча буюмлар қалбимга мадад бўлиб туради. Лакшми мени ташлаб кетган бўлса ҳам, атрофга сочиб ташланган гул япроқлари ҳамон мени маст қилади. Олазарак бўлиб тоқчага қарадим. Сурат ўз ўрнида турарди, лекин унинг олдида ётган гуллар сўлиб, қорайиб кетибди. Сизиниш ўзгача тус олган бўлишига қарамай, сурат асло ўзгармаган. Бу сўлиб, қорайиб кетган гуллар ҳозир мен учун энг муносиб совға эди. Гуллар ҳамон шу ерда ётарди, чунки уларни олиб чиқиб ташлаш учун ҳеч қандай сабаб йўқ. Майли, шундай бўла қолсин, бу қовжираб, қорайиб кетган гулларда ҳақиқат муҳайё деб биламан.

Ахир, қачон мен ҳам мана бу тоқчада турган сурат сингари хотиржам бўларкинман?

Бимоланинг уйга кириб келганини сезмай қолдим. Бирдан юзимни четга ўгирдим-да, китоб тоқчаси томон кета туриб Амиелни кундалик китобчасини олгани келгандим, деб гудрандим. Бу зайлдаги изоҳ қанчалик зарур экан, биладим, лекин ўзимни гуноҳкор ҳам яширилиқлигича қолиши керак бўлган нарсени кўргани келган одамдай ҳис қилдим. Бошимни кўтариб Бимолага қарашга журъат эта олмадим-да, шоша-пиша уйдан чиқиб кетдим.

Мен кабинетимда ўтириб, китоб ўқишга ортиқ ҳолим қолмаганини бирдан ҳис қилиб қолдим. Ҳаётдаги барча нарса кўзимга жирканч бўлиб кўринди, на кўриш, на эшитиш, на сўзлаш ва на бирон иш қилиш истаги қолди менда. Қелажагим бир зумнинг ичида бамисоли бир харсанг тош сингари устимдан босиб тushаётган аллақандай баҳайбат нарсага айланган эди.

Уйга Пончу кириб келди, у бир шода майда норжил ёнғоғини олдимга қўйиб салом берди.

— Бу нима, Пончу? Нега олиб келдинг?

Пончу қўшним заминдор Хориш Кундуникида ижарага туради. Менга уни устозим таништириб қўйган эди. Мен унинг хўжайини эмасман, бундан ташқари у ниҳоятда қашшоқ кун кечиради. Бу бояқиш жуда оғир аҳволга тушиб қолган бўлса керак-у, нон пули топиш учун шундан бошқа иложи қолмагандир, деб ўйладим. Чўнтагимдан икки рупия пул олиб, уни деҳқонга бермоқчи эдим, у кафтини кафтига қўйиб ёлвориб деди:

— Йўқ, тақсир, пулингизни олмайман.

— Нега, Пончу?

— Сабаби бор. Бир кун аҳволим жуда танг эди, шунда сиз жанобларининг боғингиздан норжил ёнғоқ ўғирловдим. Эҳтимол, куним битиб ажалим етиб қолгандир, шу қарзимни узгани келдим.

Амиелнинг кундалигини ўқишдан ҳеч наф топмадим, лекин Пончунинг сўзларидан дилим кундай ёришиб кетди. Бизнинг дунё бир одамнинг бахти ё қайғусидан, хотин киши билан учрашиш ва ундан жудо бўлиш ҳисларидан кўра анча кенг. Одамзоднинг умри улуғ, киши ўз қайғу ва қувончларини ҳаётнинг қайнаган ерида турибгина ўлчаши мумкин.

Пончу устозимга сиғинувчилардан бири. Унинг уй-рўзғор ишларини тебратиши қанчалик оғир эканлигини яхши биламан. У саҳар пайтида туриб, саватига бетель, тамаки, деҳқон хотинларга керак бўладиган рангли иплар, кичик-кичик кўзгулар, тароқ ва шунга ўхшаш атторлик молларини солиб олади-да, ботқоқликдан тизза бўйи сув кечиб Номошудру қишлоғига боради. У ерда деҳқон хотинларига ўз буюмларини

гуручга алмаштиради, шундай қилиб у ўзи сарф қилганидан хиёлгина кўпроқ пул топади. Агар у вақтироқ қайтиб келса, ашир-шапир овқатини еб, қандфуршникига хамир қоргани боради. У ердан қайтиб келгандан кейин эса, тун ярим кечадан оққунча чиғаноқлардан чиройли нарсалар ясаш билан овора бўлади. Шундай уқубатли меҳнат натижасида у йилига фақат бир неча ойгина оиласи билан кунда икки марта бир сиқимдан гуруч овқат ейиш имконига эга бўлади. Овқатланиш олдидан у одатда сув ичиб қорнини тўлғазиб олади, кейин асосий таом — пишиб ўтиб кетган арзон банан ейишга киришади. Йилнинг сўнгги тўрт ойида у кунига бир мартадан овқат ейди. Бир вақтлар мен унга ёрдам қилмоқчи ҳам бўлдим, лекин устоз эътироз билдирди.

— Сен ёрдам бериб,— деди у,— бу одамни хароб қилишинг мумкин, аммо мавжуд ёвузликни қурита олмайсан. Бизнинг Банголияда Пончуга ўхшаганлар кўп. Она-ватанимизнинг сийнаси сутдан қолди, пул билан уни яна сутга кирита олмайсан.

Жуда узоқ мулоҳазалардан кейин мен ўз ҳаётимни шу мураккаб масалага бағишлашга аҳд қилдим. Ўша кунийёқ Бимолага мурожаат қилдим:

— Биз бутун кучимизни мамлакатимизда қашшоқликни тағ-туғи билан йўқотишга бағишлашимиз керак.

— Сиз менинг шаҳзода Сидхартхамсиз¹ дейман,— деди у кулиб,— эҳтиёт бўлинг, тагин бориб-бориб мени чўктириб юборманг.

— Сидхартҳа ёлғиз эди, мен эса, онт ичарканман, онтимни рафиқам билан биргаликда бажармоқчиман. Шундай қилиб, суҳбат ҳазилга айланиб кетди.

Бимола камбағал оиладан чиққан бўлса ҳам, феъли ҳақиқий бекани эслатади. Қайғу ва қувонч, ёмонлик ва яхшилик наст синфга мансуб одамлар учун жуда арзон баҳода берилишини у яхши билади. Уларга жуда кўп нарсалар етишмайди, бироқ буни улар муҳтожлик деб билишмайди. Уларни шу муҳ-

¹ Сидхартҳа — Будданинг тарки дунё қилгунча бўлган номи.

тожликнинг ўзи омон сақлайди. Бу муҳтожлик бами-соли қирғоқлари маҳкам сиқиб турган кичик бир ҳовуз сувидай: соҳилларни хиёл суришингиз билан, сув ботқоқлар орасига сингиб бир зумда кўздан ғойиб бўлади.

Ўз насл-насаби билан ғурурланувчиларнинг жуда оз қисми орасидагина Ҳиндистон ғоят кичик ўрин тутарди. Шу туфайли, ҳатто озгина нарса билан қаноатланиши лозим бўлган кишилар ҳам ўзларининг аслзодаликлари ва мустақилликлари билан ғурурланардилар. Бимолада бу ғурур аниқ сезилиб турарди. У машҳур Монунинг чинакам авлоди эди.

Эҳтимол, менда аслзодалик хислатлари кўпроқдир, аммо қашшоқлар ва ҳамма нарсадан маҳрум бўлган одамлардан асло юз ўгира олмайман. Мен учун Ҳиндистон фақат олижаноб кишилар мамлакатигина эмасди-ю, менга мутлақо равшанки, паст табақа кишиларининг инқирозга учраши бутун Ҳиндистонни инқирозга олиб боради, уларнинг ўлиши билан ватаним ҳам ўлади.

Ҳар қанча сифинганим билан Бимолани ўзимга ром қила олмадим. Мен уни шу қадар улуглаб юбордимки, усиз ҳаётим паст ва арзимас бир нарса бўлиб қолди. Ўз режа ва интилишларимни унутиб, ҳаётимда ёлғиз Бимолага жой қолдирдим. Шунинг учун ҳам куну тун уни безадим, ясангирдим, ўқитдим, атрофида парвона бўлдим, аммо буларсиз ҳам инсон нақадар улуг, ҳаёт нақадар улугвор эканини ўйламадим.

Шу ерга келганда Чондронатҳ-бобу жонимга оро кирди, у мени тўғри йўлга солиб юбориш учун қўлидан келганча уринарди. Акс ҳолда мен ҳалок бўлардим. У жуда ажойиб одам-да! Бундай дейишимга сабаб, бизнинг оддий ҳаётимиз рўбарўсида у жуда ғайри табиийдир. У ўз ишини яхши билади, шунинг учун ҳеч алданмайди.

Бугун ҳаётдан қасдимни олмоқчиман. Мен жуда кўп хатолар қилдим, кўп нарсадан айрилдим, лекин мен: айрилиқда ҳам ҳаётга маъно киритувчи нарса бор, деб қатъий айта оламан.

Отам анча бурун ўлиб кетган, мен устозим қўлида ўқиб юрган пайтимдаёқ эс-ҳушимни йиғиб олган

эдим. Устозимдан, доимо мен билан бирга бўлишини ва ҳеч қаерда ишламаслигини илтимос қилдим.

— Билиб қўй,— деб жавоб қилди у,— мен сенга берган илмим эвазига ўз тегишимни олдим. Агарда сенга берган илмим учун керагидан ортиқ оладиган бўлсам, у чоқда менинг худоимни бозорга олиб чиқиб сотишга тўғри келади.

Чондронатҳ-бобу мен билан шуғулланиш учун кўпинча жалада, ё жазирама офтобда келар эди, уни бизнинг извошдан фойдаланишга ҳеч кўндира олмагандим. Одатда у шундай жавоб берарди:

— Менинг отам биз учун бир бурда нон топиш мақсадида Бототоладан Лалдигҳигача¹ хизматга пиёда борар, ҳеч қачон извошга ўтирмасди. Биз ҳаммамиз таги зотимиз пиёдалармиз.

— Яхши, бўлмаса бизнинг мулкимизга мутасадди бўлинг,— деб жавоб қилардим мен.

— Йўқ, бўтам, сен мени бойларнинг тузоғига алдаб чақирма. Мен озодлигимча қолишни истайман.

Унинг ўғли магистрликка имтиҳон топшириб бўлиб иш қидириб юрган эди. У йигитга қўлимда ишлашни таклиф қилдим. Бу иш унга ёқди. Бу тўғрида у отасидан сўраб кўрган эди, у унамади. Шундан кейин у менга аста шипшитиб қўйди, мен зўр бериб устозни кўндиришга урина бошладим. Бироқ бу уринишларнинг ҳаммаси зое кетди. Чондронатҳ-бобу ҳеч кўнмади. Шундай қулай ишни қўлдан бой бериш ўғилга жуда ачинарли туюлди ва аччиғи чиқиб, кекса бева отасини ёлғиз қолдириб, Рангунга кетиб қолди.

— Билиб қўй, Никҳил,— дерди менга кўпинча Чондронатҳ-бобу,— бизнинг муносабатимиз бир-биримизга ҳеч бир қарам бўлмасликка асосланган. Агар биз шу муносабатни пулга олиб бориб боғласак, уни қаттиқ таҳқирлаган бўламиз.

Ҳозир Чондронатҳ-бобу маҳаллий бошланғич мактабда катта муаллим бўлиб ишламоқда. У анчадан бери бизникига келмайди, сўнгги пайтларда кечқурун-

¹ Бототола — Калькуттанинг шимолий қисмидаги район. Лалдигҳи — Калькуттанинг савдо-саноат маркази.

лари уникага ўзим бораман ва тун ярим кечадан оққунгача суҳбатлашиб ўтираммиз. Эҳтимол, дим август кечасида унинг кичкина кулбасида ўтириш менга оғирлик қилади деб ўйлаган бўлса керак, бу сафар устознинг ўзи меникига кириб келди. Шуниси қизиқки, у камбағалларга қандай ғамхўрлик қилса, бойларга ҳам шундай ғамхўр эди. аммо камбағалларнинг бошига тушган бахтсизликка бепарво қарай олмасди.

Биз мавжуд ҳаётга қанча берилиб тикилсак, у шунча кўпроқ бизни қамраб олади, ана шундан кейин эркин нафас олишга қийнала бошлаймиз.

Энди Бимола ҳаётим ҳақиқатини алам пардаси билан чулғади ва ҳақиқат кўз ўнгимдан йўқолди. Бутун оламда қайғум чегарасини топа олмай қолдим. Гўё мени қуршаб олган бўшлиқни бутун дунёга ёйиб юбормоқчи бўлгандай, эрта тонгдан бошлаб қулоғимда қўшиқ жингиллайди:

Бҳадро ойи — ёгингар ҳамал
Э воҳ, менинг қасрим бўм-бўш, беамал!

Ҳақиқатга Чондронатҳ-бобунинг кўзлари билан қараганимда қўшиқнинг маъноси мутлақо ўзгаради.

«Қандай қилиб Хорийсиз¹ яшай оласиз», — дейди Биддепотти².

Ҳамма ёқда ғаму ҳасрат, янглишувлар, ҳеч ерда ҳаққониятдан асар йўқ. Агар ҳаёт ҳақиқат билан тўлдирилмаса, қандай қилиб яшаб бўлади? Мен ортиқ бу зайлда яшай олмайман. О, ҳақиқат! Ҳувиллаб қолган уйимни гавжум қил.

БИМОЛА ХИКОЯСИ

Ҳозир мен бутун Банголиядаги донишманд кишиларнинг қай ҳолатда эканлигини баён қилиб беролмайман. Гўё Бҳагиратҳа³ суви бир оннинг ўзида Са-

¹ Хорий — Вишну тангрисини таърифловчи сифатлардан бири.

² Биддепотти — (Видьяпати) — XV асрда яшаган Бангол шоири.

³ Бҳагиратҳа — Ганг дарёсини таърифловчи сифат.

гаранинг олтмиш минг фарзанди хокини ювиб ўтгандай бўлди. Қанча-қанча асрлар давомида марҳумлар хоки ер қаърига кирмади, аммо бу хок, қанча кўп намгарчилик бўлишига қарамай, ҳеч куртак чиқармади. Кейин бирданига хок: «Мана мен!» деб тилга кириб қолди.

Бир вақтлар мен, Юнон мамлакатида бир ҳайкалтарошнинг, ўзи ясаган ҳайкалга худонинг марҳамати билан жон киритганини ўқиган эдим. Бироқ шакл яратилгандан то унга жон киргунча орадан жуда кўп вақт ўтган эди. Ватанимизнинг дафн гулханлари хоки қандай қилиб бирон қиёфага кириши мумкин? Агар у тошдек қаттиқ бўлганда ҳам майли эди. Ахир, Ахалья тоши ҳам кунларнинг бирида одамга айланган эди-да¹. Яратувчи эгамнинг панжалари орасидан сочилиб тушган хок шамолда ҳар томонга тарқалиб кетади. Ахир, у ҳеч нарса эмас, шаклсиз бир нарса, холос. Бирдан у нарса бизнинг уйимизга яқинлашиб даҳшатли овоз билан: «Мана мен!» деб гумбурлади.

Уша кунларда бундай ҳолатлар бизга қандайдир ғайри табиий бўлиб кўринарди. Бизнинг ҳақиқий қиёфамиз ширакайф тангрининг тожидан узалиб тушиб, бизнинг қўлимизга кирган қиммат баҳо тошга ўхшарди. Бу соҳада ҳозирги давр билан ўтмиш ўртасида ҳеч қандай мантиқий боғланиш йўқ эди. Бизнинг кунларимиз ахтариб ҳеч топа олмайдиган, на пулга сотиб олиб бўладиган, на табибдан топиб бўладиган дорига, фақат хаёлимиздагина намоен бўладиган дорига ўхшарди. Бизнинг барча бахтсизликларимиз, хафалиklarимиз афсунда ғойиб бўлиши мумкиндек туюларди. Имконият билан имкониятсизлик орасида чегара қолмади. Фақат қаттиқ ёпишиб олган фикр мудом: «Мана у! Мана у!» деб эслатиб турарди.

У пайтларда биз тарих учун йўл бошловчи керак

¹ Бу ерда ҳинд афсонаси назарда тутилади; афсонада донишманд Гаутаманинг хотини Ахалья гуноҳ қилиб қўйгани учун худонинг қарғишига учраб ўн минг йил муддатга тошга айланган қўйилган экан, фақат Рама оёғининг чанги тегиши билан яна унга жон кирган экан.

эмас, у худди Кубера¹ араваси сингари ўзи кетаверади, деб ишонган эдик. Ҳар ҳолда тарих аравакаши ҳақ сўрамайди, унинг қорнининг гамини ейиш ҳам керак эмас. Унга вақти-вақти билан май тўлдирилган пиёла тутиб турилса бас, шу билан биз жаннатга етиб оламиз.

Эримни содир бўлаётган воқиаларга бепарқ қарарди, деб айтиш мумкин эмас. Аммо у ҳаракатнинг авжи қизиган пайтида бирдан лоқайд бўлиб қолди. У гўё бизнинг кўз олдимизда содир бўлаётган воқиалардан ҳам кўпроқ нарсани кўраётгандай туюларди. Бир кун эрим Шондип билан суҳбатлашиб ўтириб деди:

— Бахт эшигимизга келиб тақиллатяпти, уни қўлга киритиш учун бизда куч йўқлигини исбот қилмоқчи у. Дарвоқе, уни ўз уйимизга таклиф этиш учун тайёр эмасмиз ҳали.

— Никҳил, сен худога асло ишонмайдиганга ўхшайсан,— деб жавоб қилди Шондип,— гапларинг кадохудо кишининг ваъзига ўхшайди. Бизга оқ фотиҳа бериш учун келган маъбудани аниқ кўриб турибмиз. Сен бўлсанг ҳеч нимага ишонмайсан.

— Мен худога сифинаман ва унга биргаликда сифина олмаслигимизга бутун вужудим билан ишонман. Тангрининг бизга оқ фотиҳа беришга қудрати етади, аммо биз у оқ фотиҳани қабул қилиб ола билувчи кучга эга эмасмиз, у кучни орзу қилишгагина қурбимиз етади.

Эримнинг бундай гаплари жуда ҳам аччиғимни чиқарарди.

— Бизнинг бу жўшқин ҳолатимизни кайф оқиба-ти деб ўйлайсизми,— дедим мен.— Хўш, кайф кишига куч бағишламайдами?

— Куч бағишлайди, лекин қурол бермайди,— деб жавоб берди у.

— Кучни худо беради, унга муяссар бўлиш мушкул. Қуролни эса оддий темирчи ясайверади.

¹ Кубера— ҳинд афсонасида тасвирланишича, бойлик худоси; унинг ғоят катта осмон араваси бўлиб, унга бутун бир қаср, ҳатто шаҳар ҳам сизгаркан, бу арава аравакашсиз ва отсиз юраркан.

— Темирчи қуролни текинга ясамайди, унга пул тўлаш керак.

— Мен тўлайман,— деди Шондип ғурур билан.

— Агар шундай бўлса, ҳисоб-китобдан кейинги тантанали маросимга чақирилган созандаларнинг ҳақини мен тўлайман.

— Сен бошлаб келадиган созандаларга бизни муҳтож деб ўйлама. Бепул тантанамизни пулга сотиб ололмайсан.

Шундай деди-ю, хирқироқ овоз билан куйлай бошлади:

Пул бўлмаса маъюсланмас у,
Арзимас қайгу.
Ўрмонларда кезар қувноқ, шод
Куйлар чалиб фақир найида,
Кўнгилларни қилади обод.

Шондип менга қараб, илжайиб туриб деди:

— Маликаи Болари, овознинг йўқлигига аҳамият бермайсиз, юрак куйлашни истайди. Менинг қўшиқ айтишим бунинг исботидир. Хушовоз билан куйланган қўшиқнинг қадри бўлмайди. Бизнинг мамлакатимизни бирданига қўшиқ қоплаб кетди, майли, Никҳил ўзининг сероҳанг куйлари билан шуғулланаверсин, биз эса, хириллаган овозимиз билан ҳаммани оёққа қалқитамиз:

Ғижиринар эски уйим:
— Қайга кетаётирсан?
Остона ҳатлаб чиқсанг,
Ҳасратларга ботурсан.
Аммо юрак чорлайди,
Асло қўймайди кўнгил:
— Шошил, тезроқ чиқ! Майли —
Бари ёниб, бўлсин кул!

— Яхши, ҳамма ҳалок бўла қолсин, ундан ортиғи бўлмайди. Мен рози, мутлақо розиман:

Ортимдан қараб уйим,
— Агар кетар бўлсанг,— дер,—
Бу ерга қайтма зинҳор.

Шу кетганча кетавер.
Кулиб қарши олурмен
Кўр тақдирнинг зарбасин.
Майли, томсин қалбимга
Ажал гулни шираси.

— Очигини айтсам, Никҳил, биз ўзимизни унутиб қўйдик. Биз энди имконият доирасида ортиқ қола олмаймиз, балки имкониятсизлик йўлидан ўқдек отилиб борамиз:

О, мени ўз ёнига
Қайтармоқчи бўлганлар!
Сизга ҳам бўлурмикан,
Бахтни англаш муяссар?
Кришна чорлар мени
Ўзи бўлиб раҳнамо,
Майли руҳим у билан
Мангу кетсин, мен ризо!

Эрим бир нима демоқчи бўлгандай туюлди. Лекин у ҳеч нима демасдан, аста-секин чиқиб кетди.

Мамлакатимга ёпирилиб келган қуюн менинг ҳаётимда ҳам аллақандай ҳиссиётларни уйғотди. Қисматим тангрисининг араваси яқинлашмоқда, гилдиракларнинг гижирлаши кечасию кундузи тинмай юрагимда акси садо беради.

Назаримда, аллақандай ғайри табиий ҳодиса содир бўляпти-ю, у учун мен ҳеч бир жавобгар эмасдайман. Гуноҳмикин бу? Бирданига кўз олдимда гуноҳ ва марҳамат, суд ва виждон, шафқат ва муҳаббат муҳайё бўлган ердан чекинадиган йўл очилди. Мен ҳеч қачон бунга интилган эмасман, ҳеч қачон уни кутган эмасман. Сиз бутун ҳаётимга бир назар ташланг, бунинг учун мен жавобгар эмасман. Ахир, фотиҳа пайтида мен кўпдан бери жону дилим билан сиғиниб келган маъбуда эмас, ўзга маъбуда намоён бўлди. Бутун мамлакат оёққа қалқиб, «Бонде Матором» ни куйлаганича олға интилди, шунда қалбимнинг энг нозик торлари аллақандай номаълум, ҳеч ерда кўрилмаган ажиб бир нарсани табриклаб садо бера бошлади.

Ватан овози менинг қалбим овози билан ҳамоҳанг бўлиб кетди.

Бир куни кечаси аста-секин ўрнимдан туриб томга чиқдим. Боғимиз деворининг нари ёғи кетганча шоликорлик эди. Шимол томонида, қишлоқ чеккасидаги дарахтзор орасидан дарё ойнадек ярақлаб кўринар, дарёнинг нариги соҳилида эса, ўрмон девор сингари қад кўтарган эди. Бутун коинот тун қўйнида гўё она қорнидаги бола сингари номаълум ҳолатда уйқуга чўмган эди. Кўз олдимда ватаним намоён бўлди. У ҳам мен сингари аёл эди. У ҳовлининг бир бурчагига биқиниб тураркан, бирдан аллақандай бир нарсага чорловчи наъра овозини эшитиб қолди. У ўйлаб-нетиб ўтирмай, ўзини зулмат тун қўйнига отди. Унинг ҳатто қсра чироқ ёқишга ҳам сабри чидамади. Унинг кўкси кўпчиб борар, бутун қалби най овози келаётган томонга толпинарди. У ўзини гўё мақсадига етгандай, орзу қилган нарсаларига муяссар бўлгандай, ҳеч қандай хавф-хатардан қўрқмай, кўзларини чирт юмиб кетаётгандай ҳис қилди. Йўқ, у она эмас эди. У бола эмизишни ҳам, ўчоққа ўт ёқиб, уйни супуриб-сидиришни ҳам хаёлига келтирмаган эди. Бугун у ёш ошуқа. У — буюк вишнуит поэзиясининг ватани. Бугун у ўз уйини ташлаб чиққан, барча юмушларини бошидан соқит қилган. У жўшқин толпинади. Шу толпиниш уни олға ундайди, лекин қаёққа ва қандай йўл билан боришини билмайди. Шу кечаси мен ҳам ошуқа бўлдим. Ўз уйимни ташлаб чиқиб, йўлдан адашдим. Мақсад ҳам, унга муяссар бўлиш воситаси ҳам, қаёқлардадир туман орасида ғира-шира кўринадиди, мен эса фақат олға толпинаман. О, сахархез аёл, тун тугаб тонг отиб қолса, орқангга қайтадиган йўлингни йўқотиб қўясан. Бироқ орқамга қайтиб нима қиламан? Ундан кўра ўлганим яхши. Зулмат най овози сингари янграйди ва мени ҳалок қилади, модомики, мендан асар қолмас экан, хавотир олишдан на фойда? Мен ҳалок бўламан, мендан асар қолмайди, вужудимдаги барча қоралик тун қоронғилигига сингиб кетади. Шундан кейин эзгулик билан ёвузликни, йиғи билан кулгини фарқ қила олармидинг?

Уша кунлари Банголияда вақт тулпори бор кучи

билан учиб борарди. Илгари мураккаб бўлиб туюлган нарсалар, энди мутлақо ўзгача тус олган эди. Янги тушунчаларнинг ҳатто узоқ чекка еримизга ҳам кириб келишига ҳеч қандай куч тўсқинлик қила олмайдигандек туюларди. Ҳозиргача биз бу соҳада Банголиянинг бошқа вилоятларидан бирмунча орқада қолиб келардик. Бунга асосий сабаб эрим эди. У ҳеч кимга таъсир қилишни истамасди. У, ватан йўлида бутун борлигини фидо қилишдан тоймайдиган одамларни чинакам ватанпарвар деб атарди. Зўравонлик тарафдорларини эса, у ватан хоинлари деб атар, улар илдизи чопиб ташланган озодлик дарахтини бекорга сугоряптилар, деб гапирарди.

Шондип-бобу бизникига жойлашиб, унинг шогирдлари ярмарка, бозорларда, ваъзхонлик бўлаётган ерларда пайдо бўла бошлагач, жўшқин ҳаракат тўлқини бизнинг уйимизга ҳам етиб келди. Маҳаллий ёшлардан бир гуруҳи Шондипга қўшилишди. Булар орасида, шу пайтгача қишлоқ безорилари ҳам бор эди, энди улар оммавий ҳаракат таъсири остида олижаноб ишга бел боғладилар. Бу табиий бир нарса: мамлакат устида шодлик шабадаси эсиб турган пайтда, одамлардаги барча иллатлар ўз-ўзидан ғойиб бўлиб кетади. Агар мамлакат бахтдан маҳрум бўлса, одам соғлом, мусаффо ва кучли бўлиши амримаҳол.

Ўша вақтда эримнинг қўл остидаги ерларда четдан келтирилган туз, қанд ва матолар билан савдо қилиш тақиқланмагани ҳамманинг кўзига ташланиб турарди. Ҳатто эримнинг қўлида ишловчи хизматчилар ҳам бундан хижолат тортиб, уяла бошладилар, лекин бундан сал илгари эрим ўз юртимиздаги корхоналарда ишлаб чиқарилган молларни сотиб олганида каттадан-кичик, ҳамма уни мазақ қилиб очиқдан-очиқ ва орқаваротдан кула бошлаган эди. Молларимиз рақобат балосига дучор бўлмагунча, биз у моллардан ниҳоят нафратланардик. Ҳали ҳам эрим ҳинд қаламини қаламтарош билан очади, қамиш ручка билан ёзади, сувни мис кўзадан ичади, кечқурунлари қора чироқда ўтириб шуғулланади. Лекин «свадешига муносабатининг бу сингари жуда суст намоиш қилиниши бизга ҳеч бир таъсир қилмади. Аксинча, мен

қўпинча эримнинг меҳмонхонасидаги ғарибона жиҳозларини кўриб, қаттиқ уялиб юрардим, айниқса судьяга ўхшаш азиз меҳмонлар келганида қаттиқ хижолат тортардим.

— Шу арзимаган нарсаларни деб койиниб нима қиласан,— дерди кулиб эрим.

— Бизни улар маданиятсиз одамлар деб ўйлаши мумкин,— деб жавоб қилардим мен.

— Агар улар шундай деб ўйлайдиган бўлсалар, мен ҳам, уларнинг маданияти усти ялтироқлиги билан, баданларининг оқлиги билан чекланади, қону жонига сингмайди, деб ҳисоблашим мумкин.

Унинг иш столи устида одатда оддий мис қувачада гул турарди. Неча-неча марта мен, европалик кишининг уйимизга меҳмон бўлиб келишини эшитиб, қувачани киши билмас олиб қўяр ва ўрнига инглизлар ишлаган ва камалак сингари товланиб турувчи биллур гулдон қўйиб қўярдим.

— Билиб қўй, Бимола, гуллар ўзлари турган мис қувача сингари ғоят камтариндирлар. Сенинг инглиз гулдонинг жуда ҳам кўзга ташланади. Бу гулдонга табиий гул эмас, қоғоз гул ярашади.

Бундай пайтларда эримнинг ёнини оладиган бирдан бир таянчи межо-роний эди. У ҳовлиққанича ҳарсиллаб югуриб келарди-да, эшитган янгилигини гапирар кетарди:

— Мулла ака, бугун дўконларда ҳинд совуни пайдо бўлибди, деб эшитдим. Унақа совун билан ювинадиган вақтларим ўтиб кетган-у, лекин, агар мол ёғи аралашмаган бўлса, ўша совуни ишлатардим. Бу даргоҳга келганимдан буён совун туттишга одатланиб қолдим. Ҳозир аҳён-аҳёнда бир совун ишлатиб қўйсам қўяман, бўлмаса йўқ, шундай бўлса ҳам, ҳозир, назаримда, совунсиз чўмилгандан чўмилмаган яхшидек туюлади.

Бундай гаплардан эримнинг боши осмонга етарди, шундан кейин уйимизга маҳаллий корхоналарда ишланган совунлар яшиклаб келарди. Лекин шў ҳам совун бўлибдими? Бамисоли кесак дейсиз! Межо-роний одатини бир кун ҳам қанда қилмай, эри тирик вақтидагидай, ҳозир ҳам фақат инглиз совуни билан

ювинишини билмасам ҳам гўрга эди. У ҳинд совуни-
ни кир ювганда ишлатарди.

Яна бир кун межо-роний шундай деди:

— Мулла ака, ҳинд ручкалари чиққанмиш, деб эшитдим. Менга керак эди-да. Шу ручкадан албатта бир дастасини топиб беринг.

Бунинг эшитган мулла ака жони-дили билан унинг илтимосини бажо келтирарди. Межо-ронийнинг уйи, ўша вақтда «ручка» номи билан чиқарилган турли туман тиш кавлагичлар билан тўлиб кетди. Бунинг унга ҳеч ноқулай ери ҳам йўқ эди, чунки у деярли ҳеч ёзмасди, кирчи хотиннинг ишини ҳисоб-китоб қилиш учун оддий қалам ҳам бўлаверарди. Бунинг устига, межо-ронийнинг уйидаги ёзув-чизув буюмлари турадиган қутида фил суягидан ясалган қадимий ручка ҳам бўларди, агар унинг ёзгиси келиб қолгудек бўлса, кўзига фақат шу ручка кўринарди.

Аслида эса, межо-роний буларнинг ҳаммасини, эримнинг фикрларига қўшилишмаганим учун, мендан ўч олиш мақсадида қиларди. Мен эса, эримга келин ойисининг мунофиқлик қилаётганини гапириб бериш учун қулай фурсат топа олмасдим. Бир кун вақт топиб эримга шуларни гапирган эдим, у қовоқларини уйиб олди, шунда мен, қайтамга, ўзим ёмонотлиқ бўлганимни англадим. Бунақа одамларни бўҳтондан халос қиламиз деб, биз ўзимиз бўҳтон тузоғига тушиб қоламиз.

Межо-роний иш тикишни яхши кўрар эди. Бир кун у иш тикиб ўтирганида шартта юзига гапирдим:

— Ҳа, энди билдим! Қайнингизнинг олдида ҳинд қайчиси тўғрисида гап очсангиз, оғзингиздан бол томади; иш тикишга ўтирганингизда бўлса, инглиз қайчисини қўлингиздан қўймайсиз.

— Ҳа, нима бўпти? Ахир, қайним гапларимдан қувонади-да. У билан болалик чоғимиздан бирга ўсиб катта бўлганмиз, сизга ўхшаб хафа қилишга кўнглим бормайди. Ахир, у эркак одам-ку, қандай қилиб кўнгли очишини билмайди, уни хароб қилувчи эҳтироси сиз-у, боз яна ҳинд моллари тахланган дўкон билан кўнглини овутади. Бу уйда у хароб бўлади.

— Ҳар қалай, бир гапни айтиб, амалда бошқа иш қилиш яхши эмас,— дедим мен.

Межо-роний хохолаб кулиб юборди.

— Вой, бефаҳм-э! Жуда ҳам соддасиз, муаллимнинг таёқчасидек тўппа-тўғриси-да. Аёл киши бунақа тўғри сўз бўлмаслиги керак. Қадди-қомати рост бўлгани билан, хиёлгина эгилиб қўйса, бунинг айби йўқ.

Мен межо-ронийнинг: «Сиз уни хароб қилувчи эҳтиросисиз. Бу уйда у хароб бўлади» деган гапларини ҳеч қачон унутмайман.

Шундан бери хаёлимда бир фикр пайдо бўлган: эркак учун биронта эрмак керак экан, лекин бу эрмак хотин киши бўлмасин.

Бизнинг Шукшаор ярмаркамиз вилоятимизда энг катта ярмарка ҳисобланади. Бу ерда кўлларнинг бир томонида ҳар куни бозор бўлади, иккинчи томонида эса ҳар шанба куни ярмарка бўлади. Энг катта ярмарка ёмғиргарчиликдан кейин бўлади. Кўллар дарёга тугашади, шунинг учун бозорга сув билан ўтиб бориш бехатар бўлади. Бундай пайтларда совуқ туша бошлагани учун йигирилган ип билан иссиқ матоларнинг бозори чаққон бўлади.

Баён қилинаётган ўша пайтларда ҳинд матоси, ҳинд тузи, ҳинд қанди учун кураш Банголиянинг барча бозорларида катта шов-шувга сабаб бўлган эди. Биз эса яна қаттиғроқ оёғимизни тираб айтганимизда туриб олган эдик. Бир кун Шондип ҳузуримга кириб деди:

— Қўлимизда катта савдо маркази бор, уни маҳаллий корхоналар ишлаб чиқарган моллар билан қалаб ташлашимиз керак. Биз хорижий кишилар олиб келаётган қашшоқликдан ўзимизни халос қилишимиз зарур.

Мен бажону дил розилик билдирдим.

— Никҳил билан бу ҳақда қилган барча суҳбатларимиз ҳеч натижа бермади,— деб гапида давом этди Шондип.— Қўлимдан ҳеч иш келмади. У, ваъз-насиҳат қилишга розиман, аммо зўравонлик қилишга йўл қўймайман, деди.

— Хўп, кўрамиз,— деб жавоб бердим ғурур билан.

Эримнинг менга қанчалик зўр муҳаббати борлигини яхши билардим. Лекин, агарда мен ўша кунларда жўшқин ҳаракат талвасасига тушмаган бўлганимда, беҳаёлик қилиб унинг муҳаббатига ҳақим борлигини талаб қилмоқчи бўлганим учун, уялганимдан ерга кириб кетган бўлардим. Мен Шондип олдида ўз кучимни кўрсатишим керак эди. Ахир, мен унинг назарида Шакта маъбудасининг рамзи эдим-ку. У ғоят ажойиб мулоҳазалари билан олий қудрат тангрининг киши кўзига инсон қиёфасида кўринишини қадам-бақадам миямга қўйиб келган эди.

— Биз вишнуизмнинг илҳомбахш кучларини янада тўлароқ ҳис қилиш учун чидамсизлик билан олға толпинамиз. Бугун нарсани англаб олганимиздан кейин эса, қалбимизда янграётган мусиқий овознинг маъноси аниқланади.

Баъзан у шу сўзлардан кейин куйлай бошларди:

Гўзал Радҳа ҳада қилди бир нигоҳ,

7 Жаранглади найнинг майин овози.

Радҳа нигоҳида муъжиз куч мавжуд,

Бу он куйсиз туролмайди дил сози.

Сирли латиф оҳанг тўла бу куйда

Бир чақириқ эшитаман мен такрор

Радҳанинг бунчалик гўзаллигидан

Кулишга ҳам, йиғлашга ҳам мен тайёр!

Унинг қўшиқларини танлаган чоғимда Бимола эканлигимни унутиб қўярдим. Мен қудрат ва эҳтирос рамзи эдим, мени ҳеч нима тутиб тура олмасди, ҳамма нарсага қурбим етарди. Мен қўл учим теккан ҳар бир нарсани янгилардим. Мен ўз дунёмизни қайта яратиб бошлаган эдим. Қалбимнинг фалсафа тоши¹ ҳеч нарсага тегмасдан олдин, куз осмони бунчалик заролтинга сероб эмас эди. Энди ҳар дамда менга сиғиниш бурчини виждонан бажараётган ўз қаҳрамоним

¹ Фалсафа тоши — Нимаки нарсага тегиб ўтса, уни олтинга айлантирувчи сеҳрли тош.

қиёфасини яратардим: у барча илмни муфассал ўрганиб олган, ғайрати кўзиган, тасаввур қилиб бўлмайдиган зўр ҳиссиётга эга одам. Мен ҳар дақиқада уни янги ҳаёт ҳиссиётлари билан таъминлаб туришимни, у — менинг ижодим эканлигини ўзим билардим.

Бир кун Шондип, қистай берганимдан кейин, унга астойдил сиғинувчи Омуллоҷорон номли йигитчини бошлаб келди. Уйга кириши билан, йигитнинг кўзлари чақнаб кетди.— Мен буни дарҳол пайқадим. Бугун у ҳам Шактини ўз кўзи билан кўрганини, ижодий ғайратим унинг томирларига ҳам қуюлганини пайқадим.

Эртаси кун Шондип менга шундай деди:

— Қандай зўр афсунгарсиз-а! Омулло сизни кўриши билан бутунлай ўзгариб кетди. Сизнинг жўшқин ҳароратингизни тўрт девор ичида яшириб қолишга ким журъат эта олади! Бир кун эмас, бир кун фурсат келади. Бирин-кетин ҳамма чироқлар ёнади ва кунларнинг бирида Дивали¹ байрами бошланади.

Ўзимнинг бу қадар юксаклигимдан маст бўлиб, менга сиғинувчини дилимда ўзимга маҳбуб қилиб олишга аҳд қилдим. Яна мен, агар нимаки нарсани кўнглим истаса менга ҳеч ким ҳалал беролмайди, деб ҳам ўйлаб қўйдим.

Уша кун Шондипнинг олдидан қайтиб, сочларимни ёйиб юбордим ва янгича қилиб тарадим. Мисс Жильби менга сочни орқа томондан кўтариб шиньон қилишни ўргатган эди. Янгича усулда таралган сочим эримга жуда ёқарди.

— Худо Қалидасага эмас,— дерди у одатда,— поэтик қобилиятдан маҳрум бўлган мендай кишига одам бўйнининг нақадар гўзал бўлишини кўришни ато қилибди. Эҳтимол, буни шоир нилуфар навдаси деб атармиди, менга эса у машъалга ўхшаб кўринади, сенинг қора сочларинг — худди машъал бошидаги юқорига интилаётган қоп-қора алангага ўхшайди.

Шу сўзлар билан очиқ бўйнимга лабини тегизарди... Э воҳ!.. Бу хотираларнинг нима кераги бор.

¹ Дивали.— Ҳиндистонда тунги иллюминациялар билан ўтказиладиган ёруғлик байрами.

Шундай қилиб, мен эримга одам юбордим. Илгари уни турли хил баҳоналар билан чақиртирардим. Бир неча вақтдан бери бундай зарурат қолмади, ундан ташқари, бирон баҳона ўйлаб топишга мадор ҳам йўқ эди.

НИКХИЛЕШ ХИКОЯСИ

Пончунинг хотини ўпка силидан ўлди. Пончу расм қилиб хотинининг маъракасини ўтказиши керак эди. Жамоанинг мўлжалича, бунга йигирма уч ярим рупия харажат бўларкан.

— Сен маърака ўтказдинг нима-ю, ўтказмадинг нима, кимдан қўрқасан?— дедим мен аччиғим келиб.

Пончу ҳориб-чарчаган мол сингари тобеълик акс этиб турган кўзларини кўтариб қаради:

— Олдимда бўйи етган қизим бор, уни чиқаришим керак ҳали. Кейин хотинимнинг арвоҳини ҳам хурсанд қилишим керак,— деди у.

— Агар хотининг чиндан ҳам гуноҳкор бўлган бўлса, орадан шунча вақт ўтгач қилинган тавба-тазарру билан гуноҳини ювиш амримаҳол.

— Нима ҳам иложим бор, дейсиз,— деб гапида давом этди Пончу. Еримнинг бир қисмини сотиб ҳакимга тўладим, қолган қисми ҳам гаровга қўйилган. То бараҳманларга хайри-худойи қилмагунимча кўнглим тинчимайди.

У билан баҳслашиб ўтиришдан ҳеч фойда йўқ эди. Ичимда: «Бараҳманларнинг ўзи қилган гуноҳлари учун қачон тавба-тазарру қиларкинлар?» деб ўйлаб қўйдим.

Пончу шундоқ ҳам ҳалокат ёқасида яшаб юрарди, энди бўлса, хотинини даволаш, дафн қилиш учун чиқимдор бўлгандан кейин бутунлай тубсиз жар тепасида осилиб қолди. У хиёл бўлса ҳам ўзини овутиш учун бир санниасидан¹ зоҳидлик сабоғини ўргана бошлади ва бу сабоққа шунчалик берилиб кетдики, оч-яланғоч болаларини ҳам унутиб қўйди. У ўзига-ўзи, бу фоний

дунё — ҳеч нима эмас, аммо бахт ҳам, бахтсизлик ҳам бир хомхаёл, холос, деб уқтира бошлади. Ниҳоят, у бир кун кечаси ярим хароба кулбасида болаларини ёлғиз қолдириб, қишлоқдан бошини олиб чиқиб кетди.

Мен буларнинг ҳаммасидан беҳабар эдим, чўнки ўз дилимда даҳшатли жанг бораётган эди. Чондронатҳ-бобу менга бир оғиз ҳам гапирмай, Пончунинг болаларини ўз уйига олиб, тарбиялай бошлабди. Унинг ўғли билан келини Рангунга жўнаб кетишган эди, уйда ўзи ёлғиз эди. У бутун вақтини мактабга сарфларди.

Орадан бир ой ўтгач, бир кун эрта билан уйимга яна Пончу кириб келди. Унинг иккита катта боласи — ўғли билан қизи, оёқлари остига ўтириб олиб, дадасидан қаёққа борганини суриштира бошлаганда, Пончу дарҳол зоҳидлик ҳовуридан тушиб қолди. Кичик ўғли эмаклаб тиззасига чиқиб олди, қизи бўлса елкасига миниб, бўйнидан маҳкам қучоқлади. Пончунинг кўзларидан дув-дув ёш тўкиларди.

— Тақсир,— деб гап бошлади Пончу.— Буларни кунига икки мартадан боқа олмайман, уларни ташлаб, ўлиб ҳам қутула олмайман. Нега бошимга шунча кулфат ёғилган? Нима гуноҳ қилувдим?

Унинг илгари бир илож қилиб нон пули топиб юрган ишлари ҳаммаси бу орада барбод бўлган эди. Устоз бир неча кунга уни ўз уйига олган эди, аммо Пончу устозникида яшаб тураверди, ўз уйига кўчиб ўтиш тўғрисида чурқ этиб ҳам оғиз очмасди. Ниҳоят, устоз унга:

— Сен, Пончу, уйингга кўчиб ўт энди,— деди,— бўлмаса кулбанг мутлақо вайрон бўлади. Сенга озгина пул қарз бераман. Матофурушлигингни йўлга қўйиб юборсанг, кейинчалик қарзимни узиб юборарсан.

Аввалига Пончу озгина хафа ҳам бўлди. Дунёда раҳм-шафқат деган нарса йўқ экан, деб ўйлади у. Устоз ундан пул олгани тўғрисида тилхат ёздириб олгандан кейин эса, Пончу: «Қарзни узишга тўғри келади, шу ҳам ёрдам бўлдимми?» деб ўйлади.

Аммо, саҳоватли киши бўлиб кўриниш устознинг

¹ Санниаси — дарвиш.

табиатига тўғри келмас ва одамни ўзидан миннатдор қилиш ҳам унинг миждозидоғи иш эмас эди.

— Агар одам,— дерди у,— ўзини ўзи иззат қилмаса, у ҳалок бўлади.

Пончу тилхат бериб пул қарз олгандан кейин устозига илгаригидек эгилиб-букилиб таъзим қилмайдиган бўлди, хоки пойини кўзига суртиш эса мутлақо тўхтатилди. Устоз ичида кулиб қўйди — унга таъзим қилмасалар ҳам куни ўтаверади.

— Мен фақат бир-бирини иззат қилишга асосланган муносабатнигинга тан оламан,— дерди у,— сифинишни ортиқча иш деб биламан.

Пончу дхоти¹, сорий, иссиқ матолар харид қилиб, уларни атроф қишлоқларга олиб бориб сота бошлади. Рост, у моллари эвазига пул эмас, дон оларди, лекин у олган гуруч, жут ё бошқа озуқалар ҳам чакки бўлмади. Икки ойдан кейин у устозга қарзининг проценти билан бир қисмини тўлади. Қарз тўлаш билан таъзим қилишлар ҳам сийраклаша борди. Пончу, жаноб устозни ўз гурувим² деб янглишган эканман, деган қарорга келди. «Бу одам ҳам пулни яхши кўраркан»,— деб ўйларди у. Пончунинг умри шу йўсинда ўтиб борди. Бу орада «свадешни» тўлқини яна баландроқ кўтарилди. Калькуттада ўқийдиган бизнинг қишлоқ ва қўшни қишлоқ ёшлари каникулга келишди. Қўпчилик ёшлар машғулотларини йиғиштириб қўйиб, Шондипни ўзларига йўлбошчи қилиб олдилар ва «свадешни»ни тарғиб қилишга берилиб кетдилар. Уларнинг бир хиллари менинг бепул мактабимни битиришган эди, бошқаларини бўлса Калькуттада ўқиши учун нафақа билан таъминлаб турардим. Бир кун улар ҳаммалари биргалашиб менинг ҳузуримга келишди.

— Бизнинг Шукшаор бозоримиздан,— дейишди улар,— инглиз калава ипи, иссиқ матолари ҳамда бошқа хил моллари йўқотилиши керак.

¹ Дхоти — эркаклар кийимининг бир тури; белдан қистириладиган, тиззадан пастга тушиб турадиган бир бўлак мато.

² Гуру — диний устоз, пир.

— Бу иш қўлимдан келмайди,— деб жавоб қилдим.

— Нега? Зарар кўришдан қўрқасизми?

Бу гаплар фақат мени ҳақорат қилиш учунгина бошланганини тушуниб турардим.

— Гап менинг зарар кўришимда эмас, балки камбағалларнинг зарар кўришида,— деб жавоб қилдим.

— Тўғри, бу ҳам зарар кўради,— деб гапга аралашди устозим, суҳбат пайтида у ҳам шу ерда эди.

— Ватан учун...— деб гап бошлаган эди улар...

— Ватан — қуруқ ернинг ўзи эмас,— деб уларнинг сўзини бўлди устоз,— одамлар ҳам — ватан демакдир. Сизлар ҳеч бўлмаганда кўзингизнинг қири билан халқнинг қай аҳволда яшаётганини кўрдингизми? Бугун сиз ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ бирдан халқни палон хилдаги тузни истеъмол қилишга, писмадон матодан тикилган кийимни кийишга мажбур этасиз. Нега энди халқ бунга чидаши керак экан, нега энди биз бунга йўл қўяр эканмиз?

— Биз ўзимиз ўз ватанимиз тузини, қандини, матосини истеъмол қиляпмиз-ку,— деб жавоб қилишди улар.

— Сизларнинг қалбингиз ғалаён қилмоқчи, қайсарлик қиляпсиз, дилингизга келган ишни ҳаяжон билан ўйламай-нетмай қилмоқчисиз. Сизларнинг пулингиз бор — сиз икки пайса¹ ортиқроқ ҳақ тўлаб, ўз корхоналаримиздан чиққан молларни сотиб оласиз. Бундай эрмак ишингизда камбағаллар сизга ҳалал бермайди. Лекин сиз уларни ўз истакларингизни бажаришга мажбур қилмоқчисиз. Улар худонинг берган кунини энг оғир муҳтожликда яшайдилар, дармонлари қуриб, бир илож қилиб кун кўриб юрибдилар. У қашшоқлар учун шу икки пайса пулни топиш қанчалик мушкул эканини сиз тасаввур ҳам қила олмайсиз. Модомки шундай экан, қандай қилиб сиз ўзингизни ўшалар билан тенглаштира оласиз? Уларнинг ҳаёти билан сизларнинг ҳаётингиз мутлақо бир-бирига ўхшамайди, сиз бўлсангиз барча оғирликларингизни шу қашшоқлар елкасига юкламоқчисиз. Қайна-

¹ Пайса — майда чақа.

ган газабингизни уларнинг ёрдами билан босмоқчисиз. Буни мен виждонсизлик деб ҳисоблайман. Сиз кўнглингизга сиққанича, ҳатто ўла-ўлгунингизча шундай қилишингиз мумкин. Мен, кекса одам, бу ишингизни табриклайшим, ҳатто ўзим ҳам сиздан ибрат олишим мумкин. Лекин, агар сиз камбағалларнинг озодлигини оёқ ости қилиб, ўз озодлик байроғингизни пеш қиладиган бўлсангиз, сизларга қарши бош кўтараман, агар зарур бўлса ҳаёт ва мамот жангини бошлайман.

Бу ердаги ёшларнинг деярли ҳаммаси Чондронатҳ-бобунинг шогирдлари эди, шунинг учун унга кўрс жавоб беришга журъат этолмадилар. Лекин уларнинг қонлари газабдан кўпириб тошаётгани афтларидан кўриниб турарди.

— Қаранг, ҳозир бутун мамлакат оёққа қалқиб аҳд-паймон қиляпти.— деб мурожаат қилишди улар менга,— бунга ёлғиз сиз тўсқинлик қиляпсиз.

— Нима деяпсиз, нега энди сизга тўсқинлик қиларканман? Аксинча, мен мумкин қадар, сизларга ёрдам беришга уринаман.

— Нима билан ёрдам берасиз?— деб сўради магистрликка ўқиётган студент жилмайиб туриб.

— Мен маҳаллий фабрикалардан бозоримизга ўз мато ва калава ипларимиздан олиб келдим. Бундан ташқари, яна қўшни бозорларга ҳам худди шунақа калава иплар юбордим.

— Лекин,— деб эътироз билдирди яна бояги йингитча,— сиз олиб келган калава ипни ҳеч ким сотиб олаётгани йўқ, буни ўз кўзимиз билан кўрдик.

— Бу менинг ҳам айбим эмас, бозорнинг ҳам. Бунинг сабаби шундаки, сизнинг аҳдингизни бутун мамлакат қабул қилмаган.

— Гап фақат аҳдда эмас,— деб гапга аралашди устоз.— Аҳд қилганлар қайтага ҳамманинг бошига галва солишга ваъда беришган. Сиз, ишимизга бош қўшмаган барча одамлар калава ипимизни сотиб олишингиз, фикрларимизга қўшилмаган тўқувчилар шу калавадан мато тўқисин, аҳдимизни қабул қилмаган одамлар эса шу матони сотиб олишингиз дейсиз. Қандай қилиб? Заминдор хизматкорларининг зўра-

вонлигини ва ўз кучингизни ишга солмоқчимисиз? Бошқача қилиб айтганда, аҳдни сиз қиласиз-у, рўзани улар тутадилар, рўза ўтгандан кейин энг лаззатли таомларнинг ҳузурини яна сиз кўрасиз, шундайми?

— Жуда соз,— деб давом этди бошқа бир студент,— мана, чунончи, сиз муҳтожликнинг қандай ҳиссасини ўз зиммангизга олишингиз мумкин, мен шуни билмоқчиман?

— Шуни билмоқчимисиз?— деди устоз.— Никҳил ўз фабрикамиздан калава сотиб олиб, тўқувчиларга ундан мато тўқишни топширди. У яна тўқувчилик мактаби ҳам очди, кейин, унинг соҳибкорлик қобилияти туфайли бу калавалардан мато тўқилиб чиқади ва у кимхоб баҳосида сотилади. Бундай матони жуда қиммат баҳога сотиб олиб, унинг мутлақо номуносиб бўлишига қарамай, ўз меҳмонхонасини шу матодан қилинган пардалар билан безатади. Агар сизларнинг аҳдларингиз у пайтгача кучдан қолса, ўзингиз жар солиб, ватан санъати намунасини мазақ қилиб барала куласиз. Агар, бир кун келиб қалами бўзга ишқивозлар топилгудек бўлса, улар ҳам албатта инглизлар бўлади.

Мен устозимни жуда кўпдан билардим, лекин унинг бу қадар жўшқин ҳолатда ҳеч кўрмаган эдим. Бир неча вақтдан бери у менинг ҳолимга ачиниб, руҳан азобланиб юрганини яхши сезиб юрардим. Бу руҳий азоб аста-секин унинг қатъий феълини кемириб борарди.

— Сиз биздан каттасиз,— деб гапга аралашди медик студент,— сиз билан баҳслашмаймиз. Шундай бўлса ҳам, битта саволимизга жавоб берсангиз: бозорингизда хорижий молларни сотишни тақиқламайсизми?

— Йўқ, тақиқламайман. Бозордаги мол меники эмас.

— Чунки у сизга қўл келмайди-да!— истехзо билан деди магистрликка ўқиётган студент.

— Ҳа,— деб жавоб берди мен учун устозим,— унга бу қўл келмайди, негаки қашшоқлар ҳолига у тушунади.

Студентлар овозларининг борича «Бонде Матором!» деб қичқиришиб чиқиб кетишди.

Бир неча кундан кейин устозим менинг олдимга Пончунини бошлаб келди. Билсам, заминдор Хориш Кунду унга юз рупия жарима солибди. Нега, нима гуноҳ қилган у? Инглиз матосини сотаётган экан. У заминдор олдига бориб, унинг оёқлари остига йиқилиб, бундан буён савдо билан шуғулланмасликка ваъда бериб, фақат қўлимдаги қарз пулга сотиб олган матоларни сотишга ижозат берсангиз бас, дебди.

— Бу гапинг кетмайди,— дебди заминдор,— сен ҳамма матоларингни кўз олдимда ўтга ёқасан, шундагина қутуласан.

Пончу ўзини босиб тура олмасдан:

— Бундай қилолмайман. Мен қашшоқман. Сиз бадавлат одамсиз, сотиб олинг-да, кейин ёқиб юбора қолинг,— деб юборибди.

Заминдор бу сўзларни эшитиб, чўгдек қизариб кетибди.

— Вой, ярамас маҳлуқей! Мен билан гаплашишни кўрсатиб қўяман сенга! Саваланглар уни!— дебди.

Шундан кейин уни хўн бошлаб савалашибди, унинг кетидан гарданига юз рупия жарима солишибди.

Шондипнинг кетидан эргашиб, «Бонде Матором!» деб қичқирувчи одамларнинг қўлидан келган иш шу бўлди! Ватан учун хизмат қилаётган одамларнинг иши шу бўлди!

— Мато нима бўлди?

— Ёқиб юборишди.

— У ерда яна кимлар бор эди?

— Одам жуда кўп эди, ҳамма «Бонде Матором!» деб қичқиради.

Шондип ҳам ўша ерда эди. У куйган матонинг кулини сиқимига олиб шундай дебди: «Биродарлар, бу сизнинг қишлоғингизда дафн этувчи биринчи гулхандир, бу гулхан билан сиз инглиз савдосига энг сўнгги эҳтиромингизни намойиш қилиясиз. Муқаддас хок! Бу хокни ўз баданингизга суртайлик-да, Ман-

честер тузоқларини узиб ташлайлик! Яланғоч зоҳид бўлиб аҳду паймонимизни бажо келтирамиз».

— Пончу, сен полицияга хабар қилишинг керак,— дедим мен.

— Ҳеч ким гувоҳлик бермайди,— деб жавоб берди Пончу.

— Ҳеч ким тасдиқламайдими? Шондип! Ҳой, Шондип!

Шондип ўз хонасидан чиқди.

— Ўзи нима гап?— деб сўради у.

— Заминдор сенинг кўз олдингда Пончунинг матосини куйдириб юборибди. Шунга гувоҳлик бера-санми?

— Албатта гувоҳлик бераман,— деб кулиб туриб жавоб қилди Шондип,— лекин заминдор томонида туриб гувоҳлик бераман.

— Ахир, ҳақиқат тарафида туриш керак-ку.

— Хўш, ҳақиқат фақат шу содир бўлган нарсадами?— деб сўради Шондип.

— Яна қанақа ҳақиқат ҳақида гап бўлиши мумкин?

— Содир бўлиши муқаррар нарса юз берди,— деди Шондип.— Биз яратмоқчи бўлган ҳақиқат кўп бўҳтон талаб қилади. Бизнинг жаҳон хом ҳаёллар ёрдамида бунёд бўлган. Бунёд қилиш учун дунёга келганлар эса, ҳақиқатга сиғинмайдилар, уни ўзлари бунёд этадилар.

— Хўш?

— Шунинг учун мен сиз сохта гувоҳлик деб айтувчи нарсани бажараман. Ўз мулкларини кенгайтираётган, империялар тузаётган, жаҳонга ҳукмронлик қилаётган, диний жамоалар барпо қилаётган одамларнинг ҳаммаси сизнинг одил судингизга борганда сохта гувоҳлик берадилар. Ҳукмронлик қилувчилар бўҳтондан қўрқмайдилар, аммо ҳукмдорликни иззат қилувчилар учун ҳақиқатнинг темир исканжаси қолади. Сиз тарихни ўқимаганмисиз? Жаҳоннинг улкан ошхонасида тайёрланувчи сиёсий таомлар устига бўҳтонни зирavor қилиб сепишларини билмайсизми?

— Жаҳонда жуда кўп хил таомлар тайёрланади, энди...

— О, ошпаз бўлишнинг сизга нима ҳожати бор, сизни шундоқ ҳам тўйгунигизча боқишлари мумкин. Улар Банголияни бўлиб олмоқчилар. Сизлар фаровон яшанглар деб шундай қилмоқдамиз, деб айтдилар улар. Илм ўчоқларини беркитадилар-да, маданиятингизни гуркуратамиз, бу бизнинг олижаноб ниятимиз деб гапирдилар. Сиз мусаффо кўз ёши тўкасиз, биз гуноҳкор бандалар эса, бўҳтонлардан қаср қурамиз. Шунда ҳам сизнинг кўз ёшларингиз эмас, биз қурган қаср зарбага бардош беради.

— Мунозаранинг ҳожати йўқ, Никҳил,— деди устозим.— Бизда ва бизни қуршаб турган муҳитда энг азиз нарса чин ҳақиқатдир; бу нарсани англашга қурби етмаган одам, нисоннинг энг юксак мақсади — ҳақиқатни намоеъ қилиш, уни моддий бойликлар билан қалаб ташламасдан, балки уни тўсиб турган ҳар турли пардалардан халос қилиш эканлигига ишона олмайди.

— Сиз устозга хос гапларни айтяпсиз,— деб кулиб юборди Шондип.— Бу китоб сўзи, ҳаётда эса одамнинг энг юксак мақсади моддий бойликлар тўплашдир. Шу мақсад сари тўхтамай отилиб бораётган одамлар ўз корхоналари рекламаларига йирик-йирик ҳарфлар билан бўҳтон сўзларни ёзадилар, сиёсатнинг ҳисоб-китобига қалин ҳарфлар билан қалбақ счётлар ёзадилар. Уларнинг газеталари — бўҳтон ортилган кема, уларнинг тарғиботчилари эса худди юқимли касал тарқатувчи пашша сингари, бўҳтон тарқатиш билан шуғулланадилар. Мен уларнинг шогирдиман, шунинг учун конгресс аъзоси бўлган пайтимда, ҳеч уялиб-нетиб ўтирмай бир ҳисса ҳақ ганга ўттиз ҳисса ёлгонни қориштириб гапирган эдим. Ҳозир мен конгресс аъзолигидан чиққанман, лекин ҳозир ҳам, кишининг ўз олдига қўйган мақсади ҳақиқатга эмас, музаффариятга эришиш, деган вазиятни эсимда яхши сақлайман.

— Чинакам музаффариятга эришиш,— деб унинг гапини тузатди устоз.

— Ҳа,— деб гапида давом этди Шондип,— агар бўҳтонни ордоқлаб, парвариш қилинса у ҳосил беради. Ҳатто оёқ остидаги ер сувсизликдан қақраб

кукунга айланган вақтда ҳам у мева қилаверади. Ҳақиқий деб аталувчи нарсалар, яъни ўз-ўзидан пайдо бўлиб ўсаверади нарсалар эса, ҳамисоли ёввойи ўт ва тиканаклардирким, уларнинг ҳузурини фақат ҳашарот ва қурт-қумурсқалар кўради.

Шондип шу сўзларни айтди-ю, уйдан ўқдек отилиб чиқиб кетди. Устозим менга табассум билан боқиб деди:

— Биласанми, Никҳил, Шондипни худога ишонмайди деб бўлмади, фақат у ўзга диннинг вакилидир. У энди туғилган янги ойга, ҳақиқий ойга ўхшайди, аммо унинг нури бошқа томонга қаратилган.

— Шунинг учун ҳам— деб жавоб бердим мен,— унга кўнглим бўлса ҳам кўпдан бери орамизда келишмовчилик пайдо бўлган. У мени жуда кўп ранжитди, бундан буён ҳам ҳали кўп ранжитади, лекин уни ҳурмат қилмай туролмайман.

— Буни мен аввал сезмаган эдим. Қандай қилиб Шондипнинг қилиқларига чидаб келаркинсан, деб кўпдан бери ажабланиб юрардим. Баъзан, кўнгли бўшлиқ қилаётгандирсан, деган фикрлар хаёлимга келарди. Энди эса, ниятларингиз бир хил бўлса ҳам, мулоҳазаларингиз бошқа-бошқа эканлигини кўриб турибман. Вазнларингиз ўхшайди-ю, қофияларингиз тўғри келмайди?

— Дўстлар ўртасида ҳам, худди шеърдагидек, келишмовчиликлар, яъни вазн бузилиши ҳам бўлиб туради.— дедим мен ҳазил аралаш.— Эҳтимол, бизнинг бахтиёр шоиримиз «Йўқолган жаннат»га ўхшаш эпик асар ёзишни кўзлагандир?

— Пончунини нима қиламиз?— деб сўради устоз.

— Сиз, Пончунинг уйи ўзига мерос бўлиб қолган ерга жойлашган, деб айтувдингиз. Заминдор уни меросхўрлик ҳуқуқидан маҳрум қилмоқчи бўлибди. Мен ерини сотиб оламан-да, у ерга Пончунини ижарачи қилиб ўтқизиш қўяман.

— Юз рупия жаримани ким тўлайди?

— Ер меники бўлганидан кейин жаримани кимдан талаб қилишарди?

— Мато нима бўлади?

— Пончуга мол олиб бераман. Менинг ижарачим бўлиб олгандан кейин нимани хоҳласа, шуни сотаверади. Кўрамиз, унга ким халақит қиларкин?

— Тақсир,— деб гапга аралашди Пончу, кафтини кафтига қўйиб ёлвориб,— жаноблар бир-бирига ўчакишиб қолишади, кейин полиция инспекторидан тортиб то судьягача ҳамма текинхўрлар тўпланишади. Ҳаммага эрмак томоша бўлади, лекин ўлишга келганда, менинг ўлишим лозим бўлади.

— Нега? Сенга ким нима дея оларди?

— Уйимга ўт қўядилар, болаларимни ўтга ташлайдилар.

— Хўп, болаларинг бир неча кунгача менинг уйимда туриб туришади,— деди устоз,— сен қўрқма. Уйингда ишингни қилиб ўтиравер, сени ҳеч ким черта олмайди ҳам. Ҳақсизлик балосига гирифторм бўлишингга йўл қўймайман. Биз қанча кўп қўниб юра берсак, юкимиз шунча оғирлашиб бораверади.

Уша куниеқ мен Пончунинг ерини сотиб олиб расмиятлаштирдим. Ундан кейин даъволашиш бошланиб кетди.

Бу ер Пончуга бобосидан мерос бўлиб қолган экан. Пончудан бошқа меросхўр йўқлигини ҳамма биларди. Лекин шу пайт аллақачондан тоғасининг хотини пайдо бўлиб қолди-ю, бу ерда унинг ҳам мерос ҳақи борлигини айтиб, тугун-терсақлари, тасбиҳларини кўтариб, анча ёши ўтиб қолган тул жияни билан уйга кириб жойлашиб олди. Шуларнинг ҳаммасидан бениҳоя ҳайратда қолган Пончу, келин ойим аллақачон ўлиб кетган, деб айтди. «Битта келин ойинг балки ўлган бўлса, бордир,— деб жавоб қилишди унга,— лекин иккинчиси тирик бўлиши мумкин-ку».

Бироқ келин ойи тоғадан анча кейин ўлган эди, шу сабабли тоғанинг бошқа хотинга уйланиши ҳеч мумкин эмас эди. Шундан кейин, тоға ўлмасидан олдин хотинининг устига хотин олган бўлса керак, деган қарорга келишди. Тоғанинг иккинчи хотини уй-рўзғор ташвишидан қочиб, отасининг уйдан чиқмай ўтираверганмиш, эри ўлгандан кейингина, тақводор аёлдай

Бриндабонга¹ зиёрат қилгани кетганмиш. Буларнинг ҳаммаси заминдор Кундунинг баъзи бир хизматчиларига маълум эди, эҳтимол, баъзи бир ижарачи деҳқонлар ҳам бундан бохабар бўлгандирлар— заминдор бир ўдағайлаб қўйса, уларнинг орасидан Пончунинг тоғасининг тўйида бўлганлар ҳам чиқиб қолса ажаб эмас.

Уша кунни туш пайтигача Пончунинг чалкаш ишлари билан бошимни қотириб ўтирдим. Кутилмаганда онтоҳпурга чақириб қолишди. Мен бир сесканиб кетдим.

— Ким чақиряпти?

— Роний-ма,— деган жавоб олдим.

— Боро-роний-мами?

— Йўқ, чхўти-роний-ма.

Чхўти-роний! Назаримда, у мени бир асрдан бери чақиртирмагандай эди. Ҳаммани кабинетда қолдириб, онтоҳпурга кирдим. Мен ётоқхонада Бимолани ҳаддан зиёд бўлмаса ҳам хар қолда ўзига зеб бериб кийинганини кўриб, яна ҳам кўпроқ ҳайратда қолдим. Кўпдан бери ҳатто шу хонани хиёлгина бўлсин саранжом кўрмаган эдим, ҳамма ёқ очиқ-сочиқ, остин-устун бўлиб, ётоқхона ҳувиллаб ётарди. Лекин бугун бу хона менга яна аввалги пайтлардагидай саришта бўлиб кўринди.

Мен Бимолага жим тикилиб туравердим. У бир оз қизариб кетди-да, асаб билан чап қўлидаги билакузгини тортиб тез-тез гапира кетди.

— Бутун Банголияда фақат бизнинг бозордагина инглиз матоларига харидор бормиш. Наҳотки шу рост бўлса?

— Хўш, нима қилиш керак?— деб сўрадим мен.

— Хорижий молларни чиқариб ташлашни, буюриш керак.

— Мол меники эмас.

— Лекин бозор сизга қарашли-ку.

— Бозор кўпроқ харидорларга тегишли.

— Улар маҳаллий корхоналарда ишланган молларни олишсин.

¹ Бриндабон—Жамна дарёсидаги зиёратгоҳ.

— Олишса-ку хурсанд бўлардим-а, лекин олишмасачи?

— Шуни ҳам гапириб ўтирадимиз? Наҳотки улар шунга журъат этсалар? Агар сиз...

— Бугун менинг вақтим оз, бекорга баҳслашувдан на фойда. Ахир мен харидорларни мажбур этолмайман-ку.

— Лекин ўзингиз учун эмас, ватан учун мажбур қилишингиз керак...

— Ватан учун зўрлик қилиш — ватанга зўрлик қилиш билан барабар. Сен бунга тушунмайсан.

Шундай дедим-у, чиқиб кетдим. Тўсатдан кўз ўнгимда бутун дунё чарақлаб кетгандай бўлди. Гўёки ер ўзининг бутун вазмишлигини йўқотди-ю, одатдаги ҳаётни қўллаб-қувватлаш ишини давом эттираркан, айни вақтда ўзининг ички ҳаракатлари билан тўлиб тошгандай ва кечаю, кундузлари худди тасбиҳ сингари санаб, асрларнинг чексиз олами сари отилиб кетгандай бўлди. Ернинг эркин сайр қилишига чегара йўқ бўлганидек, унинг фаолиятининг ҳам чеки йўқ. Уни ҳеч ким ушлаб қололмайди, ҳеч нима унинг йўлига ров бўлолмайди. Бирдан қалбимнинг чуқур бир ерида поёнсиз қувонч ҳиссиёти пайдо бўлди ва денгиз тубидан отилиб чиққан фонтан сингари осмонни фалакка интилди.

Ўзимга ўзим: нима бўлди менга? — деб жуда кўп марта савол берардим. Авваллари бу саволимга ҳеч аниқ жавоб топа олмасдим. Кейин, кечасию кундузи юрагимни сиқиб келган тугун бугун узилиб тушганини, унинг ўрни ғавол бўлиб қолганини тушундим. Мен ҳайратга келган эдим: чунки мени ортиқ ҳеч нима азобламасди. Қаршимда гўё Бимола ва уни қуршаган одамларнинг ҳаммаси худди суратдагидек намоён бўлган эди. Бимола мени гапга кўндириш мақсадида жўрттага ясанган эди, буни мен пайқадим. Шу пайтгача мен Бимолани кийимларидан холи ҳолда тасаввур қилмасдим. Бугун эса унинг инглизча таралган сочи оддий соч тугунидек, бир вақтлар мен ниҳоятда ёқтирган шиньон эса арзон бир безакка ўхшарди.

Ҳар қадамимда ватанимиз тўғрисидаги фикрлар

юзасидан Шондип билан икковимиз ўртамизда келишмовчиликлар туғилиб турарди. Булар жиддий келишмовчиликлар эди. Лекин Бимоланинг ватан тўғрисида айтган гаплари эса Шондипнинг кўланкасига ўхшарди, бу гапларда ғоядан асар йўқ эди. Агарда кўланка манбаи ўзгарганда эди, унинг гаплари ҳам ўзгарган бўларди. Мен учун буларнинг ҳаммаси кундек равшан эди, ҳеч қандай гумоним қолмаган эди.

Етоқхонамдан, бу парчаланган қафасимдан қиш кунининг серқуёш очиқ ҳавосига чиққанимда боғда дарахт тагида бирдан зағизғонлар ҳаяжон билан қағиллай бошлади. Айвондан ўнг томонга шағал тўкилган йўлка чўзилиб кетган. Унинг икки томонида бегония гуллари барқ уриб яшнаб турар, сон-саноқсиз қизил гуллари кишини маст қилувчи муаттар ҳидларини осмон-фалакка пуркаб турарди. Нарироқда ўтлоқ ёқасида тумшуғи ерга кириб, орқа томони қанқайган бўш арава турарди. Аравадан чиқарилган ҳўкизлардан бири ўтлаб юрар, иккинчи ҳўкиз эса қуёш нуридан ва елкасига қўниб олиб, баданига ёпишган ҳашаротларни чўқиётган қарғаларнинг ишидан ҳузур қилиб, кўзларини сузиб турарди. Назаримда, бугун бутун оламнинг томир уришини, яъни энг оддий ва энг буюк ҳисобланган нарсани жуда яқиндан ҳис қилгандай бўлдим. Ернинг илиқ нафаси бегония гуллариининг саси билан биргаликда қалбимнинг чуқур ерларига сингиб бораётгандай эди. Гўё мен бутун жаҳон билан бир бутун бўлиб қўшилишиб кетгандай, бепоён осмонда эса улуғвор, тантанали ва тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада ёқимли куй янграётгандай эди.

Кейин доғули тузоғига тушиб қолган Пончунини, унинг қашшоқ турмушини эсладим. Мен уни хаёлан, қиш қуёшининг хира ёғдуси билан ёритилган Банголиянинг ғамгин далаларидан ва йўлларидан сандирақлаб кетаётганини ва бояги ҳўкиз сингари кўзи сузилишини, лекин ҳузур қилгандан эмас, балки ҳориганидан, ҳолсизликдан, очликдан кўзи сузилиб кетаётганини тасаввур қилдим. Пончу — банголиялик камбағал деҳқонлар тимсоли. Мен семиз, сиртдан қа-

раганда тақводор, пешонасига мазҳаб белгисини таққан Ҳориш Кундуни ҳам эсладим. Ҳориш Кунду ҳам тасодифий бир зот эмас, бу одатда мағор босган, ташландиқ ҳовузларда, қамиш илдизлари орасида бўладиган яшил балчиқ сингари ҳар нарсани ўзига хўплаб тортиб олувчи баҳайбат бир махлуқни эслатади. У ўздан заҳар чиқариб, ҳовузнинг у бетидан бу бетигача ҳамма ёқни заҳарлайди.

Бу ерда ғоят мудҳиш зулмат ҳукм суради. Нодонлик оқибатида кўр бўлганлар, очликдан тинкаси қуриганлар, ниҳоят даражада ҳолдан тойганлар ҳам шу ерда, ўзининг ўлардай жоҳиллиги билан она-ерни азоблаган бўрдоқи, қонхўрлар ҳам шу ерда. Шуларнинг ҳаммаси билан то абад курашмоқ керак. Бу масалани ҳал қилиш асрдан асрга ўтиб пайсалга солиниб келди. Даф бўлсин энди мендаги хомхаёллар, мени ўраб турган парда кўтарилсин, кучим онтоҳпурнинг хаёлий тузоқларидан халос бўлсин! Биз — эркаклармиз, биз озодлик йўлида хизмат қиламиз, ғоямиз бизни қаёққа йўлласа, ўша томонга борамиз, агар асир Лакшмини қутқариш учун Дойттопур¹ деворидан ҳатлаб ўтиш керак бўлса, биз ундан ҳам қайтмаймиз. Қайси бир аёл бизнинг буюк сафаримизнинг зафар байроғини моҳир қўллари билан тикиб берса, ўша бизга ҳамроҳ бўлади. Уйда ўтириб бизни илинтириш учун сеҳрли тўр тўқиётганларни фош қиламиз, биз чиндан ҳам уларнинг сеҳридан қутуламиз. Биз уларни бамисоли фалак парилари сингари билганларича ясанишларига, диққатимизни муқаддас ишдан четга буришларига йўл қўймаймиз. Назаримда, бугун зафар қозонаётгандай, тўғри йўлга киргандайман. Мен ҳамма нарсага очиқ юз билан қарайман. Мен озодликка эришдим, энди бошқаларга ҳам эрк бераман. Қаерда меҳнат қилсам, менинг эрким ўша ерда.

Эҳтимол, вақти келиб яна юрагим эзила бошлар. Лекин мен энди унинг қандай дард билан эзилаётганлигини биламан ва унга бўш келмайман. Сабаби ўзимда бўлгандан кейин, унинг кучи нимага етарди?

¹ Дойттопур — иблислар афсонавий шаҳрининг номи.

Мен оламнинг ғамини ўзимга оламан, у ғам менинг бўйнимда маржон бўлади. О, ҳақиқат! Мени қутқар, қутқар! Сохта хом хаёллар оламига қайта киришимга йўл қўйма. Агар мени ёлғиз сайёҳ қилсанг, ўзимни сенга фидо қиламан. Бугун қалбимда сенинг дўмбираларинг садоси ғолибона янграйди.

шондип хикояси

Кўз ёшлар дарёси тўғонни бузиб кетди. Бимола мени ёнига чақиртирди. У анча вақтгача гапира олмай турди, кўзлари нам эди. Никҳилни ҳеч нимага кўндиролмаганини тушундим. У, ваъдасининг устидан чиқишига ишонган эди, аммо мен унинг ишончига қўшилмовдим. Хотинлар эркакларнинг заиф томонларини жуда яхши билдилар, лекин эркакларнинг афзаллик томони нимада эканлигига ақллари етмайди. Хуллас, эркак киши — хотинлар учун, хотин киши эса — эркаклар учун мавҳумдир. Агарда шу мавҳумлик бўлмаганда, табиат уларни бир-биридан фарқ қилиб бекорга куч сарф қилган, деб ўйлаш мумкин эди.

Фурур! Бимола зарур ишни қилолмагани тўғрисида ўйламасди. У эри билан гаплашишга қарор қилиб, ўз айтганига кўндиролмагани учун қайғуларди. Ўз истагига эришиш учун хотинларга зарур бўлган кўз ёши, ҳийла-найранглар, эркаланишлар каби турли-туман ҳаракатларнинг сони-саноғи йўқ. Аёллардаги жозиба ҳам ана шунда. Хотинлар эркакларга нисбатан анча-мунча ўзига хос хусусиятларга эга. Худо эркак кишини яратган пайтида у мактаб ўқитувчиси эди, унинг жилдида фақат китоблар-у, қоидалар бор эди. Хотин кишини яратиш навбати келганда эса, худо рассом бўлган, унинг жилдида бўёқ ва мўй чўткалар ҳам бўлган. Бимола менинг қаршимда иззат нафис ранжиган, кўзлари жиққа ёш ҳолда сукутга чўмиб қизариб турган пайтида, айниқса жозибали бўлиб кўринди, унинг бу туриши ботиб бораётган қуёш остида турган ўтли ва намиққан булут парчасига ўхшарди. Мен унга жуда яқин бориб қўлини қўлимга ол-

дим. У қўлини тортиб олмади, фақат қаттиқ сесканиб кетди.

— Болари,— дедим мен унга,— ахир биз дўстмизку, мақсадимиз битта. Қани, ўтиринг.

Мен Бимолани креслога ўтқаздим. Хўп ажиб-ишлар! Мендаги бутун жўшқинлик шу билан тугади-қолди. Ёмгиргарчилик пайтларида Падма¹ дарёси худди шундай ўшқириб гулдурос билан олдинга интилади, гўё ҳеч бир куч уни тўхтата олмайдигандай кўринади. Лекин, кутилмаганда, у ҳеч қандай аниқ сабабсиз ўз йўлини ўзгартади-ю, бошқа томонга оқа бошлайди. Қаерда ва қандай ғов унинг йўлини тўсганини худоларнинг ўзи ҳам билмайди. Мен Бимоланинг кўлидан ушлаб олдим, шунда юрагимнинг барча йўғон ва ингичка торлари барала янграй бошлады. Нега энди улар яна тинчиб қолди, нега у торларнинг овози ташқарига отилиб чиқмади? Мен ҳаётнинг чуқур изи узоқ йиллар давомида муттасиллик билан бунёдга келишини тушунардим. Орзулар оқими зўрайган пайтларда, изнинг баъзи ерлари бузилади, баъзи ерларда бошқа томонга бурилади. Дилда шубҳалар туғила бошлайди. Лекин, бу нима ўзи? Мен у шубҳаларни сезяпман, аммо уларнинг пайдо бўлиш сабабини англашга қийналаман. Менга фақат бир нарса равшан: шубҳа мен учун тўсиқдир ва мен ўзимнинг аслида қандай одам эканлигимни ҳар қанча гувоҳларнинг айтган гаплари билан ҳам исбот қила олмайман. Мен — ўзим учун сирман, шунинг учун ҳам ўзимга бино қўйганман. Агар шу сирни очолганимда эди, ўзимни ҳар хил шубҳалар билан қийнамай, кўнглим хотиржам бўларди.

Бимола ранги қумдай ўчиб, креслога ўтирди. У хавф-хатардан халос бўлганини дилида ҳис қила бошлаган эди. Гўё четроқдан яшин учиб ўтиб кетди-ю, ўтли қуйруғининг зарбидан Бимола бир неча дамгача ҳушидан кетгандай эди. Мен унинг азобланган кайфини тарқатиш учун гап бошладим:

¹ Падма — Ганг дарёсининг Бангол бўғозига қуйилиш ерида унга қўшиладиган энг йирик ирмоқларидан бири.

— Ҳа, кўнгилсиз воқиа бўлибди. Лекин шуни деб хафа бўлиб ўтирмаймиз, курашамиз. Шундайми, Малика?

Бимола ўзини босиб олгандан кейин деди:

— Ҳа.

— Ишни нимадан бошлаш равшан бўлсин учун, албатта режа тузиб олишимиз шарт.

Шу сўзларни айтиб чўнтагимдан қоғоз, қалам олдим. Биз, Калькуттадан келган ва сафимизга қўшилганлар ўртасида вазифани қандай тақсимлашни муҳокама қила бошладик. Бирдан Бимола сўзимни бўлди:

— Бу гапни ҳозирча қўяйлик, Шондип-бобу, мен соат бешда чиқаман, ўшанда ҳамма нарса тўғрисида гаплашиб оламиз,— шу сўзларни айтди-ю, шошиб уйдан чиқиб кетди. Афтидан, у қанча уринса ҳам, гапларим мазмунига, барибир, тушуниб етолмаганга ўхшайди. У ёлғиз қолиши ва балки тўйиб-тўйиб йиғлаб олиши зарур эди.

Бимола чиқиб кетгандан кейин, уйнинг ҳавоси кишини яна ҳам маст қилар ҳолатга кирди. Бамисоли қуёш ботгандан кейин осмондаги булутлар чўғдек қизариб кетгандек, Бимола чиқиб кетгач, қалбимда эҳтирос алангаланди. Гўё мен энг қулай фурсатни қўлдан бой бергандай бўлдим. Қандай юраксизлик! Балки Бимола менинг аллақандай тарадудланишимдан аччиғланиб чиқиб кетгандир? Унинг шундай қилишга ҳақи бор эди.

Шу мулоҳазаларнинг ҳаммаси миямни ғовлатиб юборди. Хизматкор кириб, Омулло кўрмоқчи бўлиб келганини айтди. Шу он, уни қабул қилиш керакмас, деган фикр миямга келди, лекин, бу пайт у уйга кириб келаётган эди.

Омулло туз, қанд ва кийим-кечак сотишга алоқадор бўлган тўқинишлар ҳақида хабар қилди, бутун хонани тўлдирган кайф қилувчи ҳаво бир зумда тарқалиб кетди. Гўёки мен узоқ давом этган уйқудан уйғонгандим-у, дарҳол курашга шай бўлиб турдим. Олдинда жанг майдони. «Бонде Матором!»

— Заминдор Кундунинг ярмаркага мол ташийдиган ижарачилари,— деди Омулло — биз томонга

ўтишди. Никҳилнинг деярли ҳамма хизматчилари яширин равишда бизни қўллаб-қувватлашяпти. Мерварлик¹ савдогарлар хорижий молларни озроқ жарима тўлаб бўлса ҳам сотиб кетишларига ижозат сўрашяпти, бўлмаса улар хонавайрон бўлишади. Мусулмонлар эса тафтишни назар-писанд қилмаяптилар.

Бир деҳқон, болаларига арзон-гаров немис кўйлакларини сотиб олган экан, сафимизга қўшилган шу ерлик йигитлардан бири деҳқоннинг қўлидан кўйлакчаларни тортиб олиб, ёқиб юборди. Шундан жанжал кўтарилди. Биз, унга ҳиндча иссиқ кўйлак олиб берамиз, дедик. Лекин уни арзон нархга қаёқдан топиб бўларди? Қалами бўз ҳеч қаерда йўқ. Қашмир шолини таклиф қилиб ҳам бўлмайди. Деҳқон Никҳилнинг олдига бориб, ҳўнграб йиғлаб юборди. Никҳил, кўйлакчаларни ёқиб юборган йигитни судга беринг, деб айтди унга. Лекин Никҳилнинг хизматчилари ишни судга оширмасликни ўз зиммаларига олишди. Деҳқоннинг ёллаган адвокати ҳам биз тарафда.

Лекин, биз у ёндириб юбораётган матолар ўрнига жайдари матоларни сотиб олиб бериш учун, ундан кейин судлашиш учун пулни қаёқдан оламиз? Бунга қарамасдан, биз ёндириб юбораётган хорижий моллар савдоси кун сайин қизиб кетяпти. Бу ҳол, биллур қандилларнинг синиш овозини ёқтириб қолган навобни эслатди. У уйма-уй юриб, бирин-кетин қандилларни синдираверган экан, шундан кейин қандил савдоси тез авж олиб кетган экан.

Маҳаллий корхоналарда ишлаб чиқарилган иссиқ ва арзон матолар бозорда йўқ. Совуқ тушиб қолди. Хорижий мамлакатлардан олиб келинган пахмоқ ва жун кийимларнинг сотилишига индамай йўл қўйиб қўямизми ё тақиқлаймизми?

— Хорижий мато сотиб олганларнинг кўнглини овлаш, уларни жайдари матолар билан таъминлаш ярамайди,— дедим мен.— Биз эмас, улар жазосини тортишсин. Биз саросимага тушмаймиз. Агар улар бизни судга беришса, буғдойларига ўт қўйиб юбора-

¹ Мервар — Рожастоннинг бир райони.

миз. Ҳа, Омулло, нега ажабланысан? Деҳқонларнинг далаларига ўт қўйиб алангасига исиниб ҳузур қилиш ниятим йўқ. Лекин, буни кураш дейдилар. Агар бирон одамга зиён-захмат етказишдан қўрқсанг, ширин хаёлларга шўмғигин-да, қалбингни ишқ-муҳаббат кечинмаларига лиммо-лим қилиб ерда ағанаб юравер. Хорижий иссиқ кийимларга келсак, бу ҳар қанча мушкул иш бўлса ҳам, уларга йўл қўймаслик керак. Мен ҳеч қачон муросага кўнмайман. Инглизларнинг рангли пахмоғи бўлмаганда, деҳқон болалари жайдари бўзга боши билан ўралиб, қиш чиқарарди-ку, ҳозир ҳам шундай қилишаверсин. Биламан, бунга кўнишмайди, лекин ҳозир ҳеч кимсанинг истаги билан ҳисоблашиб ўтирадиган вақт эмас.

Биз, бозорга мол олиб ўтадиган бирмунча қайиқчиларни тўғри ва ёлғон-яшиқ сўзлар билан ўз тарафимизга оғдириб олдик. Бироқ уларнинг ичида энг обрўли ҳисобланган Миржон ҳеч гапимизга кўнмаяпти. Шундан кейин биз шу ерлик айғоқчидан, қайиқни чўктира оласанми, деб сўрадик.

— Нима экан? Чўктира оламан,— деб жавоб берди у.— Лекин қилган ишим учун жавобгарликка тортилмайманми?

— Қаллангни калтакка тутиб бериш ярамайди, албатта, лекин, ҳеч иложи бўлмаса, ҳаммасига ўзим жавоб бераман,— дедим мен.

Бозор кунларидан бирида Миржоннинг қайиғи соҳилда бойлоғлиқ турарди, ўзи бозорга кириб кетган эди. Эшкакчилар ҳам йўқ эди, чунки улар айғоқчининг гапига учиб, аллақандай томоша кўргани кетишган экан. У қулай фурсатдан фойдаланиб, қайиқни ечди-да, дарёнинг ўртасига, оқимга олиб чиқиб, уни темир-терсак билан тўлдирди, сўнг тагини тешиб чўктириб юборибди...

Миржоннинг ҳаммасига ақли етган эди. У менинг олдимга келиб, кафтларини бир-бирига қўйган ҳолда ёлвориб деди:

— Тақсир, мен беадаблик қилган эканман, энди...

— Қандай қилиб энди тушуниб олдинг бунга?— деб сўрадим мен.

У саволимни жавобсиз қолдириб гапида давом этди:

— Тақсир, салкам икки минг рупиялик қайиқ эди. Энди тушундим, агар хатоимни кечирсалар...— шу сўзларни айтиб оёғим тагига йиқилди.

Мен унга ўн кунлардан кейин кел деб айтдим. Агар Миржонга икки минг рупия берилса, уни қўлга олишимиз мумкин эди. Шунга ўхшаган одамлардан кўпроқ жалб қилинса, ишимиз юришиб кетади. Бизнинг маълум миқдорда пулимиз бўлиши керак, акс ҳолда қўлимиздан ҳеч иш келмайди.

Кечқурун хонага Бимола кириб келиши билан креслодан турдим-у, шундай дедим:

— Маликам, ҳамма нарса шай, пайсалга солиб бўлмайди, пул зарур.

— Пул? Қанча?— деб сўради Бимола.

— Унча кўп эмас, лекин ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам, пул топишимиз керак.

— Айтинг, қанча,— деб қистай бошлади Бимола.

— Ҳозирча атиги эллик минг рупия бўлса етади.

Бимола шунча пулнинг дарагини эшитиб, ажабланди, бироқ сир бой бермади. У рад жавобини бера олмасди-да!

— Маликам, мушкул ишларни осон қилиш сизнинг қўлингиздан келади,— дедим мен.— Ҳозир ҳам осон қиляпсиз. Қани энди мен сизни шу гапимга инонтира олсам эди. Лекин ҳозир вақти эмас. Инонтирадиган вақт ҳам келар, ҳозир эса пул керак.

— Пул бераман,— деб жавоб қилди у.

Шунда мен Бимоланинг ўз олтин-кумушларини сотишга қарор қилганини англадим.

— Сизнинг жавоҳир буюмларингиз ўз ўрнида туриши керак, ҳали бошимизга қандай кунлар туриши бизга маълум эмас.

Бимола савол назари билан менга қаради.

— Эрингизнинг пулидан олишингиз керак.

Бимола яна кўпроқ ажабланди. Бир оз сукутдан кейин у:

— Унинг пулини қандай қилиб оламан?— деди.

— Унинг пули сизнинг пулингиз эмасми?

— Йўқ, меники эмас,— деди у зўр ғурур билан.

— Ундай бўлса, у пуллар Никҳилники ҳам эмас, ватанники, мамлакат у пулларга муҳтож бўлган пайтда Никҳил уларни яшириб қўйибди.

— Лекин мен қандай қилиб оламан?

— Кўнглингиз истаган йўл билан. Бунга сизнинг қурбингиз етади. Сиз у пулларни олиб ҳақиқий эгаларига топширасиз. «Бонде Матором!», «Бонде Матором!» Бугун сиз шу афсун билан темир сандиқнинг қопқоғини очасиз, ғазна деворларини суриб кенгайтрасиз. Мантрамининг сеҳрли кучига ишонмаганлар ҳайрон қолсинлар. Болари, «Бонде Матором!»

— «Бонде Матором!»

Биз — эркаклармиз, биз — шоҳлармиз, биз ҳирож йиғамиз. Биз дунёга келган кунимиздан бошлаб тинмай ер юзини вайрон қиламиз. Биз ерга қанча кўпроқ талаб қўйсак, у бизга шунча кўпроқ тобе бўлади. Қадим-қадим замонлардан буён биз мевалар узганмиз, дарахтларни қирққанмиз, ерни кавлаганмиз. Ҳайвонларни қирганмиз, парранда ва балиқ овлаганмиз. Биз ҳеч нарсанинг фарқига бормай, қўлимизга тўғри келган ҳамма нарсани, ҳамма ердан: денгиз остидан, ер қатламларидан, ажалнинг оғзидан тортиб олардик. Эркак кишининг табиати шунақа. Биз худой таолонинг ғазинасидаги биронта ҳам темир сандиқни бузмай қолдирмаймиз. Биз ҳамма нарсани вайрон қиламиз, тортиб оламиз. Инсон орзуларини рўёбга чиқариб ер юзини қувонтирамиз. Инсониятнинг сон-саноксиз талабларини бажариш билан ер яна ҳам серунумроқ, бойроқ, гўзалроқ бўлади. Акс ҳолда, ўт-ўланлар билан қопланган чакалакзорга айланиб, ўзини таний олмай қолиши мумкин; унинг қалбига кирадиган барча эшиклар бекилган, унинг олмослари ернинг чуқур қатламлари остида қолиб кетган, унинг жавоҳирлари ҳеч маҳал қуёш нурида товланмаган бўларди.

Биз ўз талабчанлигимиз кучи билан бугунги кунда хотинларнинг ҳам кўзини очдик. Улар ўзларини бизга фидо қилиш билан тобора улғуворликларини ҳис қилмоқдалар. Улар яна ўзларининг жамики бахт келтирувчи олмосларини, барча надомат марварид-

ларини яна ўз қўлларига киритиб, ҳаммасини бизнинг шоҳона ғазинамизга тўплайдилар. Эркак кишининг бир нима олгани, бир нима бергани бўлади; аёл кишининг бир нима бергани эса истаганига эга бўлгани бўлади.

Мен Бимолага ҳаддан ортиқ талаб қўйиб юбордим. Ич-этимни еб қўйдим, шунинг учун дастлабки пайтларда бир оз хижолат бўлиб юрдим. Бундай топшириқ Бимола учун ниҳоятда оғир эди. Уни чақириб: «Йўқ, мушкулотларимизнинг сизга тааллуқли ери йўқ, сизни безовта қилиш на даркор» деб гапиргим ҳам келди. Мен эркакларнинг айнан шу мақсадда яратилганини бир дақиқагина хотиримдан чиқариб юборган эдим. Биз ожиз кишилар бошига мушкул ишлар соламиз, уларни безовта қиламиз ва у ишимиз билан уларнинг турмушини серунум қиламиз. Агар биз хотинларни йиғлашга мажбур этмаганимизда эди, уларнинг надомат хазинаси эшиги ёпиқлигича қолаверарди. Эркаклар одамларнинг йиғлашига имкон туғдириш учун яратилган. Акс ҳолда, уларнинг қўллари шундай кучли, муштлари шундай метин бўлармиди?

Бимола менинг ундан қандайдир жуда оғир ишни, ҳаттоки ўлимни бўлса ҳам талаб қилишимни бутун вужуди билан орзу қилиб юрарди. Бўлмаса, у ахир қандай қилиб бахтиёр бўла олади? Шунча йиллардан бери у қийинчилик нима эканини билмасди. Энди бўлса, бутун диққати менга қаратилган. У узоқ вақт ўзини бахтиёр ҳис қилиб юрди, энди эса, кўзи менга тушиши билан, фиғони фалак бўларди. Хўш, дунёга келишимдан мақсад, унга раҳмим келиб, кўз ёшларини артишми?

Албатта, менинг хижолат бўлишимга асосий сабаб пул талаб қилганим эди. Пул — эркаклар иши. Менинг талабим қандайдир тиламчиликка ўхшаб кетди. Шунинг учун пулни кўп сўрашга тўғри келди. Бир минг ё ярим минг рупия худди чакана ўғирликка ўхшарди, эллик минг рупия эса, чинакам босқинчиликдек кўринарди. Бундан ташқари, мен жуда бадавлат одам бўлишим керак эди. Неча-неча марта-лаб фақат пул йўқлигидан орзуларим рўёбга чиқ-

май қолган эди. Қандай ўйласангиз ўйланг, лекин бу менга асло хуш келмасди. Агар бу адолатсизлик азалдан пешонамга битилган бўлганда, унга кўникан бўлардим. Бироқ бу менинг дидларимга қарши эди, демак бунга асло йўл қўйиш мумкин эмасди. Менга ўхшаган одамнинг ижарага квартира олиб, ҳар ойда қандай қилиб унинг ҳақини тўлайман деб, бош қотириб ўтириши афсусланиш эмас, ҳатто кулгили бир нарса эди. Е бўлмаса бу, поездга тушишга тўғри келганда, узоқ мулоҳазадан сўнг энг арзон вагонга билет олиш билан баравар эди.

Нихилга ўхшаган одамларга мероснинг ҳеч кераги йўқлигини жуда яхши биламан. У қашшоқ бўлиб қолганида ҳам ҳеч ташвишланмаган бўларди. У муҳтарам устозининг ёнига кириб, муҳтожлик тошини бирга кўтариб кетаверарди.

О, умримда бирон марта бўлса ҳам қўлимга эллик минг рупия тушириб, уни ҳузур-ҳаловатим ва ватаним йўлига сарф қилиш орзуйим қачон рўёбга чиқаркин. Мен табиатан зодагонман, шунинг учун бир-икки кунга қашшоқ либосини ечиб ташлаб, бирон мартагина аксимни кўзгуда кўрсайдим.

Бимоланинг, пайти келиб, эллик минг рупия ундиришига ҳеч ишонмадим. Бир-икки минг рупия топса ажаб эмас. Нима ҳам дердик! «Донишманд ярмидан воз кечибди» дейдилар, лекин, борди-ю, воз кечиш ўз хоҳиши билан бўлмаса, у чоқда бахтсиз киши бирон нарсдан фойдаланиб қолиш ниятида, тўртдан уч қисмини ҳам, ҳатто ўндан тўққиз қисмини ҳам бериб юборишга рози.

Шу пайтгача барча ёзганларим ёлғиз ўзимга тааллуқли эди. Қулай фурсат келганда яна давом этдираман. Ҳозир унга вақт йўқ. Шу ерлик айғоқчи; тезда етиб келсин, деб менга одам юборибди. Бўрон хавфи бордай кўринади.

Қайиқни ким чўктириб юборганини полиция сезиб қолибди, деб айтди айғоқчи. Бу айғоқчи ашаддий жиноятчи одам ўзи. У билан ҳазиллашиб бўлмайди: у жуда кўпни кўрган одам, ундан бирон нарсани суриштириб билиб олиш қийин. На чора!

Агар Никҳил ҳали ҳам жаҳлидан тушмаган бўлса, айғоқчининг қўлидан ҳеч иш келмайди.

— Билиб қўйинг, агар бошимга бирон фалокат тушса, сизни ҳам оёғингиздан тортаман, — деди у менга.

— Мени илинтирадиган тўр борми ўзи? — деб сўрадим.

— Қўлимда тўртта хат бор: биттаси сизники, учтаси Омулло-бобуники.

Дарров тушундим: мендан жавоб тариқасида талаб қилган хат, бошқа нарсага эмас, худди шу мақсад учун керак экан. Унинг хийла-найранглари ҳали ўрганиб олиш керак. Модомики, зарурат туғилганда душман қайиғини чўктириш мумкин экан, ўртоғингни ҳам осонлик билан чўктириб юборишинг мумкин. Айғоқчининг менга «иззати» шу билан чекланган эди. Агар унинг хатига жавобан ёзма жавоб ёзишдан воз кечиб, оғзаки жавоб берганимда, бу «иззат» яна тоғ баравар ошиб кетарди.

Гап полицияга пора бериш тўғрисида, агар иш пачавалашадиган бўлса, қайиғидан айрилган одамга ҳам товон тўлаш тўғрисида бораётган эди. Айғоқчининг тузоқлари туфайли фойданинг каттагина қисми, албатта, унинг чўнтагига тушиши керак эди. Лекин мен бу хаёлларимни ошкор қилмасликка уришиб, унга: «Бонде Матором!» дедим. Менинг кетимдан айғоқчи ҳам: «Бонде Матором» деб такрорлади.

Бундай ишларда ҳар доим жуда кўп нуқсонлар бўлади, одамлар айтгандай, сақлаб қолганингдан кўпроқ йўқотасан. Менимча, киши қалбида виждон, андиша доимо яширин муҳайё бўлса керак, шунинг учун аввалига мен айғоқчидан жуда аччиғланиб кетдим-у, кундалик дафтаримга ватандошларимнинг хоинликлари ҳақида қатъий мулоҳазаларимни ёзиб қўйишга шайландим ҳам. Бироқ, мен унга миннатдорчилик билдиришим керак: у кўзимни очди. Мен кимлигим ва атрофда нималар содир бўлаётганини яхшилаб билиб олишим керак. Шу сабабли ғазабим тезда сўнди. Ҳақиқат яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам — у ҳақиқат, кишининг онги шунга асосланади.

Ер бағрига сингмайдиган сувдан қўл ҳссил бўлади. «Бонде Матором!» сўзи остида, пастки қатламда озгина сув қолади, у сувни мен ҳам, айғоқчи ҳам шимириб оламиз, биздан қолгани «Бонде Матором» бўлади. Мен айғоқчининг хатти-ҳаракатларини сотқинлик деб айта олишим мумкин эди, аммо аслида бу ҳақиқат, ҳақиқатни назарга олиш керак. Ҳар бир йирик иш ёки табиат ҳодисаларининг остида одатда, ёлғиз балчиқдан иборат қатлам пайдо бўлади. Бундай қатлам ҳатто океанда ҳам бор. Шунинг учун, катта иш учун кураш олиб бораётганингда балчиқ пайдо бўлишини ҳисобда тутишинг керак.

Айғоқчи унча кўп олмайди, баъзи бир нарсалар менга ҳам керак бўлиб қолади. Булар қандайдир бошқа, йирик нарсаларнинг кичик бир улуши. «Отга ем беришинг ўзи кифоя эмас, араванинг ўқини ҳам мойлаш керак» дейдилар-ку. Нима бўлганда ҳам — пул керак. Эллик минг рупия ўз-ўзидан келмайди. Имкони бўлган нарсанинг ҳаммасини олиш керак. Агар ҳозир ҳаммасини талаб қилсам, мақсадга эриша олмай қолишимни биламан. Бугун қўлга киритилган беш минг эртанги эллик минг билан тенг. Шунинг учун ҳам мен Никҳилга: «Фидойиликдан воз кечган одам тамагирлик қилишдан бош тортмаслиги керак; манфаатпарастлик йўлидан кетаётганлар эса, ҳар қадамда беғараз бўлиб боришлари зарур» дейман. Мен эллик минг рупиядан воз кечаман, аммо Никҳилнинг устози — Чондронатҳ-бобу бу пулдан бош тортмаслиги керак.

Олти хил ихтирос бор. Дастлабки икки ихтирос билан сўнги икки ихтирос — юксак қалб ихтирослари, қолган иккитаси эса иродасиз одамнинг ихтироси. Барча ихтиросларимнинг асоси истак бўлиши керак, очкўзлик ва хом хаёллик даф бўлсин. Агар улар даф бўлмаганда ҳам, истак ҳамма нарсанинг асоси бўлади. Хом хаёллик — ўтмиш ва келажакни ўз ичига олган нарса. У — ҳозирги ҳаёт йўлини унутишга мажбур эта оладиган кучга эга. Ҳозирги даврга бутун вужуди билан берила олмайдиганлар, эски замон сурнайи овозига қулоқ солувчилар эса ташлаб

кетилган Сакунталага¹ ўхшайдилар. Улар ёнларида турган меҳмоннинг чақиригини эшитмайдилар. Меҳмон эса уларни лаънатлайди ва хотира қувончидан маст бўлиб ўтиришдан маҳрум қилади.

Бимоланинг қўлини сиққан кунимдан бошлаб, қалбларимизни ҳаяжонга солган изтиробли ҳиссиёт ҳеч унинг дилидан ўчмайди. Бу ҳиссиёт менинг қалбимда ҳам сўнгани йўқ. Бу ҳиссиёт абадий мусаффо бўлиб қолсин. Агар биз уни биронта оддий нарсага айлантириб юборсак, қизгин мунозаралар қўйнида майин куй эшитилмай қолади. Ҳозир Бимолада «нега» деб сўрашга имкон йўқ. Одамни, унга зарур бўлган хаёлотдан маҳрум қилиш шартмикин? Мен жуда бандман. Муҳаббат майин эҳтирос пиёласини лиммо-лим тўлдирсин. Лекин пиёла тўлиб тошса, бўрон кўтарилади. Кези келганда мен Бимоладан воз кечмайман. О, харис одам, очкўзлигингни бос, ўзингни хаёлотга тобе қил.

Бу вақт ичида бизга анча янги одамлар қўшилди. Сафларимиз ортиб бормоқда. Биз «Оғайнилар!», «Биродарлар!» — деб қичқиравериб овозларимиз бўғилиб қолди, ниҳоят, ширин сўз билан мусулмонларни ҳеч қачон ўз ёнимизга торта олмаслигимизга ишондик. Мусулмонларни шундай сиқувга олиш керакки, улар бизнинг қудратли эканимизни пайқашсин. Ҳозирча улар чақириқларимизга эътибор беришмаяптилар, лекин шундай кун келадики, биз уларни қўлга ўргатилган айиқдай ўйнатамиз.

— Агар Ҳиндистон реал бир нарса бўлса, мусулмонлар унинг ажралмас бир қисми ҳисобланади. — дейди Никҳил.

— Яхши, лекин улар ўз ўринларини билиши керак, биз эса уларнинг ўрнини кўрсатиб қўйишимиз керак, акс ҳолда улар адоватни давом этдираверадилар.

— Лекин, менимча, сен, адоватни авжга миндириш билан уни бартараф қилмоқчига ўхшайсан.

¹ Сакунтала — буюк ҳинд шоири ва драматурги Калидасанинг (эраимизнинг V асри) шу номли драмасининг қаҳрамони.

— Сенингча қандай бўлиши керак?

— Фақат битта йўли бор, у ҳам бўлса адоват қилмаслик.

Маълумки, Никҳил билан бўладиган тортишувларнинг ҳаммаси худди одобли одамларнинг эртаклари сингари насихат билан тугарди. Қизиқ, қандай қилиб у шу пайтгача ўз насихатларига ишониб, уни кўтариб юрганкин? Менинг фикримча, Никҳил ҳали ҳам мутлақо мактаб боласидек иш кўради. Самимийлик унинг энг муҳим фазилати ҳисобланади. У Чанд Шодагор¹ сингари, ром қилувчи афсонавий мантра-лардан фойдаланишга, ҳатто кишининг илон чақишидан ўлишини ҳам тан олмасликка мойил. Энг қийини шундаки, бундай одамлар учун ўлим далил бўлолмайди—инсон абадий кўзини юмгандан кейин ҳам унинг яна алланималари барҳаёт қолади, деб ишонадилар.

Мен кўпдан бери бир режа тузиб юрибман, агар уни амалга оширишга имкон туғилиб қолгудек бўлса, бутун мамлакатга ўт кетарди. Бизнинг халқ то ўз ватанини таниб олмагунча ғайратга қирмайди. У режани амалга ошириш учун маъбуда керак. Фикрим ўртоқларимга ёқди.

— Жуда соз,— дейишди улар,— шу тахлитда бир нарса яратмаймизми?

— Йўқ, осонлик билан ҳеч иш чиқара олмаймиз, — деб эътироз билдирдим мен.— Биз мамлакатимизда ҳурматланиб келаётган илоҳиятнинггина ватанимиз рамзи дейишимиз мумкин. Сигиниш халқимиз онгига чуқур сингиб кетган, ватанга сигиниш ишини ҳам ўзимиз яхши билган шу йўлдан олиб борамиз.

Яқинда биз Никҳил билан шу тўғрида баҳслашиб қолдик.

— Одамлар биз тўғри деб ҳисоблаган ишга хизмат қилсинлар деб, уларга хаёлотни тарғиб қилиш ярамайди.

— Баъзи бир одамларнинг овқатига шакар қўшиб бериш керак, деб айтадилар-ку. Агар хаёлотдан

¹ Чанд Шодагор — илонлар ҳомийси Монаса маъбудаси шарафига ёзилган ўрта аср достонининг қаҳрамони.

воз кечсак, оми халқ бизга эргашмайди, ахир ер юзидаги одамларнинг тўртдан уч қисми оми-да. Шунинг учун ҳам ҳар бир мамлакатда шу хаёлотни қўллаб-қувватлаш учун худолар яратадилар, чунки одам ўзининг ожиз томонини яхши билади.

— Худолар хаёлотни йўқ қилиб ташлаш учун керак,— деб эътироз билдирди Никҳил.— Хаёлотни эса иблислар ёрдамида қўллаб қувватлайдилар.

— Жуда яхши, иблис ҳақидаги фикрга мен ҳам қўшиламан, усиз ишимиз олдинга юрмайди. Бахтга қарши мамлакатимизда хаёлот ғоят қудратли ҳисобланади, унга зўр эҳтиром билдирамиз, аммо ундан ҳеч қандай наф ололмаймиз. Бараҳманларни олайлик, биз уларни ер худолари деб атаймиз; хок пойларини кўзимизга суртамиз, уларга берган садақаларимизнинг чеки йўқ— яна биз ўзимиз яратган шундай қудратли кучдан ўз ишимизда фойдаланиш ўрнига, хотиржамлик билан унинг ҳалок бўлишига йўл қўйиб қўямиз. Агар уларнинг кучлари фақат ўз қўлларида бўлганда эди, унда биз имкони бўлмаган ишларга ҳам имкон туғдирган бўлардик. Ер куррамиздаги мавжудотларнинг кўпчилик қисми фақат ер юзида судралиб юриш қобилиятига эга. Улар оёқ остидан оддий хок олиб бошларигами, елкаларигами сепмагунларича, қўлларидан ҳеч қандай иш келмайди. Хаёлот эса шундай одамларни ишлатишга мажбур этувчи катта куч ҳисобланади. Биз кўпдан бери қуролхонада қурол-яроғларимизни чархлаб келдик, жанг қилиш фурсати етди. Наҳотки энди келиб шу жангдан воз кечсак?

Аммо Никҳилни буларнинг ҳаммасига ишонтириш оғир. Унинг онгида ҳаққоний нарсалар бидъатга айланади: гўёки ҳақиқат остида қандайдир моддий нарса яширингандек. Мен унга бир неча марта:

— Агар ушбу бўҳтон ҳақиқий бўлса, у чоқда бўҳтон умуман ҳақиқатдир,— деб айтган эдим.— Мамлакатимиз бу аксиомани аниқлаб олди, шунинг учун ҳеч хижолат бўлмасдан: жоҳиллар учун бўҳтон ҳақиқатдир, деб айтиш мумкин. Ахир, бўҳтон бўлмаса, ҳақиқатнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Кимки

ватан образини ҳақиқат деб, унга сиғина олса, бундай одамга бу образ қаттиқ таъсир этиши мумкин. Табиатимизнинг тузилиши ва урф-одатларимиз туфайли биз шунчаки ватанга сиғина олмаймиз, лекин ватан образига осонлик билан сиғинамиз. Кимки буни тан олса, ўз ишига ишонч билан қарайди ва муваффақият қозонади.

Никҳил менинг мулоҳазаларимдан ҳаяжонланиб кетди.

— Сизлар ҳақиқатга сиғиниш учун зарур бўлган кучдан маҳрум қолгансиз, холос; сизлар, олма пиш, оғзимга туш, дейишни биласизлар. Ватанимиз кўп асрлар давомида жуда қолоқ мамлакат бўлиб келган эди, сиз эса уни илоҳий деб билиб, қандайдир жуда улкан нарсаларни кутаётгандай унга қўл чўзасиз.

— Имкони бўлмаган нарсаларни барпо қилишга интилиш керак,— деб эътироз билдирдим мен,— шунинг учун ҳам мамлакатни илоҳий қиялпмиз.

— Бошқача қилиб айтганда, сизлар имкони бор ишга интилмас экансиз. Сиз ҳамма нарса ўз ҳолича қолаверсин дейсиз, фақат қандайдир ғайри-табiiйликни ахтарасиз.

— Гапларинг, Никҳил, бошдан-оёқ панд-насиҳатдан иборат. Бу гаплар маълум ёшдаги одамлар учунгина зарур, киши балоғатга етгандан кейин, бу насиҳатларнинг кераги бўлмайди. Илгари тушимизга ҳам кирмаган нарсаларнинг ҳозир гуркураб ўсаётганини кўряпман. Нега шундай бўляпти? Негаки, онгимизда ватан тангри қиёфасида ифодаланяпти. Бу ифодани абадийлаш ўз қобилиятимизга боғлиқ. Қобилият шубҳали бўлмайди, у ижод қилади. Ватанимиз учун зарур ҳамма нарса илоҳий образда мужассамланиши керак. Мен эшикма эшик юриб, ҳамма ерда: тушимда маъбудани кўрдим, у сизнинг сиғинишингизга муҳтож, деб жар соламан. Биз бараҳманларга: «Сиз маъбуданинг қоҳинларисиз, сиз унга сиғинмай қўйганингиз учун ҳам хор бўлдингиз» деймиз. Сен буни ёлгон дерсан? Йўқ, бу тўғри. Юз минглаб ватандошларим менинг оғзимдан шундай сўзларни эшитишга интизор бўлиб кутиб турибдилар. Гапларим ҳақ, мен буни тасдиқлайман. Ўз фикрларимни тарғиб қилганимда

қандай ажойиб натижага эришишимни кўриб, ўзинг ҳам иқрор бўласан.

— Билмадим, кўриш менга nasib қилармикин, — деб жавоб берди Никҳил. — Ватанинг муяссар бўлиши билан иш тугамайди, кейин янги-янги ҳосиллар пайдо бўладики, ана улар ҳозирча кўзга ташланма-япти.

— Мен бугунги ишнинг натижасини кутаман, мени қизиқтирган нарса шу.

— Мен эса эртанги кунимизнинг натижаларини кўришни орзу қиламан. Улар ҳамманики бўлади, — деб эътироз билдирди Никҳил.

Хуллас, Никҳил, барча банголларга хос бўлган фантазияга ниҳоятда бой одам эди. Лекин у, қуруқ насиҳатнинг кўримсиз дарахти орқасига биқиниб, ўз фантазиясини нобуд қилди. Бутун Ҳиндистонда банголлар Дургани шу қадар юксакка кўтардиларки, бунга ўзлари ҳам ажабланидилар. Мен юқорида номлари зикр этилган маъбудаларга сифинишнинг сиёсий аҳамияти борлигига мутлақо ишонаман. Мусулмонлар ҳукмронлиги вақтида банголлар душман устидан зафар қозониш учун ватанинг оқ фотиҳасини олишни орзу қилганда, иккала маъбуда ҳам ватан тимсоли эди. Ҳинд халқларидан яна биронгаси ўз ҳиссиётларини ифодалаш учун шундай ажойиб шакл ярата олармикин?

Фантазиянинг илоҳий инъомидан мутлақо маҳрум бўлган Никҳил содда диллик билан деди:

— Мусулмонлар ҳукмронлиги даврида маратҳилар ҳам, сикҳилар ҳам қўлларига қурол олиб ғалаба қозонмоқчи бўлган эдилар. Банголлар эса, ўз қуролларини тангри қўлига топшириб, афсун ўқиб омад кутиб ётганлар. Лекин ватан маъбуда эмас, уларнинг тоат-ибодат қилишлари оқибатида, қурбонликка ажратилган эчки ва қўтасларнинг бошларини узиш билан чекланишди, холос. Биз ватанимизни фарован қилиш йўлида ишга киришган кунимизок, ватанимиздан ҳам юксакроқ турган ҳақиқий тангри бизга чинакам бахт-саодат ато қилади.

Шуниси оғирки, Никҳилнинг сўзларини қоғозга ёзсанг, у сўзлар жуда яхши жаранглайди. Ме-

нинг нутқларим эса қоғозга ёзиш учун талаффуз этилмайди, у сўзларни қиздирилган темир билан ватан кўксига абадий қилиб ўйиб ёзиш керак. У сўзлар, олимларнинг тупроқшунослик асосларини босма усул билан тасвирлаганидек тасвирланмаслиги керак. Менинг нутқларим, бамисоли деҳқон омовининг тиши билан ернинг бағрини тилиб ўз орзуларини чизгандек чизилиши зарур.

Мен Бимола билан кейинги сафар учрашганимда унга дедим:

— Биз одамлар неча-неча асрлардан бери тангрига сифиниш учун дунёга келамиз, агар у бизнинг кўз олдимизда намоён бўлмаганда, унга бутун тану жонимиз билан сифина олармидик. Мен, сизни кўрмасам, ватанимни яхлитлигича тасаввур қила олмасдим, деб бир неча бор айтгандим. Гапларимга тўғри тушуна оласизми, йўқми, билмадим, маъбудалар осмондалик чоғида кўзга кўринмайдилар, улар ерга тушгандагина кўз олдимизда намоён бўладилар, деган ҳақиқатни сизга тушунтиришга ожизман.

Бимола менга ғалати назар ташлади-да, жавоб берди:

— Гапларингизга жуда яхши тушуняпман.

— Аржуна фалак аравакаши Кришнани эскидан танирди, лекин Кришна тангри таолонинг ўзга қиёфасига киришни ҳам биларди. Аржуна Кришнани янгича қиёфада кўрганида, унинг қаршисида ҳақиқат намоён бўлган эди. Мен учун сиз ватанимиз қудратининг тимсолисиз. Ганг ва Браҳмапутранинг етти ирмоғи бўйингизга маржон бўлади. Сизнинг қора кўзларингизни ўраб турган, сурма билан қорайтирилган киприкларингиз дарёнинг нарёғидаги узоқ соҳилга жойлашган ўрмонни эслатади, нур ва соя мавжланиб турган порлоқ сорийингиз ям-яшил буғдойзор устида ҳилпираб эсаётгандай, маккор гўзал чехрангиз жазирама иссиқ пайтидаги осмонга ўхшайди, бундай пайтларда ҳатто саҳролар подшоси шер ҳам харсиллаб оғир нафас олади. Маъбу-да ўз сифинувчиси қаршисида шундай ғайри табиий қиёфада намоён бўлди. Мен бутун мамлакатга жар солиб, унга сифиниш кераклигини хабар қиламан,

шунда халқимга ҳаёт муяссар бўлади! «Сенинг образингни биз ҳар бир ибодатхонага қўямиз».¹ Лекин буни ҳали ҳамма ҳам яхши тушунмайди. Шунинг учун мен, барча халқни йиғиб ўз қўлларим билан яратилган маъбудага сиғинишни ўйлаб қўйибман. Ундан кейин ҳеч кимда шубҳа қолмайди. Шу иш учун менга оқ фотиҳа беринг, мадад беринг!

Бимола кўзларини юмди. У худди тош ҳайкал сингари қотиб қолди. Агар мен гапни яна давом этдирсам, у албатта ҳушидан кетади. Бир неча дамдан кейин у кўзини очди-да, пичирлаб деди:

— О, ажал уруғини сочувчи сайёҳ, танлаган йўлингдан боришингга ҳеч ким халал бера олмайди. Ҳеч ким истакларинг зўр шалоласини тўсиб қолишга қодир эмас. Шоҳ ўз салтанати пойдеворини оёқларинг остига ташлайди, давлатманд одам сени деб ғазнасини бўшатиб беради, ҳаттоки қашшоқ ҳам сенинг оёқларинг остига ётиб ўлиш учун ҳузурингга келади. Яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги ғовлар қулайди, ҳамма нарса ғойиб бўлади. О, шоҳим, о, менинг тангрим, менда қандай фазилат кўрганингни билмайман, лекин сенинг нақадар улуғлигингни бутун қалбим билан ҳис қилиб турибман. Ман қандай паст махлуқман! Фалокат бошлаб келаётган куч нақадар даҳшатли! У менга зарба бермагунча, барибир, мен тирик эмасман. Мен ортиқ бардош қилолмайман, кўксим торс ёрилмоқчи.

Бимола креслодан ирғиб турди, ерга муккасидан тушиб, оёқларини кучоқлаб олди. Кейин қаттиқ фишон чекиб йиғлай бошлади.

Ахир, бу гипноз-ку, бу шундай кучки, у билан бутун дунёни забт қилиш мумкин. Ҳеч қандай воқита, ҳеч қандай қурол-яроғ керак эмас, фақат инонтириш керак. Ким айтган эди, «Ҳақиқат ғалаба қилади!» деб? Йўқ, бўҳтон ғалаба қилади. Банголлар бунга тушунадилар, шунинг учун ҳам улар шерга миниб олган ўн қўллик маъбудага¹ сиғинмоқда-

¹ «Бонде Матором» гимнидан бир сатр.

² Ун қўллик маъбуда — шерга минган маъбуда Дурга олатда шундай тасвирланади.

лар. Банголлар яна у маъбуданинг қиёфасини яратдилар, улар инонтириш йўли билан бутун дунёни забт этадилар. «Бонде Матором!»

Мен Бимолани аста кўтариб креслога ўтқаздим. Бу ҳаяжон туфайли содир бўладиган ўзгариш юз бермасдан олдин мен гап бошладим:

— Банголияда Онага сиғинишни расм қилишдек шарафли иш менинг зиммамга тушди, лекин мен камбағалман.

Бимоланинг юзи чўғдек қизариб кетди, кўзлари ёшга тўлди. У сўзлари узилиб-узилиб сўради:

— Нега сиз камбағалсиз? Кимда нима бўлса, ҳаммаси сизники. Лиқ тўла қутичамнинг менга нима кераги бор? Ўз муқаддас ишингизга ишлатиш учун ҳамма олтинларимни, жавоҳир безакларимни олинг, менга ҳеч нима керак эмас.

Бимола илгари ҳам олтин-кумуш безакларини бермоқчи бўлган эди. Лекин ундан фойдаланишимга нимадир халал берган эди. Мендаги бу тараддудланиш аломати қаёқдан пайдо бўлди? Қадим замонлардан бери эркак кишининг хотинга безак буюмлар ҳадя қилиши одат бўлган, энди у безак асбобларни хотин кишининг қўлидан олиш эркакнинг иззати нафсига қаттиқ тегади.

Бироқ ҳозир мен бу гапни унутишим керак. Ахир мен ўзим учун олмайман-ку. Гап Она тўғрисида кетяпти, ҳамма нарса унинг йўлига фидо қилинади. Тантана бизнинг мамлакатимизда ҳеч қачон бўлмаган шукуҳ билан безатилиши керакки, у янги Банголия тарихида абадий хотира бўлиб қолсин, ҳамда менинг ҳаётимда ватанимизга қилинган энг яхши совға бўлсин. Тангрига тентаклар сиғинадилар, лекин ўша тангрини Шондип яратади! Аммо булар энди бўладиган гаплар. Ҳозир пул топиш керак. Биз ҳеч бўлмаганда уч минг рупия топмасак, ҳеч иш қила олмаймиз, агар беш минг топсак — ҳамма иш жойида бўлади. Шундай порлаб турган гўзаллик қаршисида пул тўғрисида гап бўлиши мумкинми? Лекин фурсатни қўлдан бой бериш ярамайди.

Мен ўрнимдан турдим-да, тортинчоқлик билан Бимолага мурожаат қилиб шундай дедим:

— Малика, газинамиз бўш, иш тўхтаб қолди.

Бимоланинг чеҳрасида ҳам кўланкаси лип этиб кўриниб кетди. «Мени эллик минг сўрамоқчи, деб ўйлаяпти» — деган фикр миямга келди. Эллик минг тўғрисидаги хаёл унинг кўксига тошдек ботаётибди. Балки у кечаси билан шуни ўйлаб чиққан-у, ҳеч йўлини топа олмагандир. Ўз муҳаббатини изҳор этиш учун Бимолада ўзга восита йўқ, у очикдан очик ўз қалбини менга фидо қила олмайди, шунинг учун ҳам, кўп миқдордаги пул ҳадя қилиш нияти бор, шу билан ўзининг пинҳон тутган ихтиросини ифода қилмоқчи бўлади. Аммо у ўз истакларини рўёбга чиқариш учун йўл тополмай бўғилмоқда. Унинг бу азоб чекишларини кўриб раҳмим келади, ахир у энди бутунлай менинг измимда-ку. Ҳозирча гулни илдизи билан суғуриб олиш зарурати йўқ, уни авайлаб асраш керак.

— Малика, — деб гапимда давом этдим мен, — ҳозир биз эллик минг рупияга унча муҳтож эмасмиз. Мен ҳисоблаб кўриб ҳозирча беш минг, ҳатто уч минг рупия бўлса ҳам етади деган қарорга келдим!

Бимола ўзини босиб олди ва енгил тортиб хўрсиниб қўйди.

— Мен сизга беш минг рупия келтириб бераман, — деб гўё куйлаётгандек гапирди, унинг овозида Радҳанинг қўшиғи жаранглади:

Сочларимга санчилган гулга,
Севган ёрим, ташлагил назар.
Ер-осмонда, ҳар уч оламда
Нима унга тенг кела олар.

Эшитилмас сўзлари, аммо
Най товшига ҳаво лиқ тўлиқ
Қирғоқлардан тошган дарёдек
Жўшқин ишқини куйлар бу қўшиқ.

Бимоланинг овозида ўша куй, ўша қўшиқ, ўша сўзлар янграрди: «Мен сенга беш минг олиб келаман! Сочларимга санчилган гулга, севган ёрим, ташлагил назар!» Найнинг тешиклари жуда тор, унинг куйи жуда чекланган, шу сабабли фақат бир

оҳанг эшитилади. Ахир, очкўзлик қилиб уни синдириб юборсам эди, мен яна бошқа сўзларни: «Шунча пулни нима қиласан? Аёл бошим билан шунча пулни қаёқдан оламан?» ва ҳоказо ва бошқаларни эшитардим. Бу янглик қўшиқ Радҳанинг қўшиғига ўхшамасди. Шунинг учун ҳам мен: хаёлот ҳақиқат демак, агар хаёлот бўлмаса ҳақиқат найнинг говалини тўлдирувчи бўшлиққа айланади, деб тасдиқламоқчиман.

Сўнгги пайтларда Никҳил чексиз ва поёнсиз бўшлиқни ҳис қилмоқда, мен бунни унинг афтидан кўриб турибман. Унинг бу ҳолига қараш ҳатто менга ҳам оғир. Никҳил ўзининг ҳақиқатга ўчлигини кўрсатишга уринмоқда. Мен эса ҳеч қачон хаёлотни қўлимдан қўймайман, деб мақтанаман. Фикр қандай бўлса, натижа ҳам шу бўлади. Ҳам чекишдан на фойда?

Мен Бимоланинг онгини юксак фазода сақлаш учун, беш минг рупия тўғрисидаги суҳбатни йиғиштириб қўйиб, Дурга шарафига бўладиган тантанадан гап очдим. Қачон ва қаерда тантана ташкил қиламиз? Никҳилга қарашли Руймари уездида огроҳаён¹ ойининг охирида мусулмонларнинг ҳайити бўлади, шунда у ерга юзлаб, минглаб одам тўпланади. Агар тантана ўша ерда уюштирилса яхши бўлар эди. Бимола жуда севиниб кетди. Бу ахир, хорижий матоларни ёқиш, ёки уйларга ўт қўйиш эмас-ку, деб уйлади у. Никҳил бундай таклифга эътироз билдирмайди. Бу эр-хотин тўққиз йил муттасил бир ёстиқда бош қўйишган бўлишига қарамай, ҳамон бир-бирларини тузуккина билиб олмаганларига ичимдан кулиб қўяман! Уй шароитида бўлса-ку, улар бир-бирларининг фикрларига тушунардилар, лекин гап уйдан сиртдаги турмушга келиб тўхталганда, улар ҳеч бир-бирларини англай олмасдилар. Шу тўққиз йил давомида улар бора-бора хонадон билан бутун жаҳон ўртасида бузилмас алоқа мавжуд деган қарорга келишди. Энди улар, ўз ораларида руҳий

¹ Огроҳаён ёки оғҳран ойи — ноябрь, декабрь ойига тўғри келади.

ҳамдардлик йўқлигини тушундилар, модомики йўқ экан, энди қаёқдан ҳам пайдо бўларди?

Майли шундай бўлаверсин! Ҳар ҳолда улар ўз хатоларини англаб олсалар дуруст бўлар эди, деб жон куйдиришга арзирмикин? Бимолани ҳирс тугъёнида узоқ вақт осмон-фалакда ҳаво шари сингари парвоз қилиб юришига йўл қўйиш керак эмас, у мушкин қадар тезроқ ишга киришиши керак.

Бимола ўрнидан туриб эшик олдига бориб қолганида мен хиёлгина пулнинг учини чиқариб қўйдим:

— Малика, пул қачон бўлади?..

— Шу ойнинг охирида,— деди Бимола менга ўғрилиб.

— Жуда кеч бўлиб кетади-ку.

— Қачон бўлса яхши бўлади?

— Эртага.

— Яхши, эртага олиб келаман.

НИКҲИЛЕШ ХИКОЯСИ

Газета саҳифаларида мен тўғримда мақола ва хатлар пайдо бўла бошлади. Менга қарата пародия, карикатуралар тайёрлашаётганини эшитдим. Донишмандлик авж олди, бутун мамлакат турли-туман уйдирмалар билан алғов-далғов бўлган эди. Улар беадаблик манбаи ўз қўлларида эканини билдилар, шунинг учун мен одоб сақлаб йўл ёқасидан юриб бораётган бўлсам ҳам, кийим-бошимга гард тегизмаслик имконига эга эмасман.

Газетачиларнинг ёзишига қараганда, менинг ермулқларимда истиқомат қилувчи турли табақа ва ҳар хил даражадаги кишилар «свадешни» ҳаракатини қўллаб-қўлтиқлашга тайёр эмишлар-у, аммо мандаи хавфсираб ҳеч иш қилолмасмишлар. Жайдари молларни сотишга уринган бир неча довюракларни мен, заминдорлик ҳуқуқимдан фойдаланиб, қаттиқ жазолаганмишман. Гуёки мен полиция билан яширин алоқадамишман; шаҳар маъмурлари билан енгичида хат ёзишиб турармишман; булардан ташқари

яна газеталар отамдан мерос бўлиб қолган унвонимга, ўзим хизмат қилиб топган янги унвонни қўшишга уринаётганим ҳақида «ғоят ишончли кишилардан» маълумотлар олишганмиш. «Кишининг ўз номи — одамнинг бойлиги» — деб ёзардилар улар; лекин мен ўз одамларимга бегона исм остида нутқ сўзлашга буюрармишман; бу тўғрида ҳам уларнинг қўлида маълумотлар бормиш.

Улар менинг исмиمنى очиқ айтмайдилар, лекин шама қилишларидан ҳам ким тўғрисида гапираларди, аниқ сезилиб туради. Айни вақтда газеталарда, Онага садоқатли бўлган Хориш Кунду деган одамни мақтовчи хатлар бирин-кетин пайдо бўляпти. «Агар мамлакатимизда Онага ана шундай содиқ бўлганлар сони кўпайганда эди,— деб ёзарди хатлардан бирининг автори,— ҳаттоки Манчестердаги фабрика ва заводларнинг трубалари ҳам «Бонде Матором!» гимнини чала бошларди».

Менинг номимга ҳам хат келди, хат қизил сиёҳ билан ёзилган эди. Бу хатда Ливерпуль тарафдори бўлган бир заминдорнинг конторасига қандай ўт қўйилгани хабар қилинган эди. «Ушбу аҳд билан,— деб ёзилган эди хатда,— муқаддас ўт ўзининг тозалаш вазифасини ўташга киришади. Онанинг фарзанди ҳисобланмай, унинг кўксига бошини қўя олмай диганлар тўғрисида алоҳида гаплашамиз». Хатга: «Онанинг итоатгўй хизматчиси Шриомбикачорон Гупто» деган имзо қўйилган эди.

Буларнинг ҳаммаси каникулга келган студентларнинг иши эканлигини яхши билардим. Мен уларнинг баъзиларини чақиртириб хатни кўрсатдим. Санъат бакалаври бўлиш учун имтиҳон топширишга тайёрланаётган студент жиддий қиёфада деди:

— Биз, довюраклар тўдаси ташкил қилинганини, «свадешни» ҳаракатига тўсқинлик қилувчи ҳар қандай қаршиликка ҳам зарба бериш улар учун ҳеч иш эмаслигини эшитган эдик.

— Агар уларнинг ҳеч қандай йўл билан оқлаб бўлмайдиган жоҳилликларидан биронта одамга зиён еткудек бўлса, бу бутун мамлакатнинг мағлубиятга учраши деган сўз,— деб жавоб қилдим мен.

— Мен гапингизга тушунмаяпман,— деди тарихшунос студент.

— Илоҳият ва ундан сўнг полиция аъзоси қаршида қўрқаш ҳолати мамлакатни чалажон қилиб қўйди. Энди сиз, эркинлик ниқобига яшириниб, эскириб қолган даҳшатни янгисига алмаштирмоқчисиз. Сиз зўравонлик услубини қўллаб, қўрқоқлигингизни босмоқчисиз, мамлакатнинг зафар байроғини кўтармоқчисиз. Аммо ватанни бутун қалбдан севувчи кишиларни сиз асло дўқ билан қўрқита олмайсиз,— дедим мен.

— Айтнинг-чи, қўрқитишга асосланмаган усул билан идора қилинувчи мамлакатлар ҳам борми?— деб сўради яна тарихшунос студент.

— Инсон озодлиги,— дедим мен,— ҳокимиятга асос бўлган қўрқувнинг қай даражадалигига бевосита боғлиқ. Агар қўрқувга асосланган ҳокимият ўғри ва босқинчиларга ёки бошқа одамлар устидан зулм ўтказувчиларга қарши қаратилган бўлса, у чоқда бундай ҳокимият бир одамни иккинчи одам зулмидан қутқазиб учун яратилгани мутлақо аниқ бўлади. Аммо жазоланасан деб дўқ қилиб, кишининг қандай кийим кийиши, молни қаердан сотиб олиши, қандай овқат тановул қилиши ва уни ким билан баҳам кўриши ҳақида фармойиш берилган ерда одамнинг орзуси асло эътиборга олинмаса, бундай ерда инсон ўз қадрни қийматини йўқотади.

— Бошқа ҳеч қайси мамлакатда шахсий истакларни инобатга олмаслик ҳолатлари йўқми?— деб яна сўроқ берди тарихшунос студент.

— Буни ким инкор этади?— деб эътироз билдирдим мен.— Лекин у ёки бу мамлакатда инсон шахсий хусусиятининг қанчалик йўқ қилингани уни эксплуатация қилиш даражасига боғлиқдир.

— Демак, бу эксплуатация,— деб хулоса чиқарди тарихшунос студент,— инсон учун, бутун инсоният учун қонун ҳисобланаркан-да?

— Шондип-бобу бунинг ҳаммасини бизга мисоллар билан бир марта яхши тушунтириб берган,— деди бошқа бир студент.— Сувнинг нариги бетидаги заминдор Хориш Кундуникида, ё бўлмаса

Чокробортга тегишли ерларда ҳозир икки чимдим ҳам хорижий туз топиб бўлмайди, ҳамма ёқ шишйдам қилинган. Нега шундай бўлди? Негаки, улар кучни ишга солганлар. Асл миждозиди қуллик бўлган одам учун хўжайинсиз қолишдек оғир бахтсизлик бўлмайди.

— Мен шунга ўхшаш яна бир воқияни билмаман,— деб гапга аралашди яна бир йигит.— Чокробортнинг қўлида каястха¹ тоифасига қарашли бир ижарачи бор эди. У Чокробортнинг сўзига ҳеч қулоқ солгиси келмасди. Уни бутунлай хонавайрон бўлгунча суд қилишди. Бола-чақалари бир неча кун муттасил иссиқ овқатнинг юзини кўрмай қолгандан кейин, хотинининг энг сўнгги олтин бисотларини олиб чиқиб сотишга қарор қилди. Лекин одамлар заминдордан қўрқиб, биронтаси ҳам унинг бисотларини сотиб олишга журъат эта олмади. Чокробортнинг гумаштаси бояқшининг олтинларига беш рупия баҳо қўйди, аслида улар ўттиз рупия турарди. У очликдан ўлмаслик учун шу беш рупияга рози бўлди. Қиммат баҳо буюмлар гумаштанинг қўлига ўтиши билан, у бу беш рупияни ижара ҳақиға босиб қолишини айтди. Биз буни эшитиб, Шондип-бобунинг олдиға келиб, Чокробортга бойкот эълон қилмоқчи бўлганимизни айтдик. Шондип-бобу эса, агар биз ҳамма тирик одамларни рўйхатдан ўчириб ташласак, сафимизда дарё соҳилида ётган мурдалардан бошқа ҳеч ким қолмайди, деб айтди. Тирик одамлар айтганларини қилдира оладилар, улар — хонлардир, ўз истакларига эриша олмаганлар эса, ё уларга таслим бўлиши, ёки уларнинг буйруғи билан ўлиши керак. Шондип-бобу сиз билан Чокробортни таққослаб шундай деди: «Ҳозир Чокробортга қарашли ерда «свадешиг»га қарши чурқ этган овоз эшитилмайди, лекин Никҳилеш қанча уринмасин ўз ерига «свадешиг»ни олиб киролмайди.

— Мен «свадешиг»дан муҳимроқ иш бошламоқчиман,— деб жавоб бердим,— шунинг учун «сваде-

¹ Каястха — хатотлар тоифаси.

ши»ни қўллашга қийналаман. Менга хари керак эмас, жонли дарахтлар керак. Бироқ, бу ишим учун фурсат керак бўлади.

Тарихшунос студент кулиб туриб деди:

— Сиз хариларга ҳам, жонли дарахтларга ҳам эга бўлолмайсиз. Мен Шондип-бобунинг фикрига қўшиламан: олиш — тортиб олиш демакдир. Бу сўзларни ёд қилиб олиш учун озмунча вақтимиз кетди! Ахир, бу сўзлар мактабда олган илмимизга бутунлай зид. Мен заминдор Кундунинг солиқ йиғувчиси Гуручорон Бҳадурининг солиқ йиғиб юргангани ўз кўзим билан кўрдим. Бир ижарачи мусулмоннинг уйида солиқ тўлаш учун ҳеч вақоси йўқ экан. Фақат ёш хотини бор экан. «Хотинингни сотиб қарзингни уз»,— деб маслаҳат берди унга Бҳадур. Дарров тузуккина харидор ҳам топилди-ю, қарз ҳам узилди. Кейин, бояқиш эрнинг жиққа ёш кўзларини эслаб, кечаси билан мижжа қоқмай чиқдим. Лекин мен нақадар қийналсам ҳам, бир нарсани аниқ англаб олдим: солиқ йиққани келиб, қарзни тўлаш учун ижарачини хотинини сотишга мажбур эта олган киши менинг назаримда ўзимдан анча юксак туради. Мен чидай олмадим, кўзларим жиққа ёш бўлди, у эса пинагини ҳам бузмади! Агар ватанимиз халоскорлари бор деб айтишса, у халаскорлар ана шу солиқ йиғувчилар, ана шу Кундулар, Чокробортлардир.

Мен ҳайрон қолдим.

— Ундай бўлса, менинг бурчим ватанни ана шу солиқ йиғувчилар, жамики Кундулар-у Чокробортлардан озод қилиш бўлади,— деб баён қилдим.— Қаранг, одам бошдан-оёқ асорат заҳрини ўзига шимиб олибди. Қулай фурсат келганда бу заҳар сиртга сизиб чиқади-ю, зўравонликнинг даҳшатли қиёфасига киради. Аёл киши хотин бўлганида бошида калтак синади, лекин қайнана бўлгач, келинга ўзи чеккан азобдан ҳам зиёд азоб бера бошлайди. Жамият зинасининг пастки погонасида турган одам бирдан мансабдор бўлиб қолса, ҳалол меҳнаткаш унинг зулмидан қочиб қутула олмайди. Сиз ҳаммани ва ҳамма нарсани ҳеч фарқ қилмай, қўрқувга асос-

ланган ҳукмингиз остида сақлайсиз ва буни қонун деб атайсиз. Шунинг учун, сиз ўз зўравонликларингизни ҳам ўша «қонун» деган сўз билан аташга уринасиз. Мен ана шу қабоҳат ва шафқатсизликка қарши курашаман.

Менинг гапларим содда, ҳар қандай одам ҳам уни осонлик билан тушунади. Мамлакатимизнинг ўқувчи ёшлари онгини қамраб олган ақийдапарастлик эса ҳақиқатни поймол қилиш учун хизмат қилади...

Мен бу кунларда фақат Пончунинг келин ойиси қўйган тузоқ тўғрисида ўйлайман. Унга қарши далил топиш қийин. Бўлиб ўтган воқиаларга гувоҳлик берувчилар бармоқ билан санагудек, гувоҳлик берадиган биронта одам топилмаслиги ҳам мумкин. Лекин шуни олдиндан аниқ айтиш мумкин: бўлмаган воқиаларни, ўз кўзим билан кўрганман, деб гувоҳлик бериб пул ишлаб олишга уринувчи сохта гувоҳларнинг сон-саноғи бўлмаслиги аниқ. Бу найрангларнинг ҳаммаси мен Пончудан сотиб олган мерос участкасини қайта тортиб олиш мақсадида қилинаётган эди. Мен бошқа иложини топа олмай, Пончунинг ўз еримга жойлаштиришга қарор қилдим. Бироқ устозим бундай инсофсизликка таслим бўлишни истамади, ўзи бирор йўл ахтаришга қарор қилди.

— Сиз уриниб кўрмоқчимисиз?

— Ҳа.

Устозимнинг бу сансолор судьялар билан тортишиб нима барака топишига ҳеч тушуна олмасдим. Бугун кечқурун, одатда бир-биримиз билан учрашиб турадиган пайтда у келмади. У кийим-бош, ўринчойшапларини бир тугун қилиб қаёққадир кетибди. Хизматчилар менга, Чондронатҳ-бобу уч-тўрт кунгача келмайди, деган гапдан бўлак ҳеч бир янгилик айтмадилар. «Устоз Пончунинг тоғаси турган ерга гувоҳ қидириб кетган бўлса керак» деб ўйлаб қўйдим. Шунга қарамай, устоз бекорга овора бўляпти, деб ҳисоблардим.

Мактабда ҳам муаллимнинг дарси йўқ экан. У якшанба кунин ва бир неча кунлик Жогодхатри Пужа¹ байрамидан фойдаланмоқчи бўлибди.

Куз кунлари кечки пайт қош қорая бошлаганда қалбимни зулмат чулғаб олади. Тош қалъага қалби ҳябз қилинган одамлар дунёда кўп. Ундай одамлар ташқи дунё воқиаларига қизиқмасдан кун кўрадилар. Менинг қалбим эса дарахтлар соясида гупиллаб уриб туради. Мени шўх шамоллар эркалайди, кўксимда эса нур ва кўланкаларнинг барча куйлари янграйдилар. Кундуз кунлари, қуёш порлоқ нур сочиб турганда, сон-саноксиз ташвишлари билан теварак-атрофимизни қуршаб олган дунё инсон ҳаётида энг муҳим нарсасдек туюлади. Бироқ осмон хиралашиб, олам дарчасидан ер юзига зулмат пардаси ёпирилиши билан кўнгил яна хиралашади. Гўё бутун дунёни кўздан яшириш учун қоронғилик тушаётганга ўхшайди. Бамисоли осмон билан ер бутун мавжудотни поёнсиз зулмат пардасига ўрашга тил бириктиргандай. Кундуз кунин қалб, атрофда ҳаёт булоғи қайнаётганини ҳис қилиб, гулдай очилади. Қоронғи тушиши билан у ўз қобилигига яшириниб олади, ёруғлик билан қоронғиликнинг алмашиб туриш боиси ҳам ана шунда. Буни тап олмай иложим йўқ. Шунинг учун ҳам кеч кириб, юлдузлар фалакдан севикли ёрнинг қора кўзлари сингарин тик боқиб турганларида, менинг бутун вужудим нидо қилади. Одамзоднинг ҳокими ҳақиқатми ё динми, ким бўлишидан қатъий назар, инсон ҳаётининг ибтидо ва хотимаси фақат шу меҳнатдир дейиш нотўғри. Одам фақат ҳақиқат билан диннинггина қули эмас.

Хўш, Никҳилеш, наҳотки сен кундузги ташвишлардан кейин, юлдузлар шуъласини ва оламнинг мавҳум чексизликларига маҳлиё бўлиб томоша қулувчи ўз шахсиятингдан буткул маҳрум бўлган бўлсанг? Ўз атрофини қуршаб олган турли-туман муҳит билан бў-

¹ Жогодхатри Пужа — маъбуда Дурга шарафига ўтказиладиган куз байрами.

ладиган зарур алоқа ипини топа олмаган одамнинг ўзини ёлғиз ҳис қилиши нақадар даҳшатли.

Бир кун кечки пайт мен бекор ўтирдим. Иш бўлганда ҳам, барибир ҳаёлим паришон эди. Устозимдан ҳамон дарак йўқ эди. Бечора қалбим ёлғизлик азобида ўртанарди. Боққа чиқдим. Мен хризантема гулини яхши кўраман. Боғимда ранг-баранг хризантемалар тувакларга ўтқазилиб экилган. Улар гуллаганда бамисоли яшил океан сатҳида ранг-баранг тўлқинлар кўпираётганга ўхшайди. Мен кўлдан бери боққа чиқмасдим, ичимда ўз-ўзимдан кулиб: «Мен эътиборсиз ташлаб қўйилган хризантемаларимни ёлғизлик азобидан қутқаргани кетяпман» — деб ўйладим. Боққа чиққанимда, четан девор орқасидан ой кўринди. Девор остида қора кўланка ётар, кўкдаги ой шуъласи боғнинг ғарб қисмини ёритиб турарди. Гўёки, ой орқа томондан аста писиб келган-у, зулматга кўз қисиб илжайётгандай эди. Хризантема туваклари девор ёқалаб бир текисда ерга кўмилган ва ҳиёбонга ўхшаш йўлак ҳосил қилган эди, мен шу томонга қараб йўл олдим. Бирдан гул шотиси яқинидаги ўт устида аллкимнинг ерпарчин бўлиб ётганини кўрдим. Юрагим гурс-гурс ура бошлади. Унга яқинлашдим. Бир аёл киши сесканиб кетиб, шоша-пиша ўрнидан турди. Нима қилиш керак? Мен, кетайми, қолайми, деб ўйлай бошладим. Кетиш ҳам, қолиш ҳам бир хилда машаққат эди. Шубҳасиз, Бимолага ҳам худди шу фикр азоб бераётган эди. Бироқ, мен бирор қарорга келиб улгурмасимдан, Бимола бошига чодрасини ташлади-да, уй томонга юриб кетди. Шу дамда мен Бимола қайғусининг ниҳоятда оғир эканлигини ҳис қилдим. Ўз шахсий ҳаётимдан нолаганиш бир зумда ғойиб бўлди.

— Бимола! — деб чақирдим.

У сесканиб кетиб тўхтади, лекин менга ўтирилмади. Мен унга яқинлашдим. Ой нури юзимга тушиб турарди. Бимола кўлларини маҳкам сиқиб, кўзларини юмганча сояда турарди.

— Бимола, — дедим мен, — сени қафасга солиб нима қиламан? Эркисизликка чидай олармидинг?

Бимола ҳамон кўзини юмганча чурқ этмай турарди.

— Агар сени мажбуран ушлаб турсам, бутун ҳаётим ўзимга кишан бўлади. Ахир, бу билан бахтим очилармиди?

Бимола ҳамон сукутда.

— Сен озодсан! Буни ростдан айтяпман. Агар менинг керагим бўлмаса оёғингга кишан бўлишни истамайман.

Шу сўзларни айтдим-у, уй томонга бурилиб кетдим. О, йўқ, бу на мурувват, на фидоийлик эди. Шунчаки, мен бошқаларни озод қилмагунимча, ўзимни озод ҳис қила олмайман. Мен Бимолани қалбимга маржон қилолмайман, доимо уни виждонимни азобловчи оғир тошдай сақлаб қололмайман. Фақат мен тангрига ёлвориб шундай дердим: «Мен бахтга муносиб эмасман, мен азоб чекишга ҳам розиман, аммо мени эрдан жудо қилма. Озод бўлиш учун ёлгонни рост деб ёпишиб олиш — ўз-ўзини бўғиш билан барабар. Ё парвардигор, шундай суиқасдликдан ўзинг асра».

* * *

Мен меҳмонхонага қайтиб келиб у ерда Чонрдонатҳ-бобуни учратдим. Бутун вужудим руҳий кечинмалар билан лиқ тўла эди, шунинг учун ундан ҳолаҳвол сўрашдан аввал:

— Устоз, инсон учун энг муҳим нарса озодлик. Ҳеч бир нарса унга тенг келолмайди, ҳеч бир нарса! — деб юбордим.

У бундай жўшқин ҳолатимдан ажабланиб, менга савол тариқасида тикилди.

— Китоблардан ҳеч нима англаб бўлмайди. Шастраларда истак кишандир, улар сени ҳам, ўзгаларни ҳам кишанлайди, деб ёзилганини ўқидим. Лекин бу сўзлар ўз ҳолича қуруқ гап, холос. Мен қушни қафасдан чинакамига озод қилган чоғимдагина, ўзимни озод ҳис қилишимни тушундим. Қафас ичиндаги женивор мени ўз орзуларим билан боғлайди, занжирдан ҳам сиқиброқ боғлайди. Лекин жаҳонда ҳеч ким буни тушунмайди. Ҳамма, камолот қаердадир, бошқа ерда содир бўлиши керак, деб тушунади. Аслида эса, шахсий истакдан воз кечиш йўли билан камолотга эришиш мумкин.

— Кўпинча, биз, — деб жавоб берди устоз, — ўз орзумизга муяссар бўлишимиз билан ўзимизни озод бўлдик, деб ўйлаймиз. Аслида эса, ўз истакларимиздан воз кечиш йўли билан эрка сазовар бўламиз.

— Бундай нутқлар, устоз, биринчи қарашда кишига насиҳатга ўхшаб туюлади. Бироқ аслида эса, булар чинакам оби ҳаётдир. Худолар шу оби ҳаётдан ичганлар ва боқий ҳаёт кечирганлар. Биз токи гўзалликдан маҳрум бўлмагунимизча уни сезмаймиз. Жаҳонгирлик қилган Искандар¹ эмас, Будда. Агар қуруқ қилиб гапирилса, бу сохта бўлиб чиқади. Ахир, биз қачон буларни куй қилиб куйлашга муяссар бўламиз? Қачон жаҳоннинг сирли ҳақиқати босма китоблардан жой олади-ю, қачон Ҳимолай чўққисидан оқиб тushаётган Ганг дарёсидек атрофга ёйилади.

Тўсатдан мен устознинг бир неча кун уйда бўлмгани ва аллақаяқларга кетиб қолганини эслаб қолдим. Шунда хижолат тортиб ундан сўрадим:

— Қаерда эдингиз?

— Пончунинг уйида.

— Пончунинг уйида? Тўрт кундан бери-я?

— Ҳа, Пончунинг келин ойисиман, деб даъво қилаётган хотин билан гаплашиб, баъзи нарсаларни суриштириб билиб олмоқчи эдим. Аввалига у мени кўриб бир оз ҳайрон бўлди. Уқимишли кишининг ўзини шу ҳолга солиши унинг ҳаёлига ҳам келмаган эди. Лекин мен уйдан чиқиб кетишни хаёлимга ҳам келтирмадим, у уялиб қолди. «Онажон, — дедим мен унга, — қарғасангиз ҳам мендан қутула олмайсиз. Мен тирик эканман, Пончуни ҳимоя қила оламан. Унинг онадан етим қолган болаларининг кўчага ҳайдалишига асло йўл қўймайман». Аввалига, икки кунгача чурқ этмай гапларимни тинглаб ўтирди, ҳа ҳам демади, йўқ ҳам демади. Ниҳоят, бугун қарасам тугунини йиғиштиряпти. «Биз Бриндабонга кетяпмиз, — деди у, — йўлимизга пул топиб бер». Биламан, у Бриндабонга бормайди, лекин катта харажатларни тўлашга тўғри келади. Шунга келган эдим.

— Яхши, ҳамма харажатларни тўлайман.

¹ Искандар Зулқарнайн демоқчи.

— Кампир ёмон хотин эмас. Пончу уни сув солинган қумғонларга яқин йўлатмас экан, уйга кирган пайтларида, жуда ҳам эҳтиёт бўлиб тураркан. Шунинг учун доимо жанжаллашиб туришаркан. Кампир пиширилган овқатни ҳеч ҳазар қилмасдан олиб еганимни кўриб, менга илтифот билан боқадиган бўлди. У жуда ҳам пазанда хотин экан. Лекин Пончунинг менга озгинагина ҳурматидан ҳам маҳрум бўлдим. Илгари у мени, жуда бўлмаганда, одам ўрнида кўрарди. Энди бўлса у менинг тўғримда, кампир пиширган овқатни бекорга еяётгани йўқ, кампирни ўзинга қаратиб олмоқчига ўхшайди, деб ўйлай бошлади. Чиндан ҳам дунёдан найрангсиз ўтиш мумкин эмас экан, бу ерда эса яна мазҳабдан жудо бўлиш хавфи ҳам бор эди. Пончу қалбаки далиллар топишда мени кампирдан устун чиқсин, деб тилак тилаб юрган бўлса керак. Қандай бўлмасин, Пончунинг келин ойиси жўнаб кетгандан кейин яна бир неча кун Пончунинг уйида туришим керак, бўлмаса Хориш Кунду келиб қаттиқ жанжал қилиши мумкин. Ахир, у ўз лаганбардорларига: «Мен Пончу учун сохта келин ойи топган эдим, лекин у аллақачондан сохта ота топиб, мендан ҳам ўтқазиб юборди. Кўрамин, у отаси Пончунини қандай қутқараркан» — деб айтибди-ку.

— У ўладими, соғ қоладими, — деб жавоб қилдим мен, — дин, жамиятда, ва турли-туман ишларда халққа қарши қўйилган хилма-хил тузоқ-у қопқонларга қарши курашда мағлубиятга учрагудек бўлсак, ўшанда ҳам хотиржам жон беришимиз мумкин.

БИМОЛА ХИКОЯСИ

Одам бир марта дунёга келишида шунча кўп ҳодисаларни бошидан кечириши мумкинлигини ҳатто хаёлга ҳам келтириб бўлмайди. Гуё мен етти мартаба дунёга келганман-у, бир неча ой мобайнида минг йилга тенг келадиган ҳаёт физиллаб ўтиб кетган. Вақт шу қадар шиддат билан учиб борардики, мен кутилмаганда урилган туртки зарбидан кейингина, паршон ҳолатим тарқалиб кетди.

Мен бозордаги хорижий молларни йўқ қилиш ҳақида эрим ҳузурда гап очганимда низо чиқиши муқаррарлигини ҳис қилган эдим. Назаримда, тортишув менга куч бағишларди. Атрофимни қўршаб олган муҳитнинг ўзи сеҳрли эди. Шондип сингари улуғ одамларни ўзимга ром қилишни ҳатто хаёлимга келтирмаган бўлсам ҳам, уларнинг бамисоли океан тўлқинлари сингари оёғим остига келиб парча-парча бўлишлари, ўша жўшқин муҳитнинг таъсири эмасми? Янги най сингари майин ва мусаффо йиғит Омулло-чи? У мени кўрди-ю, бутун ҳаёти гуё тонг шуъласига чўмган дарё сингари товланиб, яшнаб кетди. Мен Омуллонинг юзига тикилиб, маъбуданинг кўзига унга сиғинувчи кишининг чеҳраси нақадар дилрабо бўлиб кўринишини тушундим. Шу йўсинда Шакти олтин таёқчасининг сеҳрларига ишонч ҳосил қила бошладим.

Мен қаҳр-ғазаб билан кўзларимдан ўт чақнаб, даядил қадам ташлаб эримнинг олдига кириб бордим. Аммо, нима бўлди ўзи? Тўққиз йил бирга туриб унинг кўзларида бундай хотиржамлик аломатларини кўрмаган эдим. У чўл осмонига ўхшарди — бир томчи ҳам ҳаёт сувидан асар йўқ, қаёққа қарама, ҳамма ёқ шумшук, хиралашган. Агар у менга жаҳл қилганда ҳам, мушкулим осон бўларди, лекин энди нима қилишимни билолмай қолдим. Янглишганга ўхшардим. Уйғониб кўз очганимда, қоронғи зулматдан бўлак ҳеч нима кўра олмайдиган уйқуда ётгандек ҳис қилдим.

Мен узоқ вақт қайин эгачиларимнинг чиройига суқланиб келдим. Тангрим менга ҳусн ато этмаганини, бутун кучим эримнинг муҳаббатигагина эканлигини яхши билардим. Бугун мен ҳукмронлик нашъаси берувчи май тўлдирилган пиёлани тубигача шимирдим. Пиёла ерга тушиб кул-кул бўлди. Энди усиз қандай яшайман?

Мен шоша-пиша сочларимни тарай бошладим. Қандай шармандалик! Межоронийнинг уйи олдидан ўтиб кетаётганимда у мени чақириб қолди:

— Чхўти-роний, бошингизга тугун қилиб олган сочингиз ирғиб кетай деяпти! Эҳтиёт бўлинг, каллангиз ҳам шундай учиб кетмасин, тагин.

Бир кун боғда эрим менга ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ «Ихтиёрингни ўзинга қўйиб қўймоқчиман», деган эди. Эрк олиш ё эрк бериш шундақа осон гапми? Ахир, эрк биронта буюм эмас-ку. Эрк бу бўшлиқ демак-ку! Мен ўзимни муҳаббат денгизига тушиб қолган балиқдек ҳис қилардим. Мени сувдан чиқариб: «Мана сенинг эркинг», дейишганда, билсам, на ҳаракат қилиш, на яшаш қўлимдан келмас экан.

Бугун ётоқхонамга кирган эдим. барча буюмларим: кийим илувчи қозықлар, тошойна, ўрин-кўрпалар ҳар томондан мени қуршаб олишгандай бўлди. Бу буюмларнинг на жони ва на қалби бор. Улар бундан озод. Улар бир бўшлиқ, холос. Сел оқиб тамом бўлган, шагал ва қоялар ялонгочланиб қолган: муҳаббат ғойиб бўлиб, фақат буюмлар қолган эди.

Дунёда ҳақиқат борми ўзи, деган шубҳа мени азоблай бошлаганда, мен яна Шондип билан учрашдим. Бир ҳаёт иккинчи ҳаёт билан тўқнаш келди-ю, яна ўт аланга олди. Бунинг нимаси ёлгон? Бу ҳақиқат, ғовларни босиб ўтиб, соҳилдан ошиб-тошувчи, кўпирувчи ҳақиқат бу! Менинг ўз ҳақиқатим атрофимда танда қўйиб юрган одамлардан, уларнинг жилмайиши, гап-сўзлардан, боро-ронийнинг ноласидан, межороний билан унинг чўриси Иҳаконинг қўшиқ айтиб, пиқирлаб кулишларидан минг марта ҳаққонийроқдир.

Шондип, эллик минг рупия топиб беринг,— деди. Менинг маст бўлган қалбим эса: эллик минг — ҳеч гап эмас, деди. Бу пулни топаман. Қаердан, қай йўсинда топишимнинг аҳамияти йўқ. Ахир, мен ўзим нима деган одам эдим, бирданига ҳаммадан юқори кўтарилиб кетдим-ку. Хулди шунингдай, хоҳласам, ҳамма айтганларим бўлаверади. Қўлимдан келади, қўлимдан келади, қўлимдан келади! Бунга ҳеч қандай шубҳам йўқ!

Бироқ, мушдоқ бир ўйлаб қарасам, пул топиш унчалик осон эмас экан. Қаерда у кальпатару?¹ Нима унун дунёда қайгу-гам жуда кўп? Барибир пул топа-

¹ К а л ь п а т а р у — ҳар қандай истакни қондирувчи, фаровонлик бағишловчи «муъжиза» дарахтининг номи.

ман. Ҳеч нимадан тап тортмай, жамики қўл келган усуллардан фойдаланаман. Муҳтожлик бор ерда жиноят бўлади. Лекин Шакти бегуноҳ. Уғирликни ўғри қилади, аммо ўғирланган мол ғолиб чиққан рожа қўлига тегаети.

Эримнинг пули қаерда сақланишини, уни кимлар қўриқлашини суриштириб билиб олдим. Туннинг бир қисмини ташқари ҳовлида, айвонда ўтказдим. Хизматхонадан кўзимни узмадим. Темир панжаралар срасидан эллик минг рупияни қандай қилиб оламан? Қалбим қаҳрга тўлди. Қани энди бир афсун ўқиш билан соқчиларни ўлдирсам-у, дарҳол телбалик шиддати билан хонага отилиб кирсам! Осмон сидирғасига булут билан қопланган, соқчилар ҳар уч соатда аллашиб турар, соат занг чалиб вақтнинг ўтаётганини билдириб турар, бутун катта хонадон маст уйқуда эди, аммо беканинг хаёлида эса, қўлларига пичоқ ушлаб олган қароқчилар ваҳшиёна жазавалари тутиб, маъбудадан оқ фотиҳа сўрардилар.

Ниҳоят Омуллони чақирдим.

— Ватан учун пул керак, сен газначидан пул ололмайсанми?

— Нега ололмас эканман?— шу ондаёқ жавоб берди Омулло.

Э, воҳ! Мен ҳам Шондипга худди шундай: «Нега пул тополмас эканман?» деб жавоб берган эдим. Омуллонинг жасорати мени руҳлантирмади.

— Қани, айт-чи, қандай қилиб оласан,— деб сўрадим ундан.

Омулло шундай хаёлий режани таклиф қила бошладик, у журналларда ҳикоя ўрнида босилишдан бўлак ҳеч нимага ярамасди.

— Йўқ, Омулло,— дедим унга,— бу болалик бўлади.

— Хўп, ундай бўлса, пора бериб, соқчиларни қўлга оламан.

— Пулни қаёқдан оласан?

— Бозорда мол ўғирлайман,— деди у ҳеч тортинмасдан.

— Бунинг зарурати йўқ. Менинг қиммат баҳо буюмларим бор, шулардан фойдаланиш мумкин.

— Лекин газначи пора олмайди-да,— деди Омулло.— Яна битта осон йўли бор.

— Қандай йўл?

— Сиз уни билмасангиз ҳам бўлади. Ўзи жуда осон йўл.

— Йўқ, билгим келади.

Омулло камзулининг чўнтагидан аввал «Гита»нинг¹ кичкинагина нухасини олиб, стол устига қўйди-да, кейин кичик бир пистолет чиқариб, ҳеч нима демасдан, пистолетга ишора қилди.

Қандай даҳшат! Қаранг-а, ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмасдан кекса газначимизни ўлдирмоқчи бўлибди-я! Ўзи қўй оғзидан чўп олмайдиган ювош одамга ўхшайди. Лекин гаплари жуда бошқача эди! Афтидан, бу йигит чолни ер юзида яшовчи махлуқ деб ҳисобламаса керак. Унинг учун газначи бир бўшлиқдек гап эди, бўшлиқда на ҳаёт ва на азоб бор, у ерда фақат: «Жасад ўлдирган одам қотил эмас»² деган бир сатр сўз ёзилган.

— Нима деяпсан, Омулло,— дедим,— ахир, у муҳтарам чолнинг хотин, бола-чақалари бор-ку!

— Хотин, бола-чақаси йўқ одамни мамлакатимизнинг қасридан топамиз? Билиб қўйинг, агар бировларга ачинсак, ўз-ўзимизга ачинган бўламиз. Ўзимизнинг нозик қалбимизни жароҳатламаслик учун бировга пичоқ урмаймиз, бу — қўрқоқликнинг энг уччига чиққани-ку.

Шондип жумлаларининг бу йигит тили билан талаффуз этилиши мени сескантириб юборди. Ахир, у жуда ёш-ку, ҳали унинг яхшилиқнинг ўзи бир давлат эканлигига ишонадиган вақти-я. О, ҳали у кўп умр кўриши, ўсиши керак. Қалбимда оналик меҳри уйғонди. Энди мен учун яхшилиқ ҳам, ёмонлик ҳам гоёйиб бўлган эди. Қаршимда ёлғиз ёқимли ажал қиёфаси намоён эди. Бироқ, ўн саккиз ёшли йигитнинг ҳеч гуноҳи йўқ бир кексани ўлдиришга қасд қилганини ўйлаб, ҳайратга келдим. Омуллонинг қалби ҳа-

ли гоёт мусаффо эди, шу сабабли унинг гаплари менга яна ҳам даҳшатлироқ туюлди. Мен, ота билан онанинг гуноҳларини болада кўргандай бўлдим. Унинг умид ва ғайратга тўлиб, чақнаб турган йирик-йирик кўзларига тикиларканман, кўксимда аллақандай нарса зирқираб кетди. Йигит тўппа-тўғри жарликка қараб кетаётган эди. Уни ким қутқаради. О, қани энди ватаним, ҳақиқий онага айланса-ю, Омуллони ўз бағрига босиб: «О, фарзандим, модомики мен сени қутқара олмас эканман, мени ҳам қутқаришнинг ҳожати йўқ»— деса.

Шуни яхши биламанки, ер юзидаги энг олий ҳокимият иблис билан фитна тузгандагина улуғликка муяссар бўлади. Ёлғиз Онагина шайтоннинг улуғлигини оёқ ости қилиши мумкин. Она ҳаёт бағиш-лашга интилади. Шунинг учун мен бутун вужудим билан бу йигитни ҳалокатдан қутқариб қолишга уринардим.

Мен ҳозир Омуллони ўғирлик қилишга ундаган эдим. Агар, бояги айтганларимнинг мутлақо аксини айтсам эди, бу фикрлар аёлларга хос ожизлик, деб кулиб юбориши турган гап эди. Эркаклар аёлларнинг ожизлик хислатларини фақат бир шарт билан: аёл киши ҳаётни ўйинчоқ деб билгандагина тан олишади.

— Бор, Омулло, сенда бошқа гапим йўқ. Пулни ўзим топаман.

У эшик олдида борганда, яна қайтардим.

— Омулло, мен сенга диди бўламан. Бугун календарда инига фотиҳа берадиган¹ тантанали маросим куни эмас, лекин аслида бундай маросимни кўнгил истаган кунда ижро этиш мумкин. Мен сенга фотиҳа бермоқчиман, тангри ўз паноҳида асрасин!

Омулло мендан шундай сўзларни эшитишни асло қутмагани учун ҳайратда қолди. Кейин у таъзим қилиб, хоки пойимни кўзига суртди. Кўзларида ёш милтиллади. О, иним, ахир мен ўлишга қарор қил-

¹ «Г и т а»—«Бҳагавадгита»нинг қисқартирилган номи.

² «Бҳагавадгита»дан олинган ҳикматли сўз.

дим-ку. майли сенинг гуноҳларингни ўзимга олиб ўлай, сен эса ҳеч қандай доғсиз, мусаффо бўлиб яшайверасан.

— Менга инилик ҳурмати юзасидан, пистолетингни совға қил,— деб мурожаат қилдим Омуллога.

— Нима қиласиз уни, диди?

— Улмоқни машқ қиламан.

— Ҳа, опажон, хотинлар ҳам ўлиши ва ўлдириши керак,— Омулло шу сўзларни айтиб, пистолетни менга узатди.

Унинг ёш чехрасидаги белгилар бамисоли эрта-лабки тонг шафақларидек ҳаётимни ёритиб юборди.

Мен пистолетни сорийим остига, кўкрагимга яшириб, укалик ҳурмати армуғони менинг нажот топишим учун энг сўнгги восита бўлиб қолди, деб дилимдан ўтказиб қўйдим.

Гўёки қалбимда абадий бир гўша очилган-у, у ерга аёл кишининг оналик ҳиссиётлари яширингандай туюларди.

Бироқ ошуқа намоён бўлиб, онанинг бахтхонаси эшигини ёпгандан кейин бахт йўли яна кўздан ғойиб бўлди.

Эртаси куни Шондип билан учрашдим. Дилимда яна аллақандай жазавага чорловчи ўйноқилик ҳислари пайдо бўлди. Лекин бу нима ўзи? Ахир, мен бирон вақт шунақа бўлганмидим? Ҳеч қачон. Мен ҳеч қачон бунчалик ҳаёсизликни, бунчалик маккорликни кўрган эмасдим. Бамисоли тўсатдан ёнимда афсунгар пайдо бўлди-ю, кийимим ичидан тортиб олган илонни кўрсатди. Лекин менда ҳеч қачон илон бўлмаган эди. У доимо афсунгарнинг ўзиники эди. Ҳозир мени гўё иблис ўз бағрига тортган-у, нимаики нарса қилсам, ҳаммаси ўшанинг ишига ўхшаб туюларди.

Шу иблис бир кун қўлига қизил машғал ушлаб олдимга келди ва: «Мен сенинг ватанингман, сенинг Шондипингман, сен учун мендан улуғворроқ нарса йўқ,— «Бонде Матором!»— деди. Шунда мен кафтларимни бир-бирига қўйиб, ёлвориб дедим: «Сен менинг динимсан, сен менинг жаннатимсан! Нимаики

нарсам бўлса, ҳаммасини сенинг муҳаббатингга ҳа-вола қиламан, «Бонде Матором!»

Беш минг керакми? Яхши, беш минг олиб келиб бераман. Эртага керакми? Жуда соз, эртага қўлингизга тегади. Беш минг рупия совға бамисоли шароб юзидаги кўпик сингари ғоят тез ғойиб бўлади, кейин кайф-сафо бошланади, қимир этмай турган ер оёқ остида тебрана бошлайди, кўзлардан учқунлар сочилади, қулоқларда шиддат билан гумбурлаган овозлар янграйди, шундан кейин мен атрофимда нималар юз бераётганини билмай қоламан. Гандираклаганимча ажалнинг қучоғига қараб йўл оламан; бир зумнинг ўзида аланга ўчади, шамол кулни кўкка совуради-ю, шундан сўнг ҳеч вақо қолмайди.

Қаёқдан пул топишни билмай анча вақтгача бошим қотиб юрдим. Бир кун кучли ҳаяжон таъсирида кўз олдимда ўшал пулни аниқ кўрдим. Эрим ҳар йили Пужи байрамида катта ва ўртанча овсинимга ҳурмат юзасидан уч минг рупиядан совға қиларди. Бу совға пуллар ҳар йили уларнинг номига банкага қўйиларди. Бу сафар ҳам одатдагидек совға қилинган эди-ю, лекин, билишимча, ҳали пул банкага қўйилмаган эди. Мен у пулнинг қаерда сақланишини ҳам яхши билардим: ётоқхонамиз ёнидаги кийим иладиган ҳужра бурчагидаги темир сандиқда сақланарди.

Эрим ҳар йили пулни Калькутта бапкасига олиб бориб қўярди, лекин бу сафар у Калькуттага бормади. Бу ҳам тақдиримнинг қўл келгани эди. Пул мамлакатга керак бўлгани учун қолган. Бундай пулни банкага юборишга ким журъат эта олади? У пулни олмасликка менинг қандай ҳақим бор? Вайрона қилувчи маъбуда ўзининг садақа косасини тутиб: «Менга бер, очман» деяпти. Шу беш минг рупия билан мен ўз қалбим қонини фидо қиламан! О, Она! Ўз пулидан маҳрум бўлган одам унча зарар кўрмайди, мени эса мутлақо қашшоққа айлантира-сан.

Илгарилари содда дил эримни авраб ундан пул

сўрашлари учун боро-роний билан межо-ронийни неча-неча марта айбситган эдим. Эримга бир эмас бир неча марта:

— Янгаларингиз эрлари ўлганда, бошқаларга тегишли бўлган қанчадан-қанча буюмларини яшириб олишган,— деган эдим.

Бундай пайтларда эрим, ҳа ҳам демай, йўқ ҳам демай, жим ўтираверарди. Менинг аччиғим чиқиб кетарди:

— Совға қилиш керак бўлса, қилинг, лекин нега ҳамёнингизга қўл солишларига йўл қўясиз?— дердим.

Тангри менинг бу айбситишларимдан мийғида кулиб қўярди. Энди бўлса ўзим эримнинг сандиғидаги пулни,— боро-роний билан межо-ронийга тегишли пулни ўғирламоқчиман.

Эрим кечқурун ҳужрага кириб ечиниб, калитини чўнтагида қолдирди. Мен калитни олиб, сандиқчани очдим. Очганимда эшитилар-эшитилмас овоз чиқди, аммо назаримда бутун дунё уйғониб кетгандай бўлди. Оёқ-қўлларим муз бўлиб, юрагим гуп-гуп ура бошлади.

Темир сандиқнинг тортма қутиси бор эди. Уни очдим, аммо у ерда қоғоз пул йўқ эди, фақат ҳафсала билан ўралган гинеялар¹ терилиб турарди. Ҳар бир пакетда қанчадан танга борлигини санаб ўтиришга вақтим йўқ эди, шунинг учун йигирма пакет пулнинг ҳаммасини олиб, сорийимнинг учига тугдим. Юким анчагина вазмин эди. Бу ўғирланган пул оғирлиги остида ўзимни ниҳоятда чилпарчин ҳис қилдим. Булар қоғоз пул бўлганда, бунчалик оғир сезилмасди,— ҳозир эса қўлимда олтин бор эди.

Хонамга оёқ учида кириб бордим. Хонам кўзимга бегонадек кўринди. Ўғирлик қилиб, бу хонага бўлган ҳуқуқимдан маҳрум бўлган эдим.

Мен ўзимга ўзим: «Бонде Матором!», «Бонде Матором!» Ватан, менинг ватаним! Менинг олтин

¹ Гинея — йигирма бир шиллинга тўғри келадиغان инглиз тангаси.

ватаним! Барча олтинлар сенга, фақат сенга тегишли!» деб пичирлардим.

Тун қоронғилигида ақл ўтмасланади. Қўшни хонада эрим ухлаб ётарди. Мен кўзларимни юмиб унинг ёнидан ўтиб кетдим, сорийимнинг учига тугилган ўғирланган тугунчани кўксимга босганимча онтоҳпур томига чиқдим. Ҳар бир пакет баданимга найза бўлиб санчиларди. Сокин тун бошим узра ўшшайиб турар, бармоғи билан пўписа қиларди. Мен ўз хонадонимни ватандан ажратиб тасаввур қила олмадим. Бугун мен ўз уйимда ўғирлик қилдим, бинобарин, ватанимга ўғирлик қилдим демак. Бу қилган гуноҳим мени маконимдан жудо қилар, шу билан бирга ватанимдан ҳам жудо қиларди. Агар мен хайр-садақа йиғиб ватанимга хизмат қилсам-у, зарур миқдордаги маблағни тўплаб улгурмай ўлиб кетсам, шу тугалланмаган хизмат ҳам ватанга сажда қилиш ҳисобланар ва уни маъбуда ўз даргоҳида қабул қилган бўларди. Ўғирлик қилиш, хизмат қилиш эмас. Ўғирлаган нарсамни қандай қилиб ватанга бераман? Ватаним шу ўғирлик туфайли хонавайрон бўлади. Мен ўлишим керак. Нега энди мен, мурдор аёл, ватанга қўл ураман?

Пулни темир сандиққа қайтариб олиб бориб қўйиш йўли бекилган, хонага қайтиб, яна калитни олиб, сандиқни очишга мадорим қолмаган эди. Агар бормоқчи бўлсам, албатта эримнинг хонаси остонасида ҳушимдан кетиб, йиқилиб қолган бўлардим. Бошлаган ишни давом этдиришдан бўлак иложим қолмаган эди.

Уялганимдан қанча пул олганимни санай олмадим ҳам. Қанча бўлса, шунча-да, ўғирланган пулни санаб ўтираманми?

Қоп-қора совуқ осмонда битта ҳам булут парчаси кўринмасди, юлдузлар милтирарди. Мен томда ётиб ҳаёлга чўмдим: «Агар мен ватан учун худди олтин тангаларни ўғирлаганимдек, тун зулмати ўз қўйнида авайлаб асраётган юлдузларни ўғирласам, тун мутлоқ етим қолар, тунги осмон кўр бўлиб қоларди-ю, мен бутун оламни ўғирлаган бўлардим». Қилган ўғирлигим пул ўғирлиги эмас эди. Бу менга,

гўё осмоннинг мутлақ нурини, бутун оламни ўғирлагандек, имон ва ишончни ўғирлагандек туюларди.

Тунни томда ўтказдим. Тонг палласида (фаҳмимча, эрим чиқиб кетган бўлиши керак эди), шол рўмолимни ўраб, аста-секин ўз хонамга тушиб кетдим.

Айвонда межо-роний қумғон билан гулларга сув қуйиб юрарди.

— Чҳўти-роний, янгиликни эшитдингизми?— деди у.

Мен ҳеч нима демай, тўхтадим, юрагим орқамга тортиб кетди. Назаримда, сорийимнинг четига тугилган танга пуллар жуда ҳам дўппайиб тургандек туюлди. «Борди-ю, бирданига сорийим йиртилиб, тангалар айвон билан битта бўлиб жаранглаб сочилиб кетса-я,— деган фикр мийямдан ўтди,— ўз-ўзини ўғирлаган ўғри бўлиб ҳамма хизматкорларнинг олдига шарманда бўламан!»

Межо-роний гапида давом этди:

— Сизнинг Деби Чўвдхуронийнинг¹ галаси хуфия хат юбориб, мулла акамизнинг кассасини ўғирлаймиз,— деб қўрқитмоқчи бўлишибди.

Мен худди ўғридек чурқ этмай турардим.

— Қайнимга сиздан мадад сўрашни маслаҳат бердим. Шафқат қилинг бизга, маъбуда, босқинчиларингизнинг танобини тортиб қўйинг. Сизга сиғинамиз. Қаранг, ҳамма ёқда шов-шув гап! Шафқат қилинг, уйимизга ўғирликка тушмоқчи бўлганларни қайтаринг!

Мен ҳеч сўз қайтармай шоша-пиша ётоқхонамга йўл олдим. Оёғимни ботқоқ ерга қўйиб қўйган эдим, ҳеч ўзимни қутқаза олмадим. Кутулиб чиқишга қанча кўпроқ уринсам, шунча кўпроқ чўка бошладим.

Пулни дарҳол Шондипга топшириш керак — шундагина қутуламан. Энди юкимни ортиқ кўтариб юрслмайман, белларим қайишиб кетяпти.

¹ Деби Чўвдхуроний— Бонкимчондро Чоттопадхаянинг шу номи романининг қаҳрамони. Бу аёл исёничи деҳқонларга сардор бўлган. Бу ерда унинг номи очиқдан-очиқ киноявий оҳангда айтилгани сезилиб турибди.

Бир оздан кейин, Шондип кутаётганини хабар қилишди. Ҳозир ясаниб-тусанадиган вақт эмас эди. Шол рўмолимга ўраниб, шоша-пиша унинг ёнига чиқдим.

Шондипнинг ёнида Омулло бор эди. Гўё менда қолган ғурур эриб, бутун баданимдан тизиллаб оқиб товонимгача бораётган эди-ю, кейин ерга ўтиб сингиб кетаётган эди. Бугун мен бу бола олдига ўзимнинг аёллик ҳаёсизлигимни счиб кўрсатишим керак. Улар уятимни яшириш учун бир парча латта ҳам қолдирмай, менинг ўғирлик фаолиятимни бир-галикда мулоҳаза қилишади.

Биз, аёллар, ҳеч қачон эркакларга тушуна олмаймиз. Эркаклар ўз истак аравалари учун йўл очмоқчи бўлсалар, ҳатто оламнинг пора-пора қилинган қалбининг майда-майда бўлақларини териб ўзлари учун йўл қуришдан ҳам қайтмайдилар. Улар, тангри яратган бутун борлиқни вайрон қилиш ҳақидаги ўзлари яратган ҳаяжондан ўзлари завқланадилар. Улар менинг шарманда бўлишим тўғрисида ўйлаб ҳам ўтирмайдилар. Улар ҳаётнинг ҳам қадрига етмайдилар, уларнинг бутун диққати мақсадни рўёбга чиқаришга интилишдан иборат. Э воҳ! Улар учун мен нима деган махлуқман? Жўшқин сел йўлида ўсиб турган сўққабош дала чечагиман, холос.

Шондипнинг мени хароб қилишидан на фойда? Беш минг рупиями? Наҳотки менда шу пулларимдан қимматлироқ ҳеч нима бўлмаса? Албатта бор. Мен буни унинг ўз оғзидан эшитганман. Шу сабабли мен бутун жаҳонни ҳам назар-писанд қилмайдиган бўлдим. Нур, ҳаёт, қудрат, боқийлик ато этишга қурбим этишига ишондим ва мени тутиб турган кучларни енгиб, ёруғлиққа чиқдим. Агар бирон одам менга чинакамига шундай бахт ато этса, у чоқда ўлимимдан сўнг ҳам барҳаёт бўлардим, бутун жаҳондан маҳрум бўлганимда ҳам, ҳеч нима йўқотмагандай қолаверардим. Ким менга: бу гапларинг ёлғон, деб айта олади? Менинг дилимда яшаган маъбуда сиғиниш учун зарур кучга эга эмасмиди? Наҳотки мен эшитган ва шу эшитишим туфайли фалакдан ер

юзига янграб учиб тушган нашидалар ерни кўкларга кўтариш мақсадида эмас, балки жаннатни ерининг хокига айлантириш учун куйланган бўлса? Шондип менга тикилиб туриб деди:

— Пул керак, Малика.

Омулло менга қаради. У онамнинг ўғли эмас эди, лекин унинг ҳам Онаси бор эди — у Она барчага баравар эди. О, бу мулойим чеҳра, меҳрибон кўзлар, маъсум ёш. Мен — аёлман, айна унга она бўладиган вақтим. Лекин агар у менга заҳар тутса, ичиб юборардим.

«Пул керак, Малика!» Мен уялганимдан ва қаҳримдан Шондипнинг юзига олтин юкимни отишга ҳам тайёрман. Сорийимнинг тугунини ҳеч еча олмасдим, бармоқларим титрарди. Ниҳоят, тугилган пуллар стол устига сочилиб тушди. Шондипнинг ранги ўчиб кетди. У бу тугунларда ярим гиенали майда пуллар бўлса керак, деб ўйлагандир. Мунчалик газаб! Ожиз одамга бунчалик нафрат билан қараш! Гўё у мени уришга ҳам қурби етадигандай эди! Афтидан, у мен тўғримда савдолашиб, беш мингги икки юз, уч юз рупияга туширмоқчи, деб ўйлаётганга ўшарди. Ҳозир у ҳамма пулни олиб деразадан отиб юборади, деган хаёл мийямдан лип этиб ўтиб кетди. Нима, у ахир қашшоқми? У подшоҳ.

— Бошқа йўқми, Малика-диди? — деб сўради Омулло.

Унинг овози аянчга тўлган эди, шунинг учун ўқиб йиғлаб юборишимга оз қолди. Мен бир илож қилиб ўзимни босдим-да, фақат елкамни қисиб қўя қолдим.

Шондип қўлини пулга урмай, сукут суришда давом этди.

Мен кетмоқчи бўлдим, лекин оёқларим қотиб қолган эди. Ҳатто ер торс ёрилиб кетганда ҳам, ўрнимдан қимирлай олмаган бўлардим.

Менинг бу аянчли ҳолатимга Омулло тушунди. Бирдан, гўё ўз қувончини босишга уринаётгандай, қичқириб юборди:

— Наҳотки бу пул оз бўлса? Бемалол етади? Бизни қутқардингиз, Малика-диди!

У шоша-пиша пакетни очган эди, тангалар жангалаб стол устига сочилди. Шондипнинг юзига тушган қора парда шу оннинг ўзида кўтарилди, энди унинг кўзлари қувончга тўлиб, чақнай бошлади. У ўз қувончини яшира олмай, ирғиб ўрнидан турди, олдимга югуриб келди. Унинг нима қилмоқчи бўлганини асло билолмасдим. Мен Омулло томонига ўгирилиб қараган эдим, гўё уни қамчин билан уришгандай, ранги қум ўчиб кетди. Мен кучимнинг борича Шондипни итариб юбордим. У боши билан бориб мрамар столчага урилди-да, ерга йиқилиб тушди. Бир неча дамгача Шондип қимир этмай ётди. Шундай жўшқин ҳаракатдан сўнг танамда мадор қолмади, креслога йиқилдим. Омуллонинг чеҳраси ёришиб кетди. У ҳатто Шондип томонга ўгирилиб ҳам қарамай, хоки пойимни кўзига суртди-да, ёнимга ўтирди. О, менинг иним! О, менинг фарзандим! Бу сифинишинг — бўшаб қолган пиёлам тубидаги обиҳаёт сувининг сўнгги томчисидир! Мен энди ортиқ бардош бера олмасдим, кўз ёшларим дув-дув оқа бошлади. Икки қўлим билан сорийимнинг учини кўзимга босиб, ҳамон энтикиб-энтикиб йиғлардим. Оёғим устида Омуллонинг мулойим қўлларини кўпроқ ҳис қилган сарим шунча қаттиғроқ йиғлардим.

Бир оз вақтдан кейин ўзимни босиб олиб кўзимни очдим. Шондип худди ҳеч бир нарса бўлмагандай, стол ёнида ўтириб, пулларни рўмолига тугаётган эди. Кўзлари жиққа ёшга тўлган Омулло оёқ остимдан турди.

Шондип менга совуққонлик билан тикилиб туриб деди:

— Олти минг рупия.

— Бизга ахир бунча пул керак эмас-ку, Шондип-бобу, — деб эътироз билдирди Омулло. — Мен ҳисоблаб чиқдим, ҳозирча, уч ярим минг рупия бемалол етаркан.

— Бизнинг ишимиз фақат бу ерда ишлаш билан чекланмайди, — деб жавоб қилди Шондип. — Бизга қанча пул керак бўлишини аниқ ҳисоблаб бўларканми?

— Эҳтимол, шундайдир, лекин кейинчалик бўладиган харажатларни мен ўз зиммамга оламан.— Икки ярим минг рупияни Малика-дидига қайтариб беринг.

Шондип менга қаради.

— Йўқ, йўқ! Мен бу пулларга қўлимни ҳам урмайман! Нима қилсангиз қилаверинглар!— дедим мен.

Шондип Омуллога қараб туриб деди:

— Ҳеч эркак киши аёллардек шунақа сахийлик қилишга қодир бўла олармикин?

— Хотинлар — маъбудадирлар,— деб жавоб қилди Омулло хўрсиниб.

— Биз, эркаклар,— деб гапида давом этди Шондип,— кучимизнинг ортиқчасини баҳам кўришимиз мумкин, аёллар эса ўзларини фидо қилиш учун яратилганлар. Улар болага ҳаёт бағишлайдилар, сиртдан ҳеч қандай мадад олмай туриб, ўз танларидан таом чиқариб берадилар. Бимоланинг армуғони самимийдир. Малика,— деб мурожаат қилди Шондип менга,— агарда сизнинг бугунги ҳадиангиз фақат пул бўлганда, мен унга қўлимни ҳам теккизмасдим. Ахир, сиз жонингиздан ҳам азизроқ нарсани ҳади қилдингиз.

Одамда иккита онг бўлса керак. Бир томондан, Шондипнинг мени алдаётганини тушуниб турардим, иккинчи томондан эса — ҳаммасини унутишга ҳаракат қилардим. Шондипнинг феъли йўқ, унда фақат куч бор. Шунинг учун у айна вақтда ҳам ҳаётга жалб қилади, ҳам ажал ўқи билан ўлдиради. Унинг қўлида тангримнинг абадий ўқдони бор, аммо у иблиснинг ўқлари билан тўлдирилган.

Пулнинг ҳаммаси Шондипнинг рўмолчасига сиғмади.

— Рўмолча беролмайсизми, Малика?— деб менга мурожаат қилди у.

Рўмолчамни олиб аввал уни бошига қўйди, кейин кутилмаганда оёқларимга энгашди.

— Маъбудам, мен сизни табриклар учун ҳузурингизга ўқдай отилган эдим, сиз эса мени итариб юбордингиз. Бу итариб юборишингизни мен оқ фоти-

ҳадек қабул қилдим,— шундан кейин у бошини яланғочлаб лат еган ерини кўрсатди.

Наҳотки янглишган бўлсам? Шондип менга яқинлашиб келаркан, пронам қилиш учун қўлларини чўзмаганмиди? Менимча, унинг кўзлари қандай ҳирс билан чақнаб, юзлари чўгдек ёниб келаётганини Омулло ҳам пайқаган эди. Шондип мадҳия учун ажойиб оҳанг топишга уста. Мен унинг сўзларини рад қила олмайман. Кўзларим хиралашиб, бошим айланади-ю, ҳақиқатни кўришдан маҳрум бўламан. Шондипни итариб юборганим учун, у мендан икки ҳисса ортиқроқ ўч олди: унинг лат еган бошини кўришим билан, юрагим қонга тўлди.

Шондип пронам қилиб улгурмасдан, қилган ўғирлигим бутунлай ўзгача маъно касб этди. Стол устида ётган олтин, одамларнинг барча таъна ва ёзғиришларига қарамай, ярақлаб табассум қиларди. Менга ўхшаб, Омулло ҳам янглиш йўлга кириб қолган эди. Омуллонинг меҳр-муҳаббати йўлда дуч келган ғовларни босиб ўтиб, янги куч билан яна юксалди. Омуллонинг қалб косаси яна Шондип билан менга сиғиниш ҳиссиёти билан лиммо-лим тўлди. Йигитнинг кўзлари чўлпон юлдузи сингари, соф ишонч ва меҳр билан чақнаб турарди. Мен таъзим қилиб, унинг таъзимини қабул қилдим, гуноҳларимни ювдим. Омулло менга қараб кафтини кафтига қўйди: «Бонде Матсро!» деди.

Мен ҳадеб мақтов эшита олмайман. Менда ўз-ўзимни иззатлашга руҳан мадад берувчи ҳеч нима қолмади. Ётоқхонамга кириш мен учун жуда оғир машаққат эди. Темир сандиқ менга хўмрайиб тургандек, ўрин-кўрпам эса, дағдаға қилаётгандай туюларди. Аламимга чидай олмай, қочиб кетгим келди. Бироқ, агар кетсам, Шондип яна ўз қасидаларини куйлай бошлашини эсладим. Мен қай томонга қараб юрмай, шармандалигимнинг хилват гўшасидаги ёлғиз шу меҳробда ўт ёниб турар, атроф эса бўм-бўш эди. Шунинг учун кечасию, кундузи меҳроб ёнида бўлишим керак эди. Мен доимий мақтовга муштоқман, чунки май косам бўшаб қолиши билан яшашдан тўхтаймайман. Бутун вужудим Шондип-

нинг гапларини тинглашга интилади, ўз турмушимнинг қадрига етишим учун менга фақат ўша керак.

Овқат пайтида эримнинг рўпарасида ўтира олмайман. Унинг орқасига ўтиб ўтираман. Межо-роний кириб келганда ҳам худди шу тарзда ўтирган эдим.

— Мулла ака, уйимизга ўғирлиққа тушмоқчи бўлганларнинг хатларини ҳам, дўқларини ҳам сиз писанд қилмаслигингиз мумкин, аммо мен қўрқаман. Бизга ҳадя қилган пулларни банкага юборганингиз йўқми, ҳали?

— Йўқ, вақтим бўлмади,— деб жавоб берди эрим.

— Жуда ҳам бепарвосиз-да, мулла ака, эҳтиёт бўлинг, ахир, у пул...

— У пул ётоқхонам ёнидаги хужрада, темир сандиққа солиб қўйилган,— деб кулиб сўзини бўлди эрим.

— Агар у ердан ўғирлаб кетишса, унда нима дейсиз?

— Агар ўғрилар менинг хонамга киргудек бўлсалар, унда бир кун эмас бир кун сизни ҳам ўғирлаб кетишлари мумкин.

— Э, хотиржам бўлаверинг, ҳеч ким менга тегмайди. Лекин ўғриларни ўзига ром қилган зарурроқ нарса сизнинг хонангизда туради. Йўқ, мулла ака, сиз ҳазиллашманг, пулни уйда сақлаб ўтириш яхши эмас.

— Йиғилган солиқлар бир неча кундан кейин Қалькутта банкасига юборилади, шуларга қўшиб сизларнинг пулларингизни ҳам юбораман.

— Ишқилиб, ёсингиздан чиқмасин! Ўзингиз жуда паришон одамсиз!

— Агар пулни уйдан ўғирлашса, менинг бўйнимга, унинг сизга алоқаси бўлмайди.

— Шунақа гапларни гапирганингизда аъзойибаданим бирам жимирлаб кетадики, мулла ака. Наҳотки сеники-меники деб ажратаётган бўлсам? Сизнинг нарсаларингиз ўғирланса, меники ҳам ўғирлангани бўлади. Тангри мени ҳамма нарсадан маҳ-

рум қилган. Аммо чунонам яхши Лакшман¹ қайинини ато этганини билмас эканманми? Мен, мулла ака, сизнинг боро-ронийингизга ўхшаб кеча-кундуз ҳадеб ўз тангримни ўйлайвермайман. Тангрим ато қилган нарсанинг ўзи менга баҳазур етади. Сиз-чи, чўғтироний, нега сиз ёғоч қўғирчоқ сингари лом-лим демай ўтирибсиз? Сабабини биласизми, мулла ака? Чўғти-роний мени сизга ҳушомад қиляпти, деб ўйляпти. Гапнинг очиғи, зарур келганда, ҳушомад ҳам қилардим. Лекин, сиз, ҳушомад қилишимизга зор қолган қайни эмассиз. Агар сиз Мадҳобо Чокробортига ўхшаган бўлганингизда, боро-роний ҳам худога тоат-ибодат қилишни йиғиштириб қўйиб, сиздан ярим пайсадан бўлса ҳам пул тилаб ундириш билан кунини ўтказарди. Ҳар ҳолда бу нарса унга асқотарди. У пайтда сиздан ўпқаланишга, фитнага вақти ҳам қолмасди.

Межо-роний шу йўсинда баҳазур валдираркан, гоҳ-гоҳда, қайнисига димлама сабзавот, балиқ, лангуста ва бошқа таомлардан олиб еб ўтиришни таклиф қиларди.

Бошим гувиллаб айлана бошлади, пайсалга солишнинг ҳеч иложи йўқ эди, ҳозир албатта бирон баҳона ўйлаб топиш керак. Мен бу танг аҳволдан қўтулиб чиқишни ўйлаётган пайтимда межо-ронийнинг валдирашларига бардош бериш асло мумкин бўлмади. Бундан ташқари, межо-ронийдан ҳеч нима яшириб бўлмаслигини ҳам яхши билардим. Аҳён-аҳёнда у менга кўз қирини ташлаб қўярди. Юзимда бирон ҳолатни пайқадими, йўқми, билмадим, лекин назаримда, унга ҳамма нарса равшандек туюлди.

Мардликнинг чеки бўлмайди! Мен эътиборсизлик билан жилмайиб туриб дедим:

— Рост, назаримда межо-роний менга ишонмаётган кўринади, ўғри ва босқинчилар тўғрисидаги миш-мишларнинг бунга дахли йўқ.

¹ Лакшман — қадимги ҳинд эпоси «Рамаяна»нинг қаҳрамони Раманинг укаси. Рама ўз рафиқаси Сита билан қувғин қилинганда, Лакшман ҳам улар билан бирга кетиб, акасининг бошига тушган барча муҳтожлик ва хавф-хатарларга шерик бўлган.

— Жуда тўғри айтасиз-да, ахир, аёллардан хавф-лироқ ўғри йўқ,— деди у ясама кулиш қилиб.— Аммо, гап мен тўғримда бораётган бўлса, мен эркак эмасман-ку. Мени алдаб бўлармиди?

— Агар шунақа гумонингиз бўлса, пулингиз йўқолиб қолса, бадалига бисотимда бор буюмларимни гаровга бериб қўйишим мумкин.

— Охҳо, чўти-ронийнинг гапларига қаранг-а,— кулиб туриб давом этди овсиним.— Шундай жудоликлар бўладики, уни бу дунё-ю, у дунёда ҳам гаровга мол қўйиб узиб бўлмайди.

Биз айтишаётганимизда эрим чурқ этиб ҳам оғиз очмади. Овқатланиб бўлгач, уйда дам олмай чиқиб кетди.

Энг қимматли тақинчоқларимнинг кўпчилиги фазначида сақланарди. Ҳозир қўлимдаги кумуш-тиллалар камида ўттиз-ўттиз беш минг рупия турарди. Мен қутичамни олиб келиб овсиним олдида очдим.

— Межо-роний, шу буюмларим сизда турсин. Энди ҳеч ташвиш тортмасангиз бўлади.

— О, она!— деди межо-роний жўрттага ҳайратга келиб, сиз мени ҳайрон қолдирдингиз. Наҳотки, сиз менинг тўғримда, кечалари мижжа қоқмай, пулини қўриқлаб чиқади, деб ўйласангиз?

— Хавфсирасангиз ҳам, ҳеч айбга қўшиб бўлмайди. Одам олмаси ичида деганлар. Бировнинг дилидагини билиб бўладими?

— Ҳали одамга ишонишни шу тарзда ўргатмоқчимисиз? Мен ҳали ўз тақинчоқларимни қаёққа қўйишни билмайман-у, энди яна сизникини ҳам қўриқлайми? Биласизми, жоним, сиз яхшиси, бу олтин-кумушларингизни тузукроқ яшириб қўйинг, уйимизда ким кўп, хизматкор-у, чўрилар кўп, тагин одам ҳодис!..

Межо-ронийнинг олдидан чиқиб, ташқари ҳовлидаги меҳмонхонага бордим-да, Омуллони чақириб келишга одам юбордим. Омулло билан бирга Шондип ҳам келди.

Вақт зиқ эди. Шондипга қараб шундай дедим:

— Омуллода ишим бор, унгача сиз...

Шондип истеҳзо билан деди:

— Ҳали бизни фарқ қиласизми? Агар Омуллони мендан ажратиб олиш ниятида бўлсангиз, уни ушлаб қолишга қурбим етмайди.

Мен унинг саволига жавоб бермай, чурқ этмай туравердим.

— Жуда соз,— деб гапида давом этди Шондип,— Омулло билан бўладиган ишингиз битгандан кейин, мен билан алоҳида суҳбат қилишга рози бўласиз. Акс ҳолда мағлубиятга учрайман, мен ҳамма нарсага бардош беришим мумкин-ку, лекин мағлубиятга асло тобим йўқ. Менинг улушим ҳамманикидан ортиқроқ бўлиши керак. Мен тақдир билан умрбод шуни деб олишиб келяпман ва уни енгаяпман.

Шондип Омуллога кўзларини бир олайтириб, хонадан чиқди.

— Иним, Лакшман,— деб юзландим мен Омуллога,— битта топшириқ бор, шуни бажаришинг керак.

— Сизнинг истагингизни бажо келтириш учун жонимни фидо қилишга ҳам тайёрман, диди.

Мен шол рўмолим орасидан олтин-кумушларим солинган қутичани олиб унинг олдига қўйдим.

— Бу олтин-кумушларимни гаровга қўйишинг мумкин, сотишинг мумкин, ишқилиб, тезлик билан менга олти минг рупия пул топиб келасан.

— Йўқ, диди, йўқ,— деб хитоб қилди ҳаяжонланган Омулло,— бу қиммат баҳо буюмларни сотиш ҳам, гаровга қўйиш ҳам керак эмас, олти минг рупияни ўзим топиб бераман.

— Қўй, ундай дема,— деб чидамсизлик билан гапимни давом этдирдим.— Мен бир дақиқа ҳам кутиб тура олмайман. Қутичамни олгин-да, тунги поездга ўтириб, Калькуттага жўна, индидан кечиктирмай менга олти минг рупия топиб кел!

Омулло қутичадан бриллиант маржонни олиб, уни ёруққа тутиб кўрди, кейин юраги ачишгандай яна қутига солиб қўйди.

— Бриллиант маржонни ўз баҳосига сотишга қийналсанг керак, шунинг учун ўттиз мингдан ортиқ турадиган тақинчоқларимни беряпман. Ҳаммасини сота олсанг яхши, ҳаммадан ҳам менга ҳозир олти минг рупия керак.

— Диди,— деди менга қараб Омулло,— Шондип-бобу билан икковимиз сиздан олган олти минг рупия пул устида жанжаллашиб қолдик. Бу шундай шармандаликки, ҳатто айтишга тилим лол! Шондип-бобу, ватан йўлида уятни четга йиғиштириб қўйиш керак, деб ўргатади. Эҳтимол у ҳақлидир. Лекин, ахир, бу бошқа нарса-ку! Мен шундай кучга эга бўлдимки, у куч туфайли ўлишдан ҳам қўрқмайман, бировни ўлдирганимда, дилим азоб чекмайди ҳам. Аммо, сизнинг қўлингиздан олинган пул туфайли уятга қолганимни ҳеч боса олмаяпман. Шондип-бобу мендан анча кучли, унда андишадан асар ҳам йўқ. «Пул кимнинг қутисидан ётган бўлса ўшаники, деган фикрдан воз кечиш керак, акс ҳолда «Бонде Матором!»— нима қилиб юрибди»— дейди у.

Омулло кўпроқ гапирган сари унинг тасаввури шунча авжига мина бошлади. Унинг гапларига диққат билан қулоқ солаётганимдан, юраги дадилланиб, яна ҳам завқланиб кетди.

— «Гита»да,— деб гапини давом этдирди у,— қодир Кришна, ҳеч ким жонни қатл эта олмайди, дейди. Қотиллик қотиллик эмас, пул ўғирлаш ўғирлик эмас, балки буларнинг ҳаммаси қуруқ сўзлардир. Пул кимники? Пулни ҳеч ким яратмайди, ҳаётдан кетаётган ҳеч ким ўзи билан олиб кетмайди, пул одам жонининг бўлаги ҳам эмас. Бугун пул меники, эртага болаларимники, яна бир неча кундан кейин судхўримники бўлади. Модомики, пул ҳақиқатда ҳеч кимники эмас экан, худа-беҳуда фарзандларингиз қўлига тушгандан кўра, ватанга хизмат қилиш учун ишлатилади. Ахир, шуни деб ватанпарварларни қоралаб бўладими?

Шондипнинг гапларини бу йигитнинг оғзидан эшитарканман, бутун вужудимни қалтироқ босди. Майли, афсунгарлар най чалиб илон ўйнатаверсин, пешонасига ўлиш ёзилган бўлса, ўз ишларининг хавфли эканини билиб туриб киришганлар. Лекин, э воҳ! Омулло сингари ёшлар шу қадар тажрибасизки! Бутун ер юзининг дуоси билан уларни хавфдан сақлаб қолгинг келади. Улар илоннинг нима эканини билмай баҳазур у билан ўйнайверадилар, биз эса,

уларнинг ўйинининг қанчалик даҳшат эканлигини фақат илонга қўл чўзганларидоғина сезиб қоламиз. Шондип тўғри тушунган: у мени хароб қилиши мумкин. Аммо, Омуллони мен унинг чангалидан тортиб олиб, қутқариб қоламан.

— Пул ватанпарварларингизнинг хизмати учун керакми?— деб сўрадим мен кулиб.

— Албатта,— деб жавоб берди Омулло бошини адл кўтариб.— Улар ахир бизнинг подшоҳларимиз, улар қашшоқлашиб қолсалар, кучдан қолишлари мумкин. Биласизми, биз Шондип-бобунинг биринчи класс вагонларидан бошқа вагонларда юришига йўл қўймаймиз. У ҳеч нимадан сиқилган эмас, подшодек дабдаба билан кун кўради. У, бундай турмушни шахсан ўзи учун эмас, бизларнинг ҳаммамиз учун зарур деб ишонади. «Жаҳонда,— дейди Шондип-бобу,— кимда-ким ғайри табиий куч билан худони тасаввур қила олса, ўша дунёда энг қудратли қуролга муяссар бўлади»,— дейди. Ундай одамларнинг қашшоқ яшашга аҳд қилиши фақат муҳтожликда кун кўришга розилик беришига бўлиб қолмай, ўз-ўзига суи қасд қилиш билан баравардир.

Шу пайт хонага секин Шондип кириб келди. Мен шошиб қиммат баҳо буюмлар солинган қутичани шол рўмолим билан бекитдим.

— Омулло билан муҳим суҳбатингиз тугамасми ҳали?— деб сўради Шондип заҳархандалик билан.

— Суҳбатимиз тамом бўлди,— деб ғудурлади хижолат тортиб Омулло,— ҳеч қандай муҳим гап бўлгани йўқ.

— Йўқ, Омулло,— деб эътироз билдирдим мен,— суҳбатимиз ҳали тугагани йўқ.

— Ундай бўлса, мен иккинчи марта чиқиб туришим керак экан-да?— деб сўради Шондип.

— Ҳа,— деб тасдиқладим мен.

— Жаноб Шондип яна қайтиб келади.

— Бугун эмас, менинг вақтим бўлмайди.

Шондипнинг кўзлари чақнаб кетди.

— Сизнинг фақат муҳим ишлар учун вақтингиз бўлади, беҳуда гапларга вақтингиз қайда,— деди у.

Рашк! Қудратли эркакнинг кучдан қолганини кўрган ожиз аёл тантана қилмай тура оладими? Мен жуда қатъий оҳангда:

— Йўқ, бандман!— деб такрорладим.

Шондип ғазабдан ранги қумдай ўчиб, уйдан чиқиб кетди. Таъби хира бўлган Омулло:

— Малика-диди, Шондип-бобунинг аччиғи чиқди,— деди.

— Унинг аччиғланишга ҳақи ҳам йўқ, асос ҳам,— деб жавоб қилдим жаҳл билан.— Мен сенга яна бир нарсани айтмоқчи эдим, Омулло. Сен менинг олтинкумушларимни сотганинг тўғрисида Шондип-бобуга ҳеч оғиз очмайсан.

— Хўп, айтмайман.

— Ундай бўлса, ҳаялламай, шу бугуноқ тунги поездга ўтириб жўна.

Мен Омулло билан бирга хонадан чиқдим. Айвонда Шондип турарди. Билдимки, ҳозир у Омуллони қўлга олади.

— Шондип-бобу, менга бир нима демоқчимидингиз?— деб Омуллони қутқариш мақсадида Шондипга мурожаат қилдим.

— Ҳеч қандай муҳим гапим йўқ, шунчаки бекорчи гаплар. Модомики сиз банд экансиз...

— Вақтим бор.

Омулло кетди. Шондип хонага кириши билан сўради:

— Сиз Омуллога қутича бериб юбордингиз. Кимники у?

Чиндан ҳам қутичага Шондипнинг кўзи тушган эди.

— Агарда сиз буни билишингиз шарт бўлганда эди, сизнинг кўз олдингизда топширган бўлардим,— дедим қуруққина қилиб.

— Омулло менга айтмайди, деб ўйлайсизми ҳали?

— Ҳа, айтмайди.

Шондип энди ғазабини яшира олмади.

— Сиз ҳали мендан устун келмоқчимисиз? Хомтама бўлманг! Омулло! У оёқларим остида жон беришни ўзига бахт деб билади. Сиз уни ўзингизга тобе қилишга уриняпсиз. Мен тирик эканман, бу ниятингизга етолмайсиз!

О, ожизлик, ожизлик! Ниҳоят, Шондип менинг қаршимда ўзининг ожиз эканлигига тушунди. Ўзини тута олмай тутақиб кетишининг боиси ҳам шунда эди-да. Иродамга ҳеч қандай зўравонлик дош беролмаслигига тушунганди у. Бир қиё боқишимнинг ўзида унинг истехком деворларини ағдариб юборишим мумкин. Бугунги тутақишининг сабаби шунда!

Мен ҳеч нима жавоб бермай, хиёлгина жилмайиб қўйдим. Энди мен ундан устун чиқдим. Мен ҳеч қачон ўз ўрнимни йўқотмагандай, ҳеч қачон у ердан пастга тушмагандай эдим. Бошимга ҳар қанча ғам-ғусса тушган бўлса ҳам хиёлгина бўлсин ўз ғуруримни сақлаб қолган эдим.

— Биламан, у сизнинг олтинкумушларингиз солинган қутича эди.

— Нима деб ўйласангиз ўйлайверинг, аммо мен ҳеч нима айтмайман сизга.

— Сиз мендан кўра Омуллога кўпроқ ишонасизми? Унинг ҳали она сути оғзидан кетмаган гўдак эканини, кўланкамнинг кўланкаси эканини, овозининг акс садоси эканини биласизми ўзингиз? У мендан икки қадам нарига силжиши билан қуруқ соқисумбати қолади, холос.

— Омулло сизнинг акс садонгиз бўлмаган ерда — оддий Омулло бўлади, ўша акс садонгиздан кўра, шу оддий Омуллога кўпроқ ишонаман.

— Сиз барча тақинчоқларингизни Онага сиғиниш маросими учун беришга аҳд қилган эдингиз, ваъдани унутиш ярамайди. Энди бўлса уларни бошқа одамга бериб юбордингиз.

— Мен ўзимда қолган ҳамма тақинчоқларимни танграмга инъом қилай. Лекин ўғирланиб кетган қиммат баҳо буюмларимни қандай қилиб бера оламан.

— Бу тарзда мендан қочиб қутулишга урина кўрманг. Ҳозир менинг зарур ишларим бор, биринчи галда ўшаларни бартараф қилмоғим керак, ундан кейин сизнинг аёллик нозингизни эшитгани вақт бемалол бўлади. Ана ўшанда жон-жон деб сиз билан ҳамдамлашаман.

Эримнинг пулини ўғирлаб, уни Шондипнинг кўлига топширганимдан буён икковимизни бир-биримизга руҳан боғлаб турган мусиқий куй тиниб қолди. Мен, бамисола қиммат баҳо тошли кўзи тушган исиргадек бутунлай қадримни йўқотдим, деб айта олмайман, албатта. Йўқ, Шондип менга ўз таъсирини кўрсата олмайдиган бўлиб қолди. Ўз қўлингиздаги буюмни юлиб олишдан на фойда? Бугун Шондип менинг кўз олдимда қахрамонликдан тушди, гапларида кўрслик ва тихирлик сезилиб турарди.

Шондип ёниб турган кўзларини менга тикди, у кўпроқ тикилган сари, кўзлари бамисоли тушки жазирама иссиқ сингари яна ҳам ёрқинроқ чақнарди. Бу қарашидан, гўё ҳозир ўтирган ўрнидан ирғиб кетса керак, деб ўйларди киши: Билардим, ўрнидан турса менга ташланиши турган гап эди. Кўксимда юрагим гуп-гуп урар, асабларим қақшаб кетган, чаккаларимда қон томирлари уриб турарди. Шу ўтиришда ўтираверсам кейин тура олмай қолишимни англадим. Бор кучимни йиғиб креслодан азот турдим-да, эшик томонга отилдим. Шондип нафаси тиқилиб, хирқироқ овоз билан қичқирди:

— Қаёққа, Малика?

Шу оннинг ўзида ёнимда пайдо бўлди-ю, билагимдан ушлаб олди.

Ташқарида оёқ товуши эшитилди, Шондип дарҳол яна креслога ўтирди. Мен китоб тоқчалари томонга ўгирилдим.

Эрим хонага кириб улгурмасдан, Шондип гап бошлади:

— Сенда Броунинг¹ йўқми, Никҳил! Мен Маликан Боларига коллеждаги клубимиз ҳақида гапираётган эдим. Броунингнинг достонини таржима қилиш борасида тўртта оғайнимиз ўртасида бўлган тортишув эсингдами? Наҳотки ёдингдан кўтарилган бўлса? Мана ўша дostonдан парча:

Агар илгаритдан билсаки нигор —
Менинг ишқим унга эмасдир даркор.

¹ Броунинг Роберт (1812—1889) — инглиз шоири.

Нечун кўзларида олов асари,
Нечун сўнмас эди ёниқ назари?!
Дунёда бир менми эркак зотидан,
Қам эмас-ку жаҳонда эркак зотидан.
Йўқ.. эркак дейишга тил этмас журъат,
Бошқа сўз топмадим қийналиб, гоят.
Балки эҳтиросдан ёниб, ўшал гул,
Уларга ўз ҳолин очгандир кўнгил,
Садо чиқмагандир муз юраклардан,
Фақат менинг лойим бошқа улардан.
Мен улардай эмас, ошиқ фақир эрурмен,
Нигоҳига мангу асир эрурмен.

— Бир амаллаб,— деб гапида давом этди Шондип,— мен у шеърларни бангол тилига таржима қилдим, бироқ «Гоур¹ халқининг шодланиб обиҳаёт ича бошлаши» учун етарли даражада таъсирли бўлмади. Бир вақтлар, мен ўзимни шоир деб ҳисоблагандим, лекин бу кўпга чўзилмаган эди. Тақдир менга шафқат қилди-ю, хавф-хатардан қутулиб қолдим. Мана бизнинг Докҳинчоронни олайлик, агар у ҳозир туз назоратчиси бўлмаганда, шоир бўлиши муқаррар эди. У жуда яхши таржималар қиларди, биз унинг таржималарини ўқирканмиз, улар худди бангол шеърларидек жарангларди. Жуғрофия дарсликларига кирмаган мамлакатнинг ўз она тили ҳам йўқ. Маликан Болари, қидириб овора бўляпсиз: Никҳил уйлангандан кейин, поэзия билан иши бўлмай қолган, эҳтимол бунга муҳтож ҳам эмасдир. Мен бўлсам иш билан овора бўлиб поэзиядан воз кечиб юбордим. Энди яна поэзия касалига дучор бўлаётганга ўхшайман.

— Сени огоҳлантириб қўйгани келувдим, Шондип,— деди эрим.

— Поэтик хасталик тўғрисидами?

— Кейинги кунларда,— деб гапини давом этдирди эрим Шондипнинг ҳазилига эътибор бермай,— Даккидан мусулмонлар орасига гулгула солиш учун Муҳаммад динининг тарғиботчилари келиша бошлади.

¹ Гоур — Банголиянинг қадимий номи.

Улар сендан ғазабда, кутилмаган тўқинишлар содир бўлиши мумкин.

— Қочгин, деб маслаҳат қилмоқчисан, шундайми?

— Мен сенга фақат шуни айтиб қўйгани келдим, сенга маслаҳат бермоқчи эмасман.

— Агар мен шу ернинг заминдори бўлсам ўзимга ўхшагаилар тўғрисида эмас, балки мусулмонлар тўғрисида ўйлаган бўлардим. Сен менинг кўнглимни хира қилиш ўрнига, ўша мусулмонларнинг бир оз танобини тортиб қўйсанг яхши бўларди, бу ишинг мен учун ҳам, ўзинг учун ҳам дуруст бўларди. Сенинг бўшанглигинг қўшни заминдорларга ҳам таъсир қиляпти.

— Шондип, мен сенга маслаҳат бераётганим йўқ, сен ҳам мени панд-насихатларингдан холи қўй. Барибир, беҳуда кетади. Яна эшит. Сизлар яқиндан бери менинг ижарачиларимга зиён етказадиган бўлиб қолдиларинг. Бунга йўл қўйиб бўлмайди. Сен менинг еримдан чиқиб кетишинг керак.

— Менга ким дўқ қиляпти — мусулмонларми, ё бу бошқа биронта одамнинг пўписасими?

— Баъзи бир дўқ-пўписадан қўрқоқлар қўрқади. Шунинг учун, Шондип, мен сенинг чиқиб кетишингни талаб қиламан. Бир неча кундан кейин Калькуттага бормоқчиман, сен ҳам шу дамдан фойдаланиб, мен билан жўнаб кетишинг керак. У ерда бизнинг уйимизда баҳазур яшаб туришинг мумкин.

— Яхши, ўйлаб кўриш учун ҳали беш кун бор экан. Маликаи Болари, видолашиб кетишим муносабати билан боларилар қўшиғи янграсин. О, янги Банголиянинг шоири, эшигингни оч, сенинг торингни ўғирламоқчиман. Сен менинг қўшиғимни ўзингники қилиб куйлаб, куйимни ўғирладинг. Майли, қўшиқ тагида сенинг номинг ёзилсин, аммо, барибир у меники.

Шондип Бҳойроби куйида қўпол, хирқироқ ва сохта овоз билан куйлай бошлади:

Сен яшаган ўлкада
Баҳор ҳид сочар мангу!
Унда ҳижрон алам йўқ,

Тез ўтар шодлик, қайғу.
Одам кетар мангулик,
Гуллар ўлмас ҳеч қачон.
Озод яшнаб гуллайди.
Сўлар фақат қисқа он.
Қўшиқ айтдим тинимсиз
Бирга бўлган ҳар замон.
Ажиб юртдан кетар чоғ
Лойиқмасми армуғон,
Балки хайрлашар чоғ
Оқар кўзинг селоби,
Шунда ювилиб кетар
Юрагимнинг азоби.

Шондипнинг сурбетлиги ҳаёсизнинг қилиғидек очиқдан-очиқ, олов сингари яп-яланғоч эди. Уни тўхтатиш мумкин эмас, уни тақиқлаш эса, момақалди-роқни тақиқлаш билан баравар эди: бундай тақиқлашдан эса фақат чақмоқлар мазақ қилиб кулишлари мумкин эди, холос.

Мен хонадан чиқиб ичкари ҳовли томонга йўл олдим. Кутилмаганда, қаршимда Омулло пайдо бўлди.

— Малика-диди,— деди у менга юзланиб,— ҳеч хавотир олманг: ҳозир жўнаб кетаман ва ишимни бажармагунимча қайтиб келмайман.

— Мен ўз тўғримда ўйлаётганим йўқ,— дедим унинг садоқатли ёш чеҳрасига тикилиб,— сени ўйлаяпман.

Омулло кетишга шайланиб турганида, мен уни ёнимга қақриб олдим.

— Онанг борми?— деб сўрадим ундан.

— Бор.

— Опанг-чи?

— Йўқ, мен онамнинг ёлғиз ўғлиман. Отам болалик чоғимда ўлиб кетган.

— Энди, ойингнинг олдига бор, Омулло.

— Диди, бу ерда мен ўзимга ҳам она, ҳам опа топдим.

— Ундай бўлса, бугун кетар олдинда менинг ёнимга кир.

— Йўқ, Малика-диди,— деб жавоб қилди у,— вақтим бўлмайди, менга ҳозир оқ фотиҳа беринг.

— Қандай таомни яхши кўрасан?

— Агар онам билан бирга бўлганимда, поуш¹ ойида пишириладиган ёғлик кулчалардан тўйиб-тўйиб еган бўлардим. Қайтиб келганимдан кейин, сиз пиширган шунақа кулчаларни жон-жон деб ейман, Малика-диди.

НИКҲИЛЕШ ХИКОЯСИ

Бир кун, ярим кечада уйғониб кетиб, атрофдаги барча нарсаларнинг кўздан ғойиб бўлаётганини, мени эса фақат уй анжомларигина қуршаб олаётганини тўсатдан ҳис қила бошладим. Одамлар ўз атрофидаги мавжудотнинг кўздан ғойиб бўлганида нима сабабдан кўрқишларини шунда англадим. Кишига яхши таниш бўлган нарса бир оннинг ўзида қандайдир ноаниқ ҳолга тушиб қолса жуда даҳшатли бўларкан. Ўз йўли билан кетаётган ҳаётни бирданига ўзгартириб янги йўлга, ҳали очилмаган йўлга, муқаррар ғовлар дуч келадиган йўлга солиб юбориш керак бўлиб қолади. Бундай ҳолларда одатдаги руҳий ҳолатингни сақлаб қола олмайсан ва ўзингга разм солиб, қандайдир бошқача бўлиб қолганингни тан оласан.

Сўнгги кунларда Шондип шогирдлари билан бир-галикда вилоятимизда тартибсизликлар қила бошлаганини англадим. Агар мен руҳан қатъий бўлганимда эди, Шондипга дарҳол жўнаб кетишни таклиф қилган бўлардим. Олишув пайтларида ўзимни йўқотиб қўяман. Йўлим нотекис бўлиб қолди. Гап Шондипнинг жўнаб кетишига келиб тўхтаганда ўзимни ноқулай ҳис қила бошладим. У билан яна гаплашишга тўғри келади, шунинг учун ҳам ўзимни тарк этгим келади.

Эр-хотин бўлиб яшаш менинг ички дунём эди. Бу турмуш фақат уй вазифалари доираси билан ёки она аъзоларининг тотувлиги гамини ейиш билан

¹ Поуш ойи декабрь— январь ойларига тўғри келади.

чекланмай, балки руҳий ҳаётим ҳам шу орқали акс этарди. Мен сиртқи таъсир остида ҳеч нарса қилолмасдим, борди-ю, бирон иш қилгудек бўлсам, ўз тангримни ҳақорат қилаётгандай бўлардим. Мен буни ҳеч кимга айтолмайман. Шунинг учун ҳам, эҳтимол жуда ғалати кўринсам кераг-у, мени айбситишса керак. Лекин, мен ҳатто сиртдан алдашга учиб турган бўлсам ҳам, ким менинг руҳий шахсимни алдай оларди!

— Мен, руҳан дунё яратувчи ҳақиқат туфайли муътабар бўлганман. Бугун мени чандиб ташлаган домларни парча-парча қилиб ташладим. Тангрим мени ташқи дунё учун хизмат қилишдан қутқаради. Мен ўз эркимга муяссар бўламан, бунинг эвазига ўз қонимни томчи-томчилаб бераман. Ўз эркимга тўла муяссар бўлганимдан кейин, ички дунё салтанатим ўз ихтиёрида бўлади.

Эркин бўлиш лаззатини ҳозирданоқ ҳис қиляпман. Отиб келаётган тонгим қушининг сайроқи овози аста-секин эшитила бошлади. Эркак кишининг юрак нидоси: шарбатдек тотли хаёлот туйғуси билан барпо этилган ўшал Бимола башарти кўздан ғойиб бўлса, ҳеч бир зарар бўлмайди, деб менга гап уқдирмоқда.

Устозим Шондипнинг Хориш Кунду билан биргаликда Дурга маъбудаси шарафига катта дабаба билан байрам уюштирмоқчи бўлганини айтди. Бунга зарур харажатларни Хориш Кунду ижарачиларининг зиммасига юкламоқчи эмиш. Муҳтарам зотлардан Кобиротно билан Биддебагиш ёрдамида икки хил маънода мақтов қасидаси ёзилибди. Ана шу борада устозим билан Шондип ўртасида мунозара бўлибди.

— Худолар такомилга мойилдирлар,— дебди Шондип.— Агар авлодларимиз ота-боболарининг яратган худолар қиёфасини ўзгартирмасалар, биз даҳрий бўлиб қоламиз. Менинг вазифам худоларга замонавий қиёфа беришдан иборат. Мен худоларнинг халоскориман ва уларни эскилик тузоғидан халос қилиш учун дунёга келганман.

Мен боладик чоғимдан Шондипнинг ғояларга суянувчи сеҳргарга айланаётганини кўриб келдим. Унинг учун ҳақиқатни фош қилиш шарт эмас, у ҳақиқат билан лўттибозлик қилишдан ҳузур қилади. Башарти у

Марказий Африкада дунёга келганида эди, у жазаваси тутиб янги далиллар билан, одамлар ўртасидаги муносабатни ифодалаш учун энг яхши далил қурбонлик қилинган одам гўштини тановул қилишдир, деб исботлаган бўларди. Шондип бошқаларни алдаркан, ўзини алдай олмайди. Унинг уйдирмалари қанчалик бир-бирига зид бўлмасин, аминманки, у ҳар сафар янги найранг ўйлаб чиқариб, ўзини ҳақиқат топгандай ҳаёл қилади. Унинг ҳаёлий ватанпарварлик шиори остига яшириб кўрсатаётган бачкана томошасини ҳеч ҳам маъқулламайман. Мен, ватанга хизмат қилишга бел боғлаб, аввал бошдан ғала-ғовур кўтариш йўлига қадам қўйган йигитларга қўшилишни хоҳламайман. Афсун ўқишда янглишиб бирон иш кўрсатмоқчи бўлганлар ўз ишларига ғоят катта аҳамият берадилар ва айни вақтда, бўҳтоннинг манбаи тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Агар мен мамлакатни шу офатдан қутқара олмасам, ватанга сиғиниш уни заҳарлашга, ватанпарварлик фаолияти эса, мутлақо терс натижаларнинг содир бўлишига сабабчи бўлади.

Мен Бимоланинг олдида Шондипга уйимиздан кетишни таклиф қилдим. Бимола ҳам, Шондип ҳам бу ишимни янглиш тушунмасалар эди, деб қўрқаман, мени нотўғри англашларини истамайман. Агар Бимола шунда ҳам гапларимга тўғри тушунмаса, майли тушунмай қўя қолсин!

Дакидан келаётган мусулмон дини тарғиботчиларининг сони кун сайин ортиб бормоқда. Менинг қўл остимдаги ерларда мусулмонлар ҳиндулар сингари сигирни муқаддас деб билардилар. Энди эса, баъзи ерларда сигир сўя бошладилар. Бу тўғридаги дастлабки хабарни менга мусулмон ижарачиларим топиб келди. Улар сигирларни қиришга қандай муносабатда эканликларини ҳеч яширмасдилар, шунда мен бу бошланган ғалаённи босиш энди анча мушқуллигини тушундим. Бу ишга қандайдир сунъий кучлар бош қўшгани сезилиб турарди, уларга қаршилик кўрсатилса, жиддий низоъ юз бериши турган гап эди¹. Ғанимларимизнинг тутган йўли шу эди.

¹ Маълумки, Ҳиндистонда сигир муқаддас жонивор ҳисобланади, сигир ўлдиришни ҳинду катта гуноҳ деб билади.

Мен бир неча энг эътиборли ҳинду ижарачиларимни чақириб олиб, уларга аҳволни тушунтиришга уриндим.

— Биз ўз динимизни ҳимоя қилишимиз керак, — дедим мен, — лекин бу демак бошқаларнинг диний ишига аралашимиз керак деган гап эмас. Мен вишну қавмиданман. Шакти қавмидагилар¹ қурбонлик қилиб, ҳайвонлар қонини тўкаверсинлар. Бизнинг қўлимиздан ҳеч нарса келмайди. Мусулмонларга ҳам ўз диний урф-одатларини бажаришга имкон бериш керак. Бироқ, шу нарса деб жанжал кўтариш ярамайди.

— Юртимизда бундай фалокатларнинг бўлмаганига қанча вақт бўлди, махарожа?²

— Мусулмонлар фалокат бўлишини истамаган эдилар, шунинг учун турмуш ҳам осойишта эди. Модомики, ўзгача кайфиятлар содир бўлган экан, уни тинчлик билан бартараф қилиш керак. Нифоқ йўлига кирмаслигингиз керак.

— Йўқ, махарожа, ҳозир замона бошқа. Сиз ўз ҳукмингизни ишга солмагунингизча, улар тинчимайди.

Сигир қирғинини ҳукм билан тўхтатиб бўлмайди. Аксинча, одамлар ўртасида қирғин бошланиб кетади.

Ижарачиларим орасида инглиз тилини билувчи бир одам бор эди. У гап орасида ҳозирги замон сўзларини ишлатишни ўрганиб олибди.

— Гап фақат таассубда эмас, — деди у. — Бизнинг мамлакатимиз аграр мамлакати, бу ерда сигир...

— Ургочи қўтас ҳам сут беради, ҳам ер ҳайдайди. Биз мусулмонлар билан диний мунозара қиламиз-у, ўзимиз ҳам қўтас қонига бўялиб олиб, елкамизга унинг узилган калласини қўйиб жазавага тушиб зикр тушамиз. Диннинг ўзи ҳам мусулмонлар билан бирга биздан кулади, диний адоват эса одамлар ўртасидаги нифоқни янада ўткирлаштиради. Модомики, сигирни

¹ Шакти қавмидагилар — Шақтага ёки илоҳий қудратнинг аёл қиёфасига сиғинувчилар.

² Махарожа — буюк шоҳ, ҳурматлаб айтганда — жаноб деган маънода.

Ўлдириш мумкин эмас-у, қўтасни ўлдириш мумкин экан, бундан диннинг эмас, балки кўр-кўрона таас-субнинг ҳиди келиб турибди.

Инглиз тилини билувчи гапни давом этдирди:

— Бунинг тагида қандай сир борлигини кўрмаясизми? Мусулмонларнинг кўнгли тўқ: бизга ҳеч нима бўлмайди, деб ўйлашади. Панчурда жанжал бўлганини эшитдингизми?

— Биз ўзимиз яроғни ясаб бердик,— деб жавоб қилдим мен,— энди мусулмонлар уни бизнинг ўзимизга қаратяптилар. Адолатнинг ўзи бизни жазога тортиб, қилмишимизга яраша таъзимизни беряпти.

— Жуда соз, майли қасос бўлсин,— деб жавоб берди ҳамсуҳбатим.— Бироқ бу ерда бизнинг ҳам устун томонимиз бор. Бу сафар биз энгдик, чунки бугун биз уларнинг олий қонунларини ер билан яксон қиламиз. Мусулмонлар жуда кўпдан бери ўз ҳукмини ўтказиб келди, энди биз уларни жинойт устида қўлга туширамиз. Ҳеч ким буни тарих саҳифасига ёзмайди, аммо биз узоқ вақтгача эсда тутамиз.

Бу орада менинг номим газеталарда босилиб чиқа бошлади. Одамларнинг айтишига қараганда, тулумимни ясашиб, Чокроборти мулкида дарё бўйида дафн этиш гулханида тантанали вазиятда ёндиришибди, энди яна бошқа хил таҳқирлар ҳозирланаётганмиш.

Рақибларим биргаликда тўқимачилик фабрикаси очмоқчи бўлишиб, мени шу ишга бош қўшишга таклиф қилишди.

— Агар фақат мен зиён кўрадиган бўлганимда, унча оғир бўлмасди,— деб жавоб қилдим мен.— Лекин сизларнинг фабрикаларингдан жуда кўп камбағаллар жабр кўради, шунинг учун бу ишга бош қўшмайман.

— Сиз ҳурматли зот бўла туриб, ватан осойишталигини истамайсизми?

— Корхоналар қуриш мамлакатни гуллашга олиб боради, аммо фароғат ҳаёт тўғрисида сафсата сотиш билан соҳибкорлик тараққий этмайди. Бизнинг ишларимиз ҳатто жуда осойишта замонларда ҳам

гулламаган эди, наҳотки энди, шундай гала-говур вазиятда гуркураб яшнаб кетса?

— Очигини айтинг, акция сотиб олмайсизми?

— Корхонангиз чинакам ишга тушганини кўрганимдан кейингина сотиб олишнинг мумкин. Мен ҳали сиз ёққан олов устига қозон қўйса, ош пиширишини исботловчи аниқ далилларни кўрмайман.

Улар мени жуда тежаб-тергаб иш тутувчи хасис одам деб ўйлаяптилар, улар менинг «свадешни» ишига алоқадор ҳисоб-китоб дафтари очсин дейишяпти. Улар бир замонлар ерларимизни унумдор қилишга уринганимни билмайдилар ҳам. Мен неча марта хорижий мамлакатдан шакар қамиш олиб келиб, уни кўпайтиришга уринган эдим. Қишлоқ хўжалик бошқармасининг барча тавсияларига амал қилиб, оқибат қандай ҳосил олдим? Ўз вилоятимдаги деҳқонларга кулги бўлдим, холос. Улар ҳали ҳам зимдан истеҳзо билан кулиб қўядилар. Мен уларга қишлоқ хўжалик газетасини ўқиб, таржима қилиб бердим, хорижий пахта ёки япон лўяси ҳақида гап очарканман, ҳар сафар деҳқонларнинг истеҳзо билан кулишларини сезардим. У замонда ватангэрварлар ҳақидаги гапнинг дараги ҳам йўқ эди. «Бонде Матором» нашидасига ҳали жон кирмаган эди. Мен қурдирган пароход тўғрисида ҳозир гап очиб ўтиришнинг ҳожати бормикин — ундан на фойда?

Агар ловиллаб ёнаётган тулумим уларнинг ватанпарварлик ҳирслари алангасини бир оз пасайтирса, шунинг ўзи ҳам менга кифоя қиларди.

Янгиликни эшитинг! Чокуйядаги конторамизга ўғри тушибди. Кеча кечқурун бош газна учун етти ярим минг рупия навбатдаги тўлов пули йиғилган эди. У пулни бугун эрталаб қайиқда Калькуттага олиб кетмоқчи эдик. Кўтариб юриш осон бўлсин деб кассир пулларни ўн ва йигирма рупияли қоғоз пулга алмашиб, даста-даста қилиб боғлаб қўйган эди. Босқинчилар тим-қоронғи кечада тўппонча, милтиқлар билан қуролланган ҳолда келиб, кассадаги пулни ўғирлаб кетишибди. Қоровул Ҳошимни тўппончадан отиб ярадор қилишибди.

Ҳаммадан ҳам шуниси қизиқки, улар фақат олти минг рупия олишган, қолган бир ярим минг рупия пул уй ичида сочилиб ётарди. Уғрилар ҳамма пулни ҳам бемалол олиб кетишлари мумкин эди. Хайр, нима бўлганда ҳам, ўғирлик содир бўлган, энди полиция ишга киришиши керак. Пул йўқолди, ҳаловат ҳам йўқолди.

Уйга қайтиб келганимда уйдагиларнинг ҳаммаси ҳодисадан бохабар бўлган эдилар.

— Қандай бахтсизлик-а, мулла ака!— деди межороний.

— Хонавайрон бўлганимиз йўқ,— дедим сунъий хотиржамлик билан, — бу пулсиз ҳам кунимиз ўтади.

— Йўқ, мулла ака, сиз кулманг,— деб давом этди янгам.— Нега улар сизни ёмон кўришади? Мен сиздан фақат бир нарсани ўтиниб сўрайман: улар билан кўп ўчакишаверманг. Наҳотки, ватан учун хизмат қилувчи кишиларни...

— Мен бундай одамларнинг тинчлигини деб ватанимнинг хонавайрон бўлишига йўл қўймайман.

Дарё бўйида улар сизга қарши бутун бошли намойиш уюштирганмиш. Ё раббий, юрагим ёрилиб ўлиб қоламан ҳали! Чўти-роний инглиз гувернантка қўлида ўқиган, у ҳеч нимадан қўрқмайди. Мен бўлсам коҳин Кенарамга сиғиниб, кишини бахтсизликдан сақловчи тоат-ибодатлар қилишдан бўлак иложим бўлмади. Ҳар қандай бўлганда ҳам, мулла ака, сиз Калькуттага боришингиз керак. Шу ерда бўлсангиз яна биронта шумликни ўйлаб чиқаришади.

Межоронийнинг шубҳа ва ҳаяжонлари менга қаттиқ таъсир қилди. О, Оннопурна, илтижоларимиз қалбнинг даргоҳида ҳеч қачон рад қилинмайди.

— Сиз пулни ётоқхонангиз ёнида сақлаб яхши қилмаяпсиз,— деб гапида давом этди у.— Улар бир кун эмас, бир кун бу пулнинг ҳам дарагини эшитиб қолишса ажаб эмас. Мен пулнинг ташвишини қилаётганим йўқ, албатта. Нима бўлишини ким билади, дейсиз!

— Хўп, яхши, пулни ҳозирнинг ўзидаёқ ғазинамизга солиб қўямиз,— деб ваъда бердим, аёлнинг

кўнглини тинчитиш учун,— эртдан кейин уни Калькутта банкасига юборамиз.

Мен ётоқхонамга ўтиб кета туриб, қўшни хонанинг эшиги ёпиқ эканини кўрдим.

Эшикни тақиллатган эдим, ичкаридан Бимоланинг:

— Мен кийимимни ўзгартиряпман,— деган жавоби эшитилди.

— Ҳали вақтли-ку, ҳалитдан чўти-роний ясаняпти,— деб шу оннинг ўзида луқма ташлади межороний.— Ҳамманинг оғзини очириб қўймоқчимиз дейман. Бугун уларнинг мажлиси бўлади шекилли. О Деби Чўвдхуроний, ўғирланган молларингни тўқяпанми, дейман?!

— Бир оздан кейин ҳамма иш жойида бўлади,— деб жавоб қайтардим-да, ўз хонамга кириб кетдим, у ерда полиция инспектори кутиб ўтирган эди.

— Бирон нима билдингизми?— деб сўрадим мен.

— Баъзи одамлардан шубҳамиз бор.

— Кимлардан экан?

— Қоровул Ҳошимдан.

— Бўлмаган гап! Ахир, у яраланган-ку.

— Ҳеч яраланган эмас. Оёғи сал шилинган. Афтидан, у ўзини ўзи яралаган бўлса керак.

— Ҳошимдан асло шубҳам йўқ, у жуда содиқ одам.

— Унинг содиқ бўлиши мутлақо қонуний, лекин бу содиқлик, унинг ўғирлик қилишига асло ҳалал бермаган. Мен жуда кўп мартаба одамнинг ҳатто йигирма беш йил ҳалол хизмат қилиб келиб, охири...

— Барибир, уни қамоққа олишларига йўл қўймайман.

— Нега йўл қўймайсиз? Қамоққа олиш кимнинг вазифаси бўлса, ўша қамоққа олади.

— Нега бўлмаса Ҳошим олти минг рупия олиб, қолганини ташлабди.

— Одамларни калака қилиш учун, ҳар қалай, у кўпни кўрган одам. У сизнинг конторангизни қўриқлаб турган бўлса ҳам, вилоятда содир бўлган ҳамма ўғирликларда унинг қўли бор.

Йигирма беш-ўттиз миль нарида ўғирлик қилиб,

яна ўша кечаси ўз хўжайинлариникига қайтиб келиб, ўз вазифаларини ўташга киришган муттаҳам ўғрилар тўғрисида инспектор бирталай мисоллар келтирди.

— Сиз Ҳошимни олиб келдингизми?— деб сўрадим мен.

— Йўқ, у полиция участкасида қолди. Ҳозир судья келиб тергов ўтказди.

— Мен уни кўрмоқчиман.

Ҳошим мени кўриши билан, ўзини оёғим остига отиб хўнграб, йиғлаб гапира бошлади:

— Худо ҳақи, махарожа, ўғирлик қилганим йўқ!

— Сендан гумоним йўқ. Қўрқма, гуноҳинг бўлмаса, сени хафа қилдирмайман.

Ҳошим босқинчиларни ҳеч тўғри тасвирлаб бера олмади, у ҳалеб уларнинг сонини ошириб гапирарди: унинг гапига ишонилса, бу босқинчиликда милтиқ, шамшар ва бошқа яроғ-аслаҳалар билан қуролланган тўрт юзта, ёки беш юзта одам иштирок этган. Бунинг бўлмағур гап эканига тушундим. У қўрққанидан, ё қўлга тушиб уялганини яшириш мақсадида шунақа кўпиртириб гапирарди. Хориш Кунду билан ўртамақ совуқчилик тушиб қолган эди, шунинг учун, Ҳошимнинг фикрича, Хориш Кунду ҳам бу ишга аралашган эди. Ҳошим ҳатто унинг хизматчиси Экронинг овозини аниқ эшитганмиш.

— Эҳтиёт бўл Ҳошим,— дедим мен,— бировларнинг номини гумонсираб тилга олишда эҳтиёт бўл. Хориш Кундуга қарши сохта гувоҳлик беришингнинг ҳожати йўқ.

Уйимга қайтгач, устозимни чақирдим. У бош чайқаб туриб деди:

— Одамлар виждон ўрнига, ватанни ҳамма нарсадан юқори қўярканлар, бундан бирор хайр кутиб бўлмайди. Энди, ватанимизнинг гуноҳлари ҳеч нимадан тап тортмай, бўртиб-бўртиб ер юзига ўрмалаб чиқа бошлайди.

— Сиз қандай фикрдасиз, бу иш...

— Мен билмайман, лекин бундан жиноятнинг ҳиди келиб турибди. Сен уларнинг ҳаммасини дарҳол ўз қўл остингдаги ерлардан чиқариб юбор.

— Мен Шондипга яна бир кун муҳлат берганман. Эртадан кейин уларнинг ҳаммаси жўнаб кетади.

— Яна бир гап. Сен Бимолани ўзинг билан бирга Калькуттага олиб кет. Бу ерда у ташқи дунёни ниҳоятда тор доирада тасаввур этипти, у одамлар ва буюмларнинг асл қиёфаларини кўз олдида гавдалантира олмаяпти. Сен унга ҳаётни кўрсат, одамларни, уларнинг фаолиятини намоиш қил. Ҳамма нарсани зарурий юксакликдан туриб томоша қилсин.

— Узим ҳам шуни ўйлаган эдим.

— Пайсалга солма. Шуни яхши билки, Никҳил, инсоният тарихини барча халқлар, жаҳондаги барча мамлакатлар яратади. Шунинг учун динни сиёсат билан алмаштириб, ватанни мақтаб кўкларга кўтариш ярамайди. Биламан, Европа буни эътиборга олмайди ва ҳеч қачон бизга насиҳатгўй бўлолмайди. Инсон ҳақиқат йўлида жон бераркан, у абадий барҳаёт бўлиб қолади. Халқ ҳам шундай, агар у ҳалок бўларкан, инсоният тарихининг мангулик сифатлари унга тааллуқли бўлади. Майли, Ҳиндистонда ҳам иблиснинг осмон-фалакни ларзага келтирган даҳшатли қаҳқаҳаси орасида ростгўйлик ва ҳаққоният ҳиссиётлари аниқ қиёфага кирсин. Шундай бўлса ҳам, ватанимизга узоқ эллардан қандай юқумли гуноҳлар кириб келди-я!

Бутун кун турли хил кўнгилсиз воқиалар билан ўтди. Мен пулни бугун олмасликка, уни эртага эртаклаб жўнатишга қарор қилиб, кеч кириши билан чарчаб, ухлагани кириб кетдим.

Кечаси бирдан уйғониб кетдим. Зим-зиё эди, аллақандай овозлар эшитилар, гўё кимдир йиғлаётгандек эди. Вақт-вақти билан, худди ёмғирли тунда эсан шамолнинг ғувиллашига ўхшаб, чуқур хўрсиниш ва энтикиш эшитиларди. Назаримда, қалбим нола чекаётгандек туюларди.

Ётоқхонада ҳеч ким йўқ эди, чунки бир неча вақтдан бери Бимола қўшни хонада ётиб юрарди. Мен туриб, айвонга чиқдим. Бу ерда Бимола ерпарчин бўлиб ётарди.

Барча воқияни батафсил тасвирлаб бериш қийин. Олам қалбида туриб, бутун борлиқ ташвишини

ўзига олган одамгина менинг гапларимни тушунади. Гунг фалак, сокин юлдузлар, соқов тун ва шулар орасида қайғу-фиғон кўз ёшлари!

Шастраларга асосан, биз барча кулфат ва шодликларни дунёда мавжуд тушунчалар билан ифода-лаймиз, биронта яхши ё ёмон ном билан юритамиз. Тун зулматини қамраб олган ғам тўфонини нима деб атаса бўлади? Шу тун қоронғисида, сон-саноқсиз сокин юлдузлар остида мен зўр ҳаяжон билан: Бимолани айбсотишга ҳақим бормикин?— деб ўйлай бошладим. О, ҳаёт, о, мамот, о, поёнсиз олам, о, поёнсиз оламнинг тангриси! Сизларнинг махфиятингиз қаршисида бош эгиб таъзим қиламан.

«Орқамга қайтишим керак»— деган фикр ўтди миямдан. Лекин қайта олмадим. Астагина Бимоланинг ёнига ўтириб, қўлимни унинг бошига қўйдим. Даставвал у бамисоли тошдек қотди-қолди, сўнг шу қадар ҳўнграб йиғлаб юборди-ки, гўё кўз ёшлари тўсиб қўйилган пардани ёриб чиққандай, дув-дув оқа бошлади. Инсон қалбидаги кўз ёшининг миқдорини тасаввур қилиш қанчалик мушкул.

Мен секин-секин Бимолани бошидан силай бошладим. Тўсатдан у менинг оёқларимни қучоқлаб шу қадар қаттиқ бағрига босдики, гўё кўкси торс ёрилиб кетаётганга ўхшарди.

БИМОЛА ХИКОЯСИ

Шарт бўйича, бугун Омулло Калькуттадан қайтиб келиши керак эди. У келиши билан менга хабар қиласан, деб хизматкорга буюриб қўйганман. Уни кутиб ҳеч бир ерда қўнич топа олмадим, шундан кейин, катта меҳмонхонага чиқдим.

Тақинчоқларимни сотиш учун Омуллони Калькуттага юборганимда, фақат ўзимни ўйлаган эдим. Шундай кўп қиммат баҳо буюмларни сотаётган йигитча ҳар қандай одамда ҳам шубҳа туғдиришини ҳеч ҳаёлимга келтирмаган эдим. Биз аёллар жуда ожиз бандалармиз, ўз ожизлигимизни ўзгалар устига ағдаришдан бўлак иложимиз йўқдай туюлади. Бизнинг

ҳалок бўлиш пайтимиз етганда эса, ўзимиз билан бирга яна бир қанча одамни судраб кетишдан ҳам қайтмаймиз.

Мен Омуллони қутқаришга қатъий сўз берган эдим. Лекин ўзи сувга чўкиб кетаётган одам бошқани қутқара олармиди? Э воҳ!.. Мен уни нобуд қилганимни тушундим. Иним, мен шундай дидиманки, сенга опалик дуосини бера туриб, хаёлан ажал тангрисининг сени таҳқирлашига ижозат бергандайман. Йўлдан адашган, гуноҳкор банда, яъни мен шундай қилдим!

Ҳозир мен ёвузлик бамисоли вабо сингари одамзодни ўз қаърига тортаётганини тасаввур қиляпман. Ёвузлик бехосдан пайдо бўлади, бир кечанинг ўзида тепангда ажал тап-тайёр. Нима учун бундай ёвузлик дунёдан соқит қилиб ташланмайди? Унинг бир тегиб ўтишининг ўзи нақадар даҳшат эканлигини кўрлим мен. У бамисоли бахтсизлик келтирувчи машъал сингари ёнади ва бутун дунёни ёндиради.

Соат тўққизга жом чалди. Назаримда, Омулло фалокатга йўлиққандай, уни полиция тутиб олгандек туюлди. Полиция участкасида менинг жавоҳирларим тепасига тўпланиб олишиб: кимнинг қутиси бу, бу йигит уни қаердан олдийкин? деб шов-шув кўтаришяпти. Бундай сўроқларга жавобни мен беришим керак бўлади. Лекин бутун дунё олдида қандай жавоб бераман? Межо-роний, шунча вақтдан бери сизни писанд қилмаган эканман! Бугун сизга ҳам навбат келди. Барча халойиқ олдида армуғонингиз қўлингизга тегади. Ё раббий, мени ўз паноҳингда асра, бутун гуруримни иргитиб ташлаб, межо-ронийнинг оёқларига бош қўяман.

Мен ёлғизликка ортиқ чидай олмадим, тез юриб ичкарига, межо-ронийнинг олдида кириб кетдим. У айвонда, сояда ўтириб бетель тўғрарди. Унинг ёнида Тҳако турганини кўриб бир онгина хижолат бўлдим, сўнг таъзим қилиб, хоки пойини кўзимга суртдим.

— Нима гап, чҳўти-роний нима бўлди сизга?— деди у.— Нега бирдан бунақа эҳтиром?

— Диди, бугун менинг туғилган куним. Олдингизда гуноҳқорман. Мени дуо қилинг, диди, токим

ҳеч қачон сизга ёмонликни раво кўрмайин. Мен жуда тентак эканман.

Яна таъзим қилиб, шоша-пиша ўрнимдан турдим-да, уйимга кириб кетдим.

— Нега туғилган кунингиз ҳақида илгари ҳеч нима демовдингиз, чҳуту?¹ Бугун кечқурун меникида меҳмон бўлинг. Ҳа, эсингиздан чиқмасин, азизим Лакшми.

О, тангрим, бугунги кунни менинг чинакам туғилган кунимга айлантир! Наҳотки, мен дунёга қайта кела олмасам? О, парвардигор, мени гуноҳлардан халос қил, шиддатли синовларингдан ўтказ.

Меҳмонхонада Шондипни учратдим-у, ундан кўнглим жуда ҳам совуб кетганини ҳис қилдим. Кундузги ёруғда унинг юзида ҳеч қандай илоҳийлик сезилмасди.

— Кетинг бу ердан,— дедим мен.

— Омулло йўқ-ку,— илжайиб жавоб қилди Шондип,— энди сиз билан махсус суҳбат қилмоқчиман.

О, бахтсиз аёл! Қандай қилиб унинг қўлидан ўзим топшириб қўйган ҳуқуқни тортиб оламан энди?

— Мен ёлғиз қолишим керак...

— Малика, агар уйда яна бир одам бўлса, сизнинг ёлғизлигингизга асло халал етмайди. Мени кўпчилик одамларнинг бири деб ҳисобламанг. Мен Шондипман, ҳаттоки минглаб кишилар орасида ҳам ягонаман.

— Бошқа вақт келинг, бугун эрталаб мен...

— Омуллони кутяпсизми?

Мен аччиғланиб уйдан чиқиб кетмоқчи бўлган эдим, бирдан Шондип шарфи остидан менинг жавоҳирларим солинган қутичани олиб, «тақ» этиб мармар столга қўйди.

Мен сесканиб кетдим.

— Демак, Омулло бормабди-да?

— Қаёққа?

— Калькуттага.

— Йўқ,— кулиб жавоб қилди у.

¹ Чҳуту — чҳути-роний сўзининг эркалаб айтилиши.

Қутулдим! Менинг сиғинишларим кучини кўрсатди. Мен ўғриман, мен худонинг қарғишига учрайман. Лекин Омуллога зиён-захмат етмайди!

— Сиз жуда мамнунмисиз дейман, Малика?— деди Шондип менга истеҳзо билан тикиларкан.— Бу жавоҳир солинган қутича шунчалик азизми сизга? Қандай қилиб буларни маъбудага сиғиниш йўлига садақа қилмоқчи бўлувдингиз? Наҳотки, уларни маъбуда қўлига топшириб, яна қайтиб олмоқчи бўлсангиз?

Одам энг мушкул дамларда ҳам ўзини мағрурлик ҳисларидан халос қила олмайди. Мен ўзимни бу жавоҳирларга эътибор қилмаётгандек кўрсатмоқчи бўлдим.

— Агар сиз уларни олмоқчи бўлсангиз, ола қолинг,— дедим мен.

— Банголиянинг бутун бойлиги меники бўлсин дейман. Дунёда харисликдан кучлироқ нима бор? Индра тангриси Айраватга¹ эгалик қилгандек бу дунёнинг зўравонлари ҳам харисликка эгалик қиларканлар-да? Демак, бутун жавоҳирлар меникими?

Шондип қутини шарфига ўраётганида Омулло кириб келди. Унинг кўз остлари кўкарган, лаблари қақраган, сечлари пахмайган эди. Бир куннинг ўзида унинг сўлим қиёфаси ғойиб бўлган эди. Юрагим эзилиб кетди.

Омулло мен томонга назар ҳам ташламай тўғри Шондипнинг ёнига борди.

— Чамадонимдан қутини сиз олувдингизми?

— Хўш, у сеникимиди?

— Йўқ, чамадон меники?

Шондип қаттиқ кулиб юборди.

— О, Омулло, ўзимники деган сўз билан меники деган сўзнинг фарқига бориш жуда нозик иш. Сен, албатта диний ваъзхон бўлсанг керак.

Омулло ўзини креслога ташлаб, юзини қўллари билан қоплади.

¹ Айрават—қадимий назарияга биноан, ерни кўтариб турган учта филдан бирининг номи; ҳинд ривоятларига қараганда, у денгиз кўпикларидан пайдо бўлиб, Индра тангрисининг мулкига айланган эмиш.

Мен унга яқинлашиб, қўлимни бошига қўйиб сўрадим:

— Ҳзи нима гап, Омулло?

— Диди, мен қутини ўз қўлим билан сизга топширмоқчи эдим!— деди у ўрнидан тураркан.— Шондип-бобу ниятимни биларди, шунинг учун мендан тезроқ шошилиб келибди...

— Бу жавоҳирлар менга на даркор? Майли, йўқолса йўқола қолсин. Шунга ҳам ташвишми?

— Нега йўқоларкан?— деб сўради ҳайратга келган Омулло.

— Жавоҳирлар меники,— деб гапга аралашди Шондип.— Улар Маликанинг маъбудага сиғиниш учун берган армуғони.

— Йўқ, йўқ!— худди телба одамлардек қичқирди Омулло.— Ҳеч қачон, диди! Мен уларни сизга қайтариб олиб келдим, сиз уларни ҳеч кимга бермаслигингиз керак.

— Иним, менга бағишлаган армуғонинг ҳеч қачон ёдимдан чиқмайди, лекин бу олтин-кумушларни зор бўлиб кутиб турган одам ола қолсин.

Омулло Шондипга йиртқич сингари даҳшат билан тикилди-да, гижиниб деди:

— Ҳзингиз биласиз, Шондип-бобу, мен ўлимдан қўрқмайман. Агар сиз қутичани олар экансиз...

— Омулло, билиб қўй, дўқингдан қўрқмайман,— деди Шондип истеҳзо билан.— Маликаи Болари, бугун мен бу ерга жавоҳирларни олгани эмас, балки уларни сизга қайтаргани келганман. Менга тегишли буюмни сиз Омуллонинг қўлидан олишингизни истамовдим. Мен бундай адолатсизликнинг олдини олиш учун ва бу қутичага ўз ҳуқуқимни биринчи бўлиб баён қилиш учун шошиб бу ерга келдим. Мен кетаман, сиз яна бу гўдак билан суҳбатингизни давом этдиришингиз мумкин. Энди, бу қутини сизга топшираман. Бир неча вақтдан бери сизларнинг ораларингизда махсус кенгашлар бўлиб турибди, мен унга иштирок этмаяпман, башарти биронта ножўя ҳодиса содир бўлиб қолгудек бўлса, мени айбга қўша олмайсиз. Менинг уйимда турган чамадон, китоблар ва

бошқа буюмларни сеникига жўнатдим, Омулло. Энди уйимда ҳеч нимангни қолдирма.

Шундай деди-ю, Шондип шоша-пиша уйдан чиқиб кетди.

— Сенга бу жавоҳирларни сотгани бериб юбордим-у, ҳеч қўнглим тинчимади, Омулло.

— Нега, диди?

— Шу нарсалар деб бошингга фалокат тушмади-микин, сени ўғри деб гумон қилишмади-микин, деб хавотир олдим. Энди олти минг рупия ҳам керак эмас. Омулло, гапимга қулоқ сол: ҳозирнинг ўзида уйингга, ойингнинг олдига бор.

Омулло чадор¹ остидан бир тугунча олиб уни менга узатди.

— Диди, мен олти минг рупияни олиб келдим.

— Қаёқдан олдинг?

— Танга пул топмоқчи бўлувдим,— деб гапида давом этди у, саволимга жавоб бермасдан,— лекин бўлмади, қоғоз пул олиб келдим.

— Омулло, жонимни тилга олиб туриб, онт ичиб ростини айт, бу пулни қаёқдан олдинг?

— Буни сизга айтмайман.

Кўзларим тиниб кетди.

— Нима қилиб қўйдинг, Омулло? Бу пуллар...

— Биламан, бу пулни жинойт қилиб-топиб келгансан, демоқчисиз. Ҳа, шундай. Бироқ жинойт қанча зўр бўлса, унинг эвазига тўланадиган ҳақ ҳам шунча кўпроқ бўлади. Мен бу қилмишим эвазига юз карра кўпроқ ҳақ тўладим, энди бу пуллар меники.

Пул тўғрисида эшитишга ортиқ тоқатим қолмади. Томирларимда қон тўхтаб қолгандай аъзойи-баданам муз билан қоплангандай бўлди.

— Бу пулни олгин-да, қаердан олган бўлсанг, ўша ерга олиб бориб қўй, Омулло.

— Бу жуда қийин.

— Йўқ, қийин эмас, иним. Сен бу ерга жуда бе-

¹ Чадор — ҳиндлар устки кийим ўрнида ишлатадиган чойшап.

маврут келдинг, Омулло! Сен мендан шунча кўп ёмонлик кўрдингки, бундай ёвузлик ҳатто Шондипнинг ҳам қўлидан келмайди.

Шондипнинг исмини эшитиб, у қаттиқ калтак егандек чўчиб кетди.

— Шондип!— деди у.— Мен унинг кимлигини фақат сизнинг ёнингиздагина пайқаб олдим. Биласизми, диди? Ушанда сиздан олти минг рупия олиб, бир пайсасини ҳам сарфламади. У уйига қайтиб бориб, эшигини ичидан занжирлаб олди-да, рўмолчасидаги ҳамма пулни ерга тўп қилиб тўкди, кейин унга маҳлиё бўлгандек ундан кўзини узмай ўтирди. «Бу пул эмас,— деди у,— бу тангрининг бойлик дарахтидан тўкилган гул япроқлари. Кубера пойтахтида чалинувчи най овози қандай қудратга эга бўлса, булар ҳам шундай кучга эгадирлар. Буларни қоғоз пулга алмашиш керак эмас, улар соҳибжамолнинг бўйнига маржон бўлиб тақилишни орзу қиладилар. О, Омулло буларга унақа тикилма, бу ахир Лакшмининг табассуми, Индра рафиқасининг афсункор латофати. Йўқ, йўқ, булар худбин айғоқчининг қўлига тушиш учун яратилган эмас. Уйлаб кўр, Омулло, ахир айғоқчи гирт ёлгон гапларни айтмадимми? Қайиқни ким чўктирганини полиция ҳеч билмайди, айғоқчи шунчаки ўз фойдасини кўзлаб бир оз пул ундириб олмоқчи бўлган. Унутма, Омулло, айғоқчи қўлидаги учала хатни ҳам қўлга киритиш керак»—«Қандай қилиб?»— деб сўрадим мен. «Ё куч билан, ё дўқ билан»— деб маслаҳат берди Шондип. «Хўп бўлади,— деб жавоб қайтардим,— лекин бу тангаларни эгасига қайтариб бериш керак бўлади».—«Майли, кўра-миз»,— деди Шондип. Қандай қилиб айғоқчини қўрқитиб, унинг қўлидан хатларни тортиб олганимни айтиб берсам, гап жуда чўзилиб кетади. Уша куни кечасиёқ Шондипникига бориб: «Энди хавф-хатардан қутулдик, танга пулларни менга беринг, эртага эрталаб дидига элтиб бераман»— дедим. «Қанақа кўкнори хаёлларни ўйлаб юрибсан!— деб жавоб қилди у.— Дидининг сорийси сенинг кўзингдан бутун мамлакатни тўсиб қўйибди, шекилли! «Бонде Матором!» деб такрорла! Хаёлпарастликни йиғиштир!»

Сиз Шондипнинг қандай таъсир кучига эга эканини биласиз-ку, диди. Танга пуллар унинг қўлида қолди, мен эса ҳовуз бўйида «Бонде Матором»ни айтиб тонг отдирдим.

Менга жавоҳирларингизни сотиб келишни буюрганингиздан кейин, кеча кечқурун яна унинг ёнига кирдим. Шондип мендан аччиғланаётган эди, лекин сир бой бермади. «Агар биронта қутидан пул топсанг ола қол»— деди-ю, бир даста калитни юзимга отди. Ҳеч ерда бир чақа ҳам топилмади. «Пулни қаёққа яширдингиз?»— деб сўрадим. «Аввал сен ўз хом хаёлингдан воз кеч, кейин айтиб бераман, ўшанда ҳам ҳозир эмас». Уни ҳеч бир йўл билан энгиб бўлмаслигига ва бошқа восита ахтаришим кераклигига ишондим. Мен ундан ўзимнинг олти минг рупиями танга пулга алмашиб олмоқчи бўлдим. У ҳозир тиллани олиб чиқаман деб мени алдаб, аслида чамадонимни очибди-да, қутини олиб тўғри сизнинг олдингизга келибди. Қутини ўзим олиб келишимга қўймади, яна бу жавоҳирларни ўзим ҳадя қилдим демоқчи бўляпти. Мени неча марта алдаганини сизга қандай тасвирлаб берсамикин? Мен буни ҳеч қанон кечирмайман. Унинг сеҳр-жодулари менга таъсир этмай қўйди, диди, бу ишда менга сиз ёрдам бердингиз.

— Иним, умримда ҳали ҳамма ишларни бажариб улгурмаган бўлсам ҳам, нима мақсадда яшаётганимни англаяпман. Хом хаёлларни даф қилиш билангина чекланиб қолмай, дилимиздаги доғни ҳам ювиб ташлашимиз керак. Вақтни ўтказмай, Омулло, шу оннинг ўзида пулни эгасига қайтар. Наҳотки, илтимосимни бажара олмасанг, азиз укажоним?

— Сизнинг оқ фотиҳангиз билан бажара оламан, диди.

— Пулни ўрнига қайтариш сенинг ҳам, менинг ҳам ишим. Мен аёл кишиман, уйдан ёлғиз чиқа олмайман, акс ҳолда сени юбормасдан ўзим борган бўлардим. Менинг гуноҳимни сен ювишинг мен учун энг оғир жазо ҳисобланади.

— Ундай деманг, диди. Мен тушган йўл сизнинг йўлингиз эмас, бу йўл ўзининг машаққатлари билан

мени жалб қилди. Энди бўлса, диди, мени ўз йўлингизга солмоқчисиз, балки бу йўл яна юз чандон оғирроқдир. Мен хоки пойингизни юзимга суртиб, эҳтимол, зафар билан қайтарман. Мен қўрқишни билмайман. Демак, пулни қайтариб бер, дейсизми?

— Бу менинг буйруғим эмас, тангрининг хоҳаши шу.

— О! Сизнинг лабларингиздан буйруқ эшитганимнинг ўзи менга кифоя. Бироқ, диди, сиз мени меҳмон қилиб чақирган эдингиз-ку. Меҳмон қилинг, кейин кетаман. Менга прошад¹ беринг, шу бугун кечқурун топширигингизни бажаришга уриниб кўраман.

Табассум қилиш ўрнига кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди!

— Яхши,— деб жавоб қилдим мен.

Омулло уйдан чиқиши билан руҳим тушиб кетди. Мен бир онанинг ёлғиз боласини ҳалокат сари йўллаган эдим! О, тангрим, нима учун гуноҳимни ювишни бу қадар мушкул қиляпсан? Наҳотки, менинг ўзим кифоя қилмасам? Нима учун гуноҳимни шунча одам устига юклаяпсан? Нима учун бу йигит фалокат сари кетяпти?

— Омулло!— деб қичқирдим, уни қайтармоқчи бўлиб.

Овозим жуда хаста бўлгани учун Омулло эшитмади. Мен остонага югуриб бориб яна чақирдим.

— Омулло!

Омулло кетиб қолган эди.

— Ҳой, ким бор? Хизматкор?

— Нима гап, роний-ма?

— Омулло-бобуни чақириб кел.

Хизматкор Омуллони танимаса керак, бир оз вақтдан кейин Шондипни бошлаб келди.

— Боя ҳайдаб юборганингизда, яна чақиршингизни билган эдим,— деди у хонага кириб келар-

кан.— Бир ойдин кеча денгизни ҳам тоширади, ҳам қайтаради. Мени чақиртиришингизга шунчалик ишонган эдимки, чақириб қоларсиз деб эшик тагида турган эдим. Ўйга хизматкор кириб келиши билан дарҳол диқ этиб ўрнимдан турдим-у, то у оғиз очиб гап бошлагунча; «Яхши, яхши, бораман, мен ҳозироқ бораман!»— дедим. Хизматкор ажабланганидан довдираб қолди, назаримда, у мени сеҳр-жодуни биларкан, деб ўйлаган бўлса керак. О, Маликаи Болари, дунёда энг зўр кураш— дилраболик курашидир. Бир дилраболик иккинчисидан устун чиқади, уларнинг ўқлари овозсиз яра қилади. Ахийри мен курашда ўз рақибимни топдим. Сизнинг ўқдонингизда ўқ сероб, о, жанговар аёл! Жаҳонда ёлғиз сизгина Шондипни уйдан чиқариб юбориб яна қайтаришга қурбингиз етди. Ўлжа ўз қўлингизда, айтинг-чи, уни нима қилмоқчисиз? Сиз уни мутлақо ҳалок қилмасиз, қафасга солмасиз, дейман? Бироқ мен сизни огоҳлантириб қўйишим керак, Маликам, бундай махлуқни ўлдириш ҳам, қафасга солиш ҳам жуда оғир. Шунинг учун фурсатни ғанимат билиб, ўз қўлингиздаги жозибали яроғингизни ишга солиб кўринг.

Шондип мағлуб бўлишини сезаётган эди, шу сабабли у ўзини эркин тутиб гапирарди. Хизматкор уни эмас, Омуллони чақиргани борганини биларди у албатта, лекин фурсатдан фойдаланиб кирган эди. Ҳатто Шондип уни чақиртирмаганлигимни айтишга ҳам имкон бермади. Шундай бўлса ҳам ўзини дадил тутишга уринишидан сохталик акс этиб турарди. Мен унинг ожизлигини сезиб қолдим, шунинг учун бўш келмасликка қарор қилдим.

— Шондип-бобу, қанақа қилиб ҳадеб валдирай-верасиз-а? Оғзингиз оғримайдими? Сиз, олдиндан тайёрланиб олган бўлсангиз керак-а?

Шондипнинг юзи, жаҳли чиққанидан бир зумда кип-қизариб кетди.

— Нотиқларнинг ён дафтарыда ҳар эҳтимолга қарши тайёрлаб қўйилган узундан-узоқ нутқлари бўлади, деб эшитган эдим. Сизда ҳам шунақа дафтар бўлса керак-а, тўғри эмасми?

¹ Прошад — сифивиладиган кишининг қўли тегиб муқаддас бўлган таом.

— Худога шукурки, таннозлик билан муғомбирликда сизнинг ҳеч камчилигингиз йўқ,— деб гап бошлади Шондип, ҳар бир сўзни ўйлаб талаффуз қиларкан.— Бунинг устига ихтиёрингизда тикувчилар, заргарлар бор, биз, эркакларни эса худо шундай қуруқдан-қуруқ яратган қўйганки...

— Дафтарингизга қараб олинг, Шондип-бобу. Бу сўзлар негадир пойма-пой-ку. Сиз гапларни чалкаштириб юбордингиз, бу ёд олишнинг катта нуқсони ҳисобланади.

Шондип чидай олмади:

— Мени таҳқирлашга ҳақингиз йўқ! Ўзингизда ҳеч нима йўқ, сизда...— деб шанғиллаб юборди.

У бошқа бир сўз ҳам айта олмади.

Шондип, ҳақиқатан ҳам, ўз сеҳр-жодуси кучини йўқотиши билан кучдан қолувчи сеҳргарга ўхшарди. Подшоҳ чўпон бўлиб қолди. Кучсиз! Кучсиз! Унинг ожизлигини кўриб юрагим қувончдан дук-дук ура бошлади. Кишанлар парчаланиб, мен озод бўлдим! Омон қолдим! Мени таҳқирланг, ҳақорат қилинг — бу сизнинг самимий ишингиз бўлади, фақат ўтинаман, мени мақтовчи куйларни куйламанг, улар бўҳтондир.

Хонага эрим кирди. Бу гал Шондип ҳар сафаргидек бир зумда ўзини тутиб ололмади. Эрим унга назар ташлаб жуда таажжубланди. Илгари мен бундай ҳолларда хижолат бўлардим, бугун эса, эримнинг нима деб ўйлашидан қатъи назар, севишим ичимга сиғмади. Мен Шондипнинг ожизлигидан ҳузур қилгим келди.

Эрим, сукутда турганимизни кўриб, иккиланиб креслога ўтирди.

— Сени қидирган эдим, Шондип,— деб гап бошлади эрим,— шу уйда деб айтишди.

— Ҳа, Маликаи Болари мени эрталаб чақиртирган эди,— леги Шондип ҳар бир сўзни кесиб-кесиб.— Мен — арихонанинг оддий меҳнаткаш арисиман. Маликанинг буйруғини эшитган заҳотим, ҳамма ишларимни ташлаб бу ерга келдим.

— Сен эртага мен билан Калькуттага жўнашинг керак.

— Нега?— деб эътироз билдирди.— Мен сенинг кузатувчингманми?

— Яхши, бўлмаса Калькуттага сен бор, мен сени кузатиб бораё,— деб жавоб берди эрим.

— Менинг Калькуттада қиладиган ишим йўқ.

— Шунинг учун ҳам ўша ерга кетишинг керак. Бу ерда ишинг жуда ҳам бошингдан ошиб кетди.

— Мен бу ердан ҳеч қаёққа силжимаيمان.

— Бўлмаса, сени силжитишади.

— Зўрлабми?

— Ҳа, зўрлаб.

— Майли, бўлмаса, кетганим бўлсин. Лекин шунга яхши билиб қўй, дунё фақат Калькутта-ю, сенинг мулкингдан иборат эмас. Харитада бошқа жойлар ҳам бор.

— Аммо сенинг хатти-ҳаракатларингдан, сен учун менинг ер-мулкларимдан бўлак жой йўқ деган таассурот пайдо бўляпти.

— Баъзан одам шундай ҳолатга тушадики, бундай чоқда унинг учун бутун дунё бир парча ер бўлиб ифодаланади. Мен ўз дунёмни сенинг меҳмонхонанда кўрдим, шу сабабли бу ердан ҳеч қаёққа силжимаган эдим. Маликаи Болари, эҳтимол, гапларимни ҳеч ким тушунмас, эҳтимол, сиз ҳам тушунмасиз. Мен сизни табриклагани келган эдим. Сиз билан учрашганимдан кейин нашидам ўзгарди. Энди табрик онага эмас, балки севишли ёрга, афсунгар гўзалга қаратилади! Она бизнинг халоскоримиз, севишли ёр эса, қотилимиз, унинг қўлида ҳалок бўлиш ниҳоятда лаззатли! Менинг қалбимда рақс тушаётган ажал оёқларидаги қўнғироқчаларнинг овози жаранглаб эшитиляпти. Сиз бир оннинг ўзида ўз сиғинувчингиз кўзи олдида доимо ғир-ғир шаббадаси эсиб турган серсув, серҳосил ватан қиёфасини — яъни Банголияни ўзгартириб юбордингиз. О, сиз бешафқатсиз! Боринг, дилрабо аёл, заҳар солинган пиёлангизни олиб келинг, мен уни ичиб юбораман. Мен . ё ўламан, ё ажал устидан тантана қиламан. Онанинг ҳукмронлик даври ўтиб кетди. Севиқлим! Сиз ҳамма нарса — тангрини, фалакни, динни, ҳаққониятни кераксиз қилиб қўйдингиз. Ер юзидаги вазибаларнинг

хаммаси саробдир. Бугун жамики монельлик кишанлари узилган. О, севиклим! Мен, сиз турган бир парча ердан бошқа бутун дунёга ўт қўярдим. Куйиб кул бўлган ерда эса, жазавали рақсга тушардим. Улар одил кишилар, улар жуда яхши одамлар. Гўё ҳақиқат фақат яхшиликдан иборат бўлгандай, улар фақат яхшилик қилмоқчи бўладилар. Ҳеч қачон бундай бўлмайди! Сизни табриклаб, жаҳонда мен бирдан-бир ҳақиқат эгаси бўламан. Сизга шафқатсизлигим мени шафқатсиз қилди, сизга муҳаббатим эса дилимда вайронкор ўт ёқди. Мен бадбахт одамман, мен даҳрийман. Мен дунёда ҳеч нимани иззат қилмайман. Мен фақат энг яхши кўрган нарсамни ҳурмат қиламан.

Ажиб ҳол! Ҳозирнинг ўзида Шондипни бутун вужудим билан нафратлаган эдим. Лекин ўчган кул остидан лоп этиб чўғ кўтарилди-ю, аланга олишига шубҳа қолмади. Нега парвардигор инсонни бунчалик мураккаб қилиб яратган-а? Наҳотки ўзининг ғайри табиий маҳоратини намойиш қилиш учунгина шундай қилган бўлса? Бундан ярим соат бурун мен Шондипни рожа деб аташ хато, у фақат саҳнадагина рожа бўла олади, деб ҳисоблаган эдим. Лекин театр либоси остида ҳам чинакам рожа бўлиши мумкин экан. У очкўз, кўрс, бўҳтончи, аммо бу хислатларнинг бари унинг сиртқи қиёфасида акс этмай, зимдан яширинган. Шунда ҳам, биз ўз-ўзимизни тўлатўкис билмаганимиздек, уни ҳам тўла-тўкис тушуна олмаймиз. Инсон гоят ажиб зот. Инсонда қандай аниқланмаган мавҳумлик борлигини фақат Шива билади. Биз ўз ичимизда алангаланиб ёнаётган ўтда куйиб кетамиз. Емирилиш бу! Шива — емирилиш тангриси, у шодлик ифодаси, бизни асоратдан шу халос қилади!

«Жоним иккита»— деб ўйлардим мен кўпинча. Шондип менга, бир тарафдан даҳшатли емирилиш ифодаси бўлиб кўринса, иккинчи томондан, назокатни ифодаларди. Чўкаётган кема сув сатҳида сузиб юрган ҳамма нарсани ўзи билан бирга тортиб кетади. Шондип даҳшатли гирдобга ўхшайди, сиз қўрқув ҳиссини сезмасингиздан олдинроқ у сизни қамраб

слади; у ўзининг емирувчи даҳшатли кучи билан кўзингизни хиралаштиради, сизни кундалик ташвишдан, эски расм-русумлардан халос қилади, зарур бўлган ҳаво, осмон, яхшилик ва ёруғликдан маҳрум қилади. У барчанинг бошига ёғилган фалокатнинг хабарчиси бўлиб келади, у кўчаларда кезиб юраркан, ёвузлик келтирувчи афсун сураларини ўқийди, шунда бутун мамлакатдан унинг атрофига йигит-қизлар тўпланадилар. Банголиянинг нилуфар қалбидан жой олган Она нола чекади: улар ёби ҳаёт сақланган омборнинг эшигини синдириб, энди косаларни кайф берувчи ичимлик билан тўлдириб базм қурмоқдалар. Улар ичимликни ерга тўқяптилар, қадимий нақшин косаларни чил-чил синдиarmoқдалар. Ҳаммасига тушунаман, лекин мени қамраб олган мажнунликни босишга қурбим етмайди. Илоҳий ҳаққоният, кишилар унинг қонун-қоидаларини қанчалик садоқат билан бажараётганини текшириб кўриш учун уларни қаттиқ синовдан ўтказиб туради. Кайф муқаддас либосга бурканиб олиб зоҳидларга шундай дейди: «Сиз тентаксизлар, сизлар зоҳидлик билан муваффақият қозона олмайсизлар. Унинг йўли ироқ, кўп вақт талаб қилади. Сизга мени Индра тангрисининг ҳукмдор маликаси юборди. Мен сизларни табриклайман, мен гўзалман, мен илҳомнинг ўзиман, қучоғимда бир онгина бўлсангиз, қўлингиз баланд келади».

Шондип бир оз сукутдан сўнг яна менга мурожаат қилди:

— Жўнаб кетиш пайти етди, маъбуда. Жуда соз. Сизнинг ёнингизда ўз бурчимни адо этдим. Бироқ, бундан буён ҳам шу тарзда давом этдирилса, ҳамма нарса вайрон бўлади. Биз очкўзлик қилиб ер юзидagi энг қиммат нарсаларни арзон-гаров сотиб оламиз, ана шу нарса бизни ҳалокатга олиб келади. Абадий бўлиб кўринган нарса, агар уни узоқ муддат асраб қўйилса, бир вақт келиб бирдан қизиги бўлмай қолади. Биз мангуликни барбод қилмоқчи бўлиб турган эдик, лекин худди шу вақтда сизнинг тортган наърангиз янграб кетди. Сиз иззатингизни сақлаб сизга сизгинувчи кишини ҳам сақлаб қолдингиз. Видо-

лашарканман, сизга энг зўр миннатдорчилигимни изҳор қиламан. Маъбуда, шу билан бугун мен сизни озод қилдим. Лойдан ясалган ибодатхонада сизга сизгина олмайман, у тўсатдан босиб қолиши мумкин. Энди мен сизнинг улуғвор қиёфангизга улуғвор ибодатхонада сизгинуш учун жўнаб кетаман. Мен сиздан узоқлашган пайтимдагина сизга тўла муяссар бўламан. Бу ерда, менга ўз муҳаббатингизни инъом этган эдингиз, у ерда оқ фотиҳангизни инъом этасиз.

Стол устида жавоҳирларим солинган қутича турарди. Уни Шондипга узатдим.

— Жавоҳирларимни олиб, мен сизгинувчи маъбуданинг оёқлари остига олиб бориб қўйинг,— дедим.

Эрим жим ўтирарди. Шондип хонадан чиқди.

Мен Омуллога ўзим овқат тайёрлашга киришдим. Шу пайт ёнимда межо-роний пайдо бўлди.

— Нима қиляпсиз, чхуту, тугилган кунингиз ўзингизга ўзингиз овқат пиширяпсизми?

— Наҳотки, ўзимдан бошқа ҳеч кимни меҳмон қила олмасам?

— Бугун сиз овқат ғамини еманг, ҳаммасини ўзимиз тўғрилаймиз. Ўзим ҳам ул-бул пиширай деб турган эдим, бир шум хабар эшитиб, ҳанг-манг бўлиб қолдим: Беш юзми ё олти юзми келадиган босқинчи битта конторамизга бостириб кириб, олти минг рупия пулни ўғирлаб кетишибди. Миш-мишларга қараганда, босқинчилар энди уйимизга ўғирликка тушармиш.

Бу хабардан кўнглим таскин топди. Демак, пулимизни Омулло олган экан. Ҳозир чақиртириб, кўз олдимда олти минг рупияни эримнинг қўлига топширишни буюраман, кейин бор гапни ўзим бирма-бир тушунтириб бераман. Межо-роний менга тикилиб ҳайрон бўлди.

— Сиз ҳеч нимадан қўрқмайсизми, дейман?

— Уйимизга ўғри тушишига ҳеч ишонмайман.

— Ишонмайман дейсизми? Конторамизга ўғри тушишига ким ишона оларди?

Мен унинг саволига жавоб бермасдан сомса туғишга киришдим. Межо-роний менга тикилиб туриб деди:

— Қайнимнинг олдида чиқаман. Олти минг рупиямизни олиб, ҳозирнинг ўзида Калькуттага юборсин.

Межо-роний нарироққа кетиб улгурмасдан, сомса солинган товони ташлаб, югурганимча пул сақлаб қўйилган ҳужрага кириб кетдим. Эрим ҳар сафаргидек паришон юрар, ҳали ҳам калитни қозиққа илинган кийимининг чўнтагида қолдирарди. Мен ҳалқадаги калитлар орасидан темир сандиқнинг калитини чиқариб олдим-да, уни чўнтагимга яшириб қўйдим.

Ташқаридан эшикни тақиллатиб қолишди.

— Кийим кийяпман,— деб жавоб қилдим.

Межо-роний ташқарида мулоҳаза юрита бошлади:

— Ҳозир сомса қовураётган эди, энди кийим кийяпман дейди! Қизиқ! Бугун «Бонде Матором»нинг мажлиси бўлса керак. О, Деби Чўвдхурани, сен у ерда ўғирланган молларни тўқяпсанми, дейман?

Нима сабабдан аста-секин темир сандиқни очганимни ўзим ҳам билмайман. Эҳтимол, қалбимнинг бир бурчида юз берган воқиа зора туш бўлган бўлса-ю, энди сандиқнинг қопқоғини хиёл кўтариб, яна тахт-тахт қилиб териб қўйилган пулни кўрсам, деган умид пайдо бўлгандир. Лекин, э воҳ! Ёлгончи оғзида ҳақиқат қанчалик бўш бўлса, сандиқ ҳам шундай бўм-бўш эди. Энди жўрттага кийимимни алмаштиришим лозим бўлиб қолди. Ҳеч қандай заруратсиз, сочимни бошқача қилиб тугдим. Межо-ронийнинг:

— Нимага яна ясандингиз?— деб берган саволига.

— Бугун тугилган куним,— деб жавоб қилдим.

— Сиз ҳар бир нарсани баҳона қилиб ясанаварасиз,— деди овсиним кулиб,— сизга ўхшаган таннозни ҳеч кўрмаганман.

Омуллони чақиртириш учун хизматкорни қидираётганимда, кичкинагина хат келтириб беришди.

«Диди,— деб ёзган эди Омулло,— мени меҳмонга чақирган бўлсангиз ҳам, ишни ортиқ пайсалга сола олмайман, аввал буйруғингизни адо этиб, сўнг фотиҳангизни олгани бораман. Кечгача қайтиб келсам керак».

У пулни кимга қайтариб бермоқчи? Қандай тузоққа бориб урмоқчи ўзини? Омуллони ёйдан отилган ўқдек қўлимдан чиқариб юбордим. Бироқ, агар ўқ нишонга бориб тегмаса, ундан бутунлай маҳрум бўламан.

Шубҳасиз, ҳаммасига ўзим айбдорман, умуман кўнгилчанликни аёлларга чиқарган — уларнинг мижози ўзи шунақа. Мен атайлаб ҳақиқатни яширганимдан кейин ўз мижозимда қолишим мен учун ниҳоятда мушкул эди. Биз бирор буюмни синдириб, унинг синиқлари устидан югургудек бўлсак, уларнинг оёқларимизга ботаётганини доимо ҳис қиламиз. Жиноят қилиш осон, аммо гуноҳни ювишга келганда, ҳеч ким аёл кишидек машаққат чекмайди.

Бир неча вақтдан бери мен эрим билан деярлик ҳеч гаплашмай қўйдим. Шунинг учун бу даҳшатли янгиликни унга қаерда ва қачон гапирсам экан деб ўйлаб бошим қотди. Бугун у тушки овқатга жуда кечикиб, соат иккиларда келди, у шунчалик ташвишли кўринардик, ҳатто ҳеч нима емади ҳам. Қистаб овқат едира олмадим. Юзимни тескари ўгириб, чурқ этмай, сорийимнинг четига кўзимни артиб ўтирдим.

Ҳижолатпазликни енгиб унга: «Жуда чарчаган кўринасиз, ичкари кириб дамингизни олинг» дегим келарди. Лекин у билан гаплашишга энди оғиз жуфтлаган эдим, уйга хизматкор кириб келди.

— Жаноб полисмен қоровул Ҳошимни олиб келди,— деб хабар қилди у.

Эрим авзои бузилган ҳолда шошиб ўрнидан туриб чиқиб кетди. Бир неча дақиқадан кейин межо-роний келди.

— Нега мулла акамнинг келганини айтмадингиз? У кечикиб қолгани учун, ваннага тушиб ола қолай деган эдим. Унинг келганини...

— Нима қиласиз уни?

— Сизлар эртага Қалькуттага кетармишсиз, деб эшитдим. Менинг ҳам бу ерда қолишга юрагим йўқ. Боро-роний ўзининг Радҳо-баллоҳо Тҳакуруидан ажрагиси келмаяпти. Лекин мен бундай кўрқинчли

пайтда, бўм-бўш уйимизда шитирлаган нарсадан чўчиб, қамалган одамдай ўтира олмайман. Эртага жўнаб кетилгингиз аниқми?

— Аниқ.

«Жўнаб кетгунимизча қанча воқиа бўларкин ҳали», деган хаёл миямдан лип этиб ўтди,— ўшанда Қалькуттага жўнаш ё шу ерда қолишнинг фарқи бўлмай қолса керак. Оиламиз бошига қандай кун тушишини, турмушимиз нима бўлишини олдиндан ким била олади, ҳаммасини гўё туш сингари туман қоплаган. Бир неча соатдан кейин тақдирим ҳал бўлади. Наҳотки вақтни чўзиб, барча хатоликларни тузатишимга, ёки, аксинча, ўзимни ва оиламни яқинлашиб келаётган зарбага ҳозирлашимга имкон беришга қодир одам топилмаса?».

Ажал уруғлари ер тагида узоқ вақт ётади, шу сабабли ҳеч қандай хавф туғдирмайди. Қуртак ерни ёриб чиқса бас, бу ёғига тез авж ола бошлайди. Энди уни сорий этаги билан ҳам, кўксинг билан ҳам, ҳатто бутун ҳаётингни тикиб ҳам тўса олмайсан. Мен ҳеч нимани ўйламасликка, чурқ этмай қисматим оқибатини кутишга аҳд қилдим. Икки кундан кейин мишмишлар, мазақ қилишлар, кўз ёшлари, саволу жавоблар — ҳаммаси ўтиб кетади.

Мен Омуллонинг фидокорлик ўти билан чақнаб турган гўзал, мусаффо чеҳрасини асло унута олмадим. У албатта қисматининг қандай бўлишини чурқ этмай кутиб ўтирмайди, хатарли гирдоб қўйнига боши билан шўнгийди. Мен унга арзимаган аёллик пронами бағишладим, ахир у менинг ёш тангрим-ку, у эса писанд ҳам қилмай гуноҳимнинг бутун мусибатини ўз елкасига олди, у ўз жонини қурбон қилиб бўлса ҳам, мени қутқасади. Ахир, қандай қилиб мен тангримнинг бу даҳшатли кароматига бардош бера оламан?

Сенинг қаршингда бош эгаман, о, менинг фарзандим, менинг иним! Сен мусаффо ва ўктам, мард ва қўрқмассан, мен сенинг қаршингда бош эгаман! Қани энди иккинчи марта дунёга келганда сен ўз туққан боламдек қўлимда ётсанг эди!

Бу орада ҳамма ёқда шов-шув кўтарилди, уйи-

мизга полисменлар танда қўйиб қолди, хизматкор-у, чўрилар безовта бўла бошлади.

Оқсоч Қҳема менга олтин тақинчоқлари билан биллазуукларини олиб келиб, яшириб қўйишимни илтимос қилди. Ҳаммани ташвишга солиб қўйган бу тўрни чхўти-ронийнинг ўзи тўқиб, ўзи шу тузоққа илинди, деб кимга айтай? Қҳема тақинчоқларини, Тҳако эса пулларини яшириб қўйиш учун менга олиб келишганда мени инсофли, андишали одам деб ҳисоблашган эди. Сутчи хотин эса темир қутига солинган банорас сорийси билан бошқа қиммат баҳо буюмларини олиб келиб берди.

— Она,— деди у,— бу сорийни менга тўйингизда совга қилишган эди.

Лекин эртага уйимиздаги темир сандиқни очишса, у чоқда Қҳема, Тҳако, бу сутчи хотин... яхшиси бунни ўйламай ҳам, куймай ҳам... Яхшиси, мағх¹ оийнинг шу учинчи кунни бир йилдан кейин қандай бўлишини тасаввур қилиб кўриш керак. Наҳотки, оилавий ҳаётимизнинг жароҳати ўшанда ҳам шундай сим-сим оғриб турса?

Омулло бугун кечқурун қайтиб келишга сўз берган эди. Уни ёлғиз ўзим кутиб ўтиришга юрагим дош бермади, шунинг учун сомса пиширишга чиқиб кетдим. Пиширилган сомсалар старли эди. Шундай бўлса ҳам яна пиширавердим. Буларни ким ейди ўзи? Кечқурун ҳамма хизматкорларга улашаман. Бугунги кун ҳам меники ҳали, аммо эртанги кунга ҳаддим сиғмайди.

Мен дам олмасдан ҳадеб сомса пишираддим. Баъзан ётоқхонам томондан бир нималарнинг тарақлаган овози эшитилгандай бўлади. Эҳтимол, эрим сандиқни очмоқчи бўлиб калитни қидираётгандир, межо-роний бўлса, уйни бошига кўтариб, шанғиллаб ҳамма хизматкорларни бошига йиғандир. Лекин мен ҳеч нима эшитмаяпман, эшитмайман ҳам, мен фақат эшикни яна маҳкамроқ ёпиб оламан.

Бирдан хонага Тҳако ўқдай отилиб кириб келди.

— Чхўти-роний-ма!— деди у нафаси оғзига тиқилиб.

— Бор, бор, халақит берма, вақтим йўқ.

— Межо-роний сизни айтиб юбордилар,— деб сўзида давом этди Тҳако.— Жиянлари Нондо-бобу Калькуттадан битта машина олиб келибди, одамларга ўхшаб ашула айтаркан.

Қулайми, йиғлайми? Энди шу ясама овозда ашула айтувчи граммофон кам эди. Машинанинг одамга тақлид қилиб куйлаши даҳшатли бир масхаралашга ўхшайди-я!

Кеч кирди. Омулло келиши билан менга хабар қилишига ишончим комил бўлса ҳам, сабрсизликдан ўзимни қаёққа ураримни билмасдим. Хизматкорни чақириб, Омуллодан хабар олишни буюрдим. Хизматкор хиёл ўтмай қайтиб келиб: Омулло-бобу йўқ, деди.

Хизматкорнинг жавобида айтгудек ҳеч қандай оҳанг бўлмаса ҳам, кўксимда ҳамма нарса кўприб кетгандай бўлди. Омулло-бобу йўқ! Бу сўзлар қош қорайган пайтда ўқиб йиғлагандек оҳанг берарди. Йўқ! Йўқ! У гўё ботиб бораётган қуёшнинг заррин шуъласи сингари оҳиста ўчиб, кўздан, ғойиб бўлганди. Унинг бошига тушиши мумкин ва мумкин бўлмаган не-не бахтсизликларни хаёлимга келтирмадим. Уни мен ўлимга йўлладим. У олижаноб одам, ҳеч нимадан қўрқмайди, лекин энди мен қандай яшайман?

Менда Омуллонинг укалик совгаси — пистолетдан бўлак ҳеч нима қолмади. Унинг армуғонига эҳтимол парвардигорнинг муборак бармоғи теккандир. Йигит либосига бурканган тангрим ҳаётимдаги қора доғни ювиб ташлашга имкон берди. Нақадар ажойиб муҳаббат армуғони, нақадар покиза армуғон!

Мен тортмани очиб, пистолетни олдим-да, уни чаккамга тўғриладим. Худди шу пайт хонаки ибодатхонамизда занг урилди. Мен тантанали вазиятда пронам қилиб, қўлларимни ёзиб ер бағирлаб ётдим.

Кечқурун хизматкорларни сомса билан меҳмон қилдим.

— Байрам ташвишини фақат ўз зиммангизга

¹ Мағх ойн январь-февраль ойига тўғри келади.

олган бўлсангиз ҳам,— деди межо-роний,— бизга ҳам биронта иш буюрсангиз бўларди.

Шундан кейин граммофон қўйилиб, ашулачи аёлнинг ўткир, чинқироқ овози эшитилди. Унинг ашуласи гандҳарвалар¹ отхоналаридаги отларнинг шўх кишнашига ўхшарди.

Зиёфат кечаси алламаҳалда тугади. Мен шу бугуннинг ўзидаёқ эримнинг хоки пойини кўзимга суртгим келди. Етоқхонага кирдим. Эрим бугунги нотинчлик ва ташвишлардан кейин хотиржам ухлаб ётарди. Мен оҳиста чодирни кўтариб, унинг оёқларига энгашдим. Сочларим унинг баданига тегди, шунда у мени оёғи билан сал туртиб қўйди.

Мен уйдан чиқиб, унинг ғарб қисмидаги айвонга бориб ўтирдим. Нарироқда қоронғида тут дарахти скелетга ўхшаб шўппайиб турарди. Унинг япроқлари тўкилиб, яп-яланғоч бўлиб қолган эди. Тутнинг орқасидан янги туғилган ўроқ ой аста қалқиб кўтарила бошлади. Шунда бирдан, назаримда осмондаги ҳамма юлдузлар мenden қўрқаётгандай, ваҳимали тун эса менга ўгирилиб қарагиси ҳам келмаётгандай туюлди. Мен мутлақо ёлғизман. Дунёда одамнинг ёлғизлигидан мушкулроқ етимлик йўқ. Ўз одамлари, қариндош-уруғлари бирин-кетин ўлиб кетган одамни ёлғиз деб бўлмайди — ўлим ғов бўлиб туришига қарамай, унинг ўз кишилари билан алоқаси узилмайди. Лекин барча қариндош-уруғлари ёт бўлган, ўз оиласидан узоқда турган одамни ёлғиз дейдилар. Бундай одамга ҳатто юлдузлари чарақлаган фалак ҳам тунда қарагани қўрқади. Мен бу ерда йўқман. Мен атрофимдаги одамлардан, ҳамма одамлардан узоқдаман. Мен ўзимни нилуфар япроғидаги бир томчи шабнамдек ҳис қиламан. Мен кенг ва тубсиз жар ёқасида юраман, ҳаракат қиламан, яшайман.

Нега ахир, одам бутунлай ўзгариб кетмас экан-а? Унинг қалбида ҳамма нарса эскича қолаверади, фақат жуда тартибсиз ҳолга киради. Токчаларга

¹ Гандҳарвалар — ярим худолар, фалак машшоқлари.

терилган ҳамма буюмлар алкаш-чалкаш бўлиб кетган, маржон шодалар чангга қоришган, шу сабабли юрак торс ёрилиб кетгудек бўлади.

Менинг ўлгим келади, лекин юрагимда ҳаёт қайнаб турибди, мен ўлганим билан у ҳаёт тамом бўлмайди, албатта. Ўлим менга яна ҳам машаққатлироқ кўз ёши келтиради. Нимани тарк айлаш пешонага ёзилган экан, тириклигингда тарк қилишинг керак, бошқа иложи йўқ.

О, эгам, мени афв эт! Сен менга бахт бердинг, мен эса уни ҳаётнинг оғир юки деб билдим. Мен энди уни ортиқ кўтариб юришга қодир эмасман, аммо ташлаб ҳам юбора олмайман. Бир вақтлар ёшлигим тонгида янграган найингда яна бир чал. Ҳамма нарса равшан бўлсин. Шу най овозидан бўлак ҳеч нарса парчаланган нарсани бутлай олмайди, доғ тушган нарсани ювиб ташлай олмайди. Ўз найингиз овози билан менга янги оила яратиб беринг! Бошқа иложим қолмади.

Мен ерга юз тубан йиқилиб, ҳўнграб йиғлаб юбордим. Шафқат, ҳимоя, кечирим, ҳамма нарсани ўзи билан олиб кетувчи тасаллини кимдан ва қай томондан кутиш менга барибир бўлиб қолди. «О, эгам,— деб такрорлай бошладим мен ичимда,— токи менга фотиҳа бермагунингча, на сув ичаман, на туз тотаман, кечаю кундуз тинмай ибодат қилавераман».

Бирдан оёқ товушлари эшитилди. Юрагим гурс-гурс ура бошлади. Худолар кўзга кўринмайди, деб ким айтган? Мен бошимни кўтариб қарай олмадим, у менинг нигоҳимга бардош бера олмаган бўларди. Кел, кел ёнимга! Мени бос, титраб турган кўксимга бос, эгам, шунда мен дарҳол жон бераман. У келиб ёнимга ўтирди. Эрим! О, кўз ёшларимни кўриши билан унинг юраги нақадар тез ура бошлади. Мен ҳушимдан кетдим. Кейин кўксимда алланима ёрилиб кетгандай бўлди-ю, аччиқ-аччиқ кўз ёшлари қаттиқ йиғи аралаш селдек отилиб чиқа бошлади. Эримнинг оёқларига маҳкам ёпишдим, наҳотки у оёқларнинг изи менда мангу қолмаса! Бор гапнинг ҳаммасини очиқ айтиб берадиган пайт келди. Лекин бунинг учун муносиб сўз топа оламанми? Ундай сўзлар йўқ.

...Эрим бошимни аста силарди. Мен унинг рағба-
тига сазовор бўлдим. Эртага ҳамманинг кўзи олдида
мени кутиб турган таҳқирга бардош беришим, ўз
тангримга сизиниб таъзим қилишим мумкин.

Бундан тўққиз йил муқаддам гумбурлаган но-
обот¹ бу сафарги дунёга келганимда асло янграмас-
лигини эсласам, юрагим торс ёрилиб кетай дейди. У
эримнинг уйига кириб келаётганимда мени табриклаб
гумбурлаган эди. О, қандай тангри оёғи остида
гувоҳимни юваман-у, никоҳ либосида келин учун
ҳозирланган муқаддас тахтиравонга қадам қўя ола-
ман! Бундан тўққиз йил муқаддам бошимдан кечир-
ган куннинг яна такрорланиши учун қанчадан-қанча
кунлар, асрлар, даврларнинг ўтиши керак экан!
Худо янгидан яратиши мумкин, аммо бир сафар дарз
кетган нарсани қайта бутлашга қодирмикин у?

НИКҲИЛЕШ ХИКОЯСИ

Бугун биз Калькуттага жўнаймиз. Агар фақат
қайғу ҳам қувончларни йиғиш билан овора бўлсанг,
улар кишига оғир юк бўлар экан. Уларни йиғиш ҳам,
уларга кўникиш ҳам оғир. Қанчалик ғайри табиий
бўлиб туюлмасин, мен уй эгасиман. Аслида эса мен
ҳаёт йўлидаги бир йўловчиман. Қалтак бирин-кетин
уй эгасининг бошига тушаверади. Энг сўнгги калтак
ўлим бўлади. Сен билан жуфтлигимиз, Бимола, йўл-
даги ҳамроҳлик эди, холос. Йўлимиз битта бўлган
чоғда ҳамма нарса ўз ўрнида эди, аммо энди у йўл
биз учун кишанга айланиши мумкин. Бугун биз у
кишанни узиб ташлаб йўлимизда давом этамиз.
Баъзан йўлда бир кўз уриштириб олиш ёки қўл
сқишиб қўйишнинг ўзи батамом кифоя қилади.
Хўш, кейин-чи? Кейин йўл бепоён олам сари чўзила-
ди, чексиз ҳаёт оқими давом этади. О, жонгинам!
Қачонгача мени алдайсан? Мен най овозига қулоқ
солсам, ҳижронни эслатувчи майин садолар эшитила-

¹ Нообот — катта тўй кунларида бадавлат кишиларнинг
дарвозаси остида чадинадиган ноғора.

ди. Лакшмининг оби ҳаёти тубсиз. Баъзан маъбуда
пиёламизни синдириб, биз тўккан кўз ёшлардан
кулади. Мен пиёламнинг синиқларини йиғмай, юрак
чанқовимни қондирмасдан олға қараб кетавераман.

— Мулла ака,— деди менга межо-роний,— китоб-
ларингиз яшиқларга тахланиб, аравага ортилди.
Бу нима қилганингиз ўзи?

— Бу-ми? Бу ўз китобларимни ҳаддан зиёд яхши
кўрганим.

— Бошқа яна баъзи нарсаларни ҳам севсангиз
яхши бўларди. Наҳотки, энди ҳеч қайтиб келма-
сангиз?

— Қелиб тураман, лекин бу ерда доимо туришим
мумкин эмас.

— Ростми? Ундай бўлса юринг, нима-нималарга
ишқивоз эканлигимни кўрсатай.

Межо-роний мени ўз хонасига чорлади. Унинг
хонаси турли-туман сандиқлар, тугунлар, яшиқлар
билан лиқ тўлган эди. У сандиқлардан бирини очиб,
менга бетель тайёрлаш учун зарур бўлган бир тўда
асбобларни кўрсатди.

— Мана бу шишачада хушбўй порошок, мана бу
темир қутичаларда бўлса ҳар хил зиравор бор.
Мана бу қарта. Шахматни ҳам унутганим йўқ. Агар
сиз ўйнай олмасангиз, мен билан ўйнайдиган одам
топаман. Мана тароқ, бу бўлса...

— Ўзи нима гап, межо-роний? Бу буюмларни
нимага йиғдингиз?

— Мен ҳам сиз билан Калькуттага кетаман.

— Нимага?

— Қўрқманг, мулла ака, қўрқманг. Сизни безовта
қилмоқчи эмасман, чхўти-роний билан жанжал ҳам
қилмайман, барибир, бир кун ўлиб кетарканмиз, шу-
нинг учун вақт ганиматда Ганг бўйида яшаб қолиш
керак. Ўлганимда мени пўстлоқлари шилинган бань-
ян¹ дарахти остида куйдиришларини эсласам, ўлим
вахмаси дилимни ғаш қилади. Шунинг учун ҳам

¹ Баньян — Ҳиндистонда ўсадиган дарахт; унинг шохла-
ридан ҳавода сон-саноксиз илдиэлар пайдо бўлади, бу илдиэлар
ергача ўсиб тушади-да, ердан янги-янги новдалар ўсиб чиқади.

ўлмасдан, қаршингизда туриб ғашингизга тегиб юрибман.

Шу пайт тўсатдан мен билан ўз туғилиб ўсган уйим гаплаша бошлагандек бўлди. Межо-роний бизнинг уйга келганида тўққиз ёшда эди, ўшанда мен энди олтига кирган эдим. Жазирама туш пайтларида, соя ерни топиб олиб у билан бирга айвонда ўйнардик. Боғчада мен манго¹ дарахтига тармашиб чиқиб, хом меваларни узиб ерга ташлардим, у эса дарахт тагида ўтириб, мангони қийма-қийма қилиб тўғрар, унга қалампир, туз, хушбўй ўтларни аралаштириб мутлақо оғизга олиб бўлмайдиган таом тайёрларди. Қўғирчоқ тўйи учун зарур овқатларни омборхонадан киши билмас олиб келиш вазифаси менинг зиммамга юкланган эди, чунки бувим адабимни бериш учун бирон чора топа олмас эди. Акамдан турли-туман ажойиб буюмларни сўраб олишда межо-ронийга ёрдамлашардим. Мен унинг жиғига тегавериб, ахир, айтганимни ундирардим. Бир кун безгак тутиб ётиб қолдим, шунда уч кун мобайнида врачнинг маслаҳатига кўра фақат илиқ сув билан шарбатга бўктирилган қардамон² донини истеъмол қилдим. Межо-роний бу ҳолимни кўриб ачиниб кетди ва сабри чидамай бир неча кунгача билдирмасдан менга овқат ташиб турди. Бир кун қўлга тушиб қолиб, қаттиқ дакки еди. Йиллар ўтиб, дўстлигимиз мустаҳкамланган сари қайғуларимиз ҳам орта борди. Неча-неча марта жанжаллашмадик! Ҳаётга турлича қарашимиз натижасида орамизда шубҳа, рашк, ҳатто баъзан нифоқ пайдо бўларди. Уйимизга Бимола келин бўлиб тушгандан кейин бу алоқанинг узилиши муқаррар бўлиб қолди. Бироқ пинҳоний бирдамлик сиртқи жароҳатлардан кучлироқ бўлиб чиқди. Шу зайлда болалик чоғимиздан то шу кунгача бузиламас чинакам дўстлигимизнинг азим туп дарахти тобора ривож топиб, унинг шохлари бутун уйни, ҳовлини,

¹ Манго — Ҳиндистонда кенг тарқалган мева дарахти; у хушбўй, ширин мева қилади.

² Қардамон — амбарлар оиласига мансуб ўсимлик меваси; бу мевадан хушбўй мой олинади ва доривор сифатида ишлатилади.

айвон ва боғчамизни қоплаш даражасига етган эди. Мен межо-ронийнинг ҳамма қақир-қуқирини йиғиштириб, уйимизни ташлаб кетишга шайланганини кўрганимда, ўтмишдаги, алоқаларимизнинг қалбимдан жой олган томирлари зирқираб кетди. Тўққиз ёшидан бошлаб бирон марта уйимиз остонасидан ҳатлаб эшикка чиқмаган межо-ронийнинг нима сабабдан бугун ўз одатларидан воз кечиб, мавҳум ҳаёт сари бош олиб кетишга шайланганини мен яхши билардим. У биз билан кетишига асосий сабаб нималигини айтмай, ҳадеб арзимаган нарсаларни баҳона қиларди. Ўз қисматидан ранжиган, дунёдан фарзандсиз ўтаётган бу тул хотин ёлғиз шу меҳр-муҳаббати билан ўзини овутиб юрар ва ўз қалбида йиғилган барча меҳрибонлик ҳисларини шунга бағишлаган эди. Мен унинг бир уй бўлиб сочилиб ётган яшик ва тугунлари орасида турарканман, межо-ронийнинг дарди нақадар оғир эканлигини ҳеч қачон ҳозиргидек тўлиқ ҳис қилмаганлигимни сездим. Межо-ронийнинг Бимола билан, мен билан пул ва оилавий ишлар юзасидан қиладиган икир-чикир гаплари (баъзан бундай икир-чикирлар жанжал тусини оларди) замирида шунчаки пулни тежаб-тергаб сарфлаш эмас, балки бошқа муҳим сабаб ётарди. У ўз ҳаётида учратган бирдан-бир ва самимий дўстликни тиклашни даъво қилишга тили бормай юрганда бирдан ўртада Бимола пайдо бўлди-ю, уни бутунлай ҳолдан тойдириб четга суриб қўйди. У ҳамма вақт азоб чекар, лекин шикоят қилишга кучи етмас эди. Межо-роний мен билан фақат уй бекаси сифатидагина эмас, балки ундан ҳам яқинроқ муносабатда бўлиш ҳуқуқига эгалигини Бимола ҳам яхши тушунарди. Шунинг учун ҳам Бимола ўртамиздаги бу эски дўстлик муносабатларига ғоят рашк билан қарарди.

Юрагим қаттиқ ура бошлади, мен сандиқлардан бирига ўтирдим.

— Межо-роний, диди, бир вақтлар икковимизнинг шу ерда биринчи мартаба учрашган кунларимизнинг яна қайтиб келишини жон-жон деб хоҳлардим.

— Йўқ, иним, мен қайтадан қиз бўлишга тоқатим йўқ, — деди у чуқур хўрсиниб. — Мен умримда жуда

кўп азоб чекдим, яна шу азобга қайтишдан на фойда?

— Оғир мусибатлар оша келадиган озодлик шу мусибатларнинг ўзидан ҳам улуғроқ,— дедим мен.

— Бўлса бордир, қайнижоним. Сиз эркаксиз, эркинлик сизлар учун яратилган. Биз аёллар бўлсак, эркакларнинг кўнгил қўйишларига муҳтож бўла туриб, ўзимиз ҳам уларга кўнгил қўямиз. О, сизлар осонлик билан қутула олмайсизлар. Мабодо қанотларингизни ёзиб парвоз қилиш ниятида бўлсангиз, барибир, бизни ташлаб кета олмайсиз, бизни ўзларинг билан бирга олишингиз керак бўлади. Шунинг учун ҳам мен юкларимни тугиб қўйдим. Ахир, сизларни енгил-елпи сафарга жўнатиб бўлармиди?

●— Сўзларингизга яхши тушуниб турибман,— дедим мен илжайиб туриб.— Лекин биз бундан хафа эмасмиз, негаки бунинг эвазига бизга ғоят зўр инъом бахш этилсиз.

— Юракларимиз ҳар хил қақир-қуқирлардан иборат. Ҳаммаси ҳам кўримсизгина, енгил-елпигинага ўхшайди. Шундай қилиб биз, зиммангизга енгил юк қўйиб, юкингни оғирлаштирамиз. Хўш, қайнигинам, қачон жўнаймиз?

— Соат ўн бир яримда, ҳали вақтимиз кўп.

— Менга қаранг, иним, гапимга қулоқ солинг: бугун вақтлироқ овқатингизни енг-да, ётиб ярим кечагача мизғиб олинг. Кечаси поездда яхши ухлай олмайсиз. Мунча кўзларингиз киртайиб қолган, пуф деса йиқилиб тушгудексиз-а? Қани, юринг, ҳозирнинг ўзидаёқ ваннага тушиб чиқинг.

Шу пайт юзига чодир тутган Кҳема кириб паст овоз билан деди:

— Жаноб полиция инспектори аллакимни олиб келибди, маҳорожани кўрмоқчи.

— Нима, маҳорожа ўғри ё босқинчимидики, инспектор унга ёпишиб олмаса?— деди қизишиб меҳороний.— Бор, маҳорожа ванна қабул қияпти деб айт.

— Мен шундай, бир хабар олиб қайтаман, балки зарур иши бордир.

— Йўқ, керакмас. Кеча чўти-роний оламжаҳон

сомса пиширган. Ушандан инспекторга чиқариб юбораман, озгина ҳовридан тушади.

У қўлимдан тортиб ваннахонага олиб кирди-да, устимдан эшикни занжирлаб қўйди.

— Тоза кўйлагимни беринглар!— деб ёлвордим ичкаридан туриб.

— Ҳозир олиб келаман, унгача сиз чўмилаверинг.

Унга қаршилиқ кўрсатишга ўзимни ожиз сездим. Майли, полиция инспектори маза қилиб сомсахўрлик қилаверсин, иш қочмас. Пул ўғирлангани муносабати билан инспектор бир неча кишини қамоққа олди. Ҳар куни биронта бегуноҳ одамни тутиб олиб келиб, ҳаммани хурсанд қиларди. Бугун ҳам яна битта бахти қорани судраб келган бўлса ажаб эмас. Наҳотки сомсани ёлғиз инспекторнинг ўзи еса? Ахир, бу қандай адолатсизлик!

Эшикни муштум билан гурсиллатиб ура бошладим. Эшик орқасида меҳоронийнинг хитоб овози эшитилди.

— Ҳой, эсингизни едингизми? Устингиздан сув қуйинг, сув қуйинг!

— Икки кишилиқ сомса чиқаринг,— деб қичқирдим эшик орқасида туриб,— инспектор ўғри деб тутиб олиб келган одамнинг ҳам сомса ейишга ҳақи бордир, ахир. Хизматкорга айтинг, унинг олдига кўпроқ қўйсин.

Шошиб-пишиб ювиндим-у, ваннахонадан ўқдай отилиб чиқдим. Эшик остида Бимола ерда ўтирарди.¹ О, наҳотки шу аёл менинг мағрур ва юксак фазилатли Бимолам бўлса? Қандай зарурат уни менинг оstonамга олиб келдйкин? Ҳайратга келиб тўхтаб ҳам улгурмаган эдимки, у бошини ҳам қилганича ўрнидан туриб, менга гапира бошлади:

— Сиздан илтимосим бор.

— Менинг хонамга кирайлик.

— Бирон иш билан чиқиб келаётувдингизми?

— Иш қочмайди, аввал сен...

— Йўқ, зарур ишингизни қилаверинг, мен сиз билан тушки овқатдан кейин гаплашаман.

¹ Қоқ ерда ўтириш ҳиндлар одатида мотамни, руҳий тушкунликни ифодалайди.

Меҳмонхонага кирганимда инспектор сомсаларни ёб бўлган эди. У олиб келган одам ҳали ҳам сомса ейиш билан банд эди.

— Ие, бу Омулло-ку!

— Ҳа,— деб жавоб қилди у оғзига сомсани бутунлигича тиқиб.— Қорним тўйди, агар ижозат берсангиз, қолганини рўмолчамга тугиб оламан.

Шу сўзларни айтиб, у дарҳол қолган сомсаларни тугиб олди.

— Ўзи нима гап?— деб сўрадим мен инспекторга тикилиб.

— Маҳорожа,— деб жавоб қилди у жилмайиб туриб.— Ўғри жумбоғи ҳалигача счилмади. Аммо шунча пул ўғирланганини эшитиб, бошимиз говлаб қолди.

У бир увада латтани ечиб, бир даста қоғоз пул олиб менга узатди.

— Мана, маҳорожа, олти минг рупиянгиз.

— Қаерда экан?

— Омулло-бобуда. Кеча кечқурун у Чокуйядаги гумаштангизнинг олдига бориб: «Йўқолган пул топилди»,— деб айтибди. Гумашта пул топилганидан чунонам қўрқиб кетибдики, пул йўқолганини эшитганда ҳам бунчалик қўрқмаган эди. У одамлар, гумашта пулни ўзиники қилиб олмоқчи бўлган экан-да, деб гумонсирашса, нима қиламан, деб қўрққан экан. Энди бўлса қўрққанидан жонини ҳовучлаб ҳеч ақлга тўғри келмайдиган бемаъни гапларни ўйлаб чиқаряпти. У Омулло-бобунинг олдига овқат қўйибди-да, ўзи полицияга хабар қилибди. Шундан кейин мен от миниб етиб бордим, эрталабдан буён Омулло билан овораман, аммо у пулни қаёқдан олганини айтмаяпти.

— Айтмасангиз, сизни бўшатмаймиз,— дедим мен.

— Айтаман, лекин ёлғон айтаман.

— Хўп, айтинг.

— Бир дарахт остидан топиб олдим.

— Ёлғон сўзлаш ҳам осон иш эмас,— дедим мен.— Уша дарахт қаерда, нима сабабдан сиз у ерга бориб қолувдингиз, ҳаммасини батафсил айтиб беришингиз керак.

— Ташвишланманг, уйдирма гап ўйлаб топишга вақтим етарли.

— Ҳаричорон-бобу,— деб мурожаат қилдим мен инспекторга,— борди-ю, сиз баобрў одамнинг боласини бекорга тутиб ўтирган бўлсангиз-а?

— Фақат баобрўгина эмас, балки Ниборон Гҳошнинг ўғлини, денг. У менинг мактабдош ўртоғим эди, маҳорожа. Мен сизга бор гапни айтиб берай. Пулни ким ўғирлаганини Омулло билиши керак, бу пулнинг «Бонде Матором»га аталганини билади у. Ҳозир гуноҳни ўз бўйнига олиб, бошқа бир одамни қутқариб қолмоқчи. Унинг мардлиги ҳам ана шунда.

— Уғлим,— деди у Омуллога,— бизлар ҳам бир вақтлар ўн саккиз яшар йигит эдик. Коллежда ўқирдик. Бир кун мен бир извошчини полиция панжасидан қутқариб қоламан деб, ўзим сал бўлмаса қамоққа тушиб қолаёзганман. Фақат тасодифий бир сабаб билан қамоқдан қутулиб қолганман. Маҳорожа,— деб гапида давом этди у,— энди ўғрини тутиш қийин, лекин бу найрангларни ким ўйлаб чиқарганини мен биламан.

— Ким экан у?

— Сизнинг гумаштангиз Тинкори Дотто билан соқчи Ҳошим.

Инспектор ўз гумонларини исботловчи ҳамма далилларни айтиб бўлиб чиқиб кетди.

— Агар пулни ким олганини айтсангиз ҳеч кимга зарар етмайди,— дедим мен Омуллога.

— Мен олганман,— деган жавобни қилди у.

— Ие, ахир, босқинчилар бир гала эди, деб айтишувди-ку.

— Ёлғиз ўзим эдим.

Омулло кишини ҳайратда қолдирадиган гапларни айтиб берди. Гумашта кечки овқатдан кейин ҳовлига чиқиб оғзини чайқаётган экан. Ҳамма ёқ қоп-қоронғи экан. Омуллонинг қўлида иккита пистолети бўлиб, бири пахтаволи ўқ билан, иккинчиси ростакам ўқ билан ўқланган экан. У юзига қора ниқоб тақиб олибди. Омулло фонарни тўғри гумаштанинг юзига қаратиб, осмонга ўқ узибди. Гумашта чинқириб

юбориб, ҳушидан кетиб йиқилиб тушибди. Бир нечта қуролланган одамлар югуриб келишибди, аммо иккинчи ўқ узилиши билан улар дарҳол уйга кириб эшикни ичкаридан беркитиб олишибди. Шунда соқчи Ҳошим қўлига таёқ кўтариб олиб, югуриб келибди. Омулло ўқ отиб унинг оёғидан ярадор қилибди. Шундан кейин у гумашта билан бирга сейфни очиб, олтинг рупияни олибди-ю, отга миниб ҳеч тўхтамай бир неча миль масофага ўқдай учиб кетибди. Кейин отни қўйиб юбориб, эртаси куни тонг палласида бу ерга келибди.

— Нега ўғирлик қилдинг,— деб сўрадим мен.

— Зарурати бор эди.

— Бўлмаса нега яна қайтариб олиб келдинг?

— Менга пулни қайтаришни буюрган аёлни чақиртиринг. Унинг ҳузурда айтиб бераман.

— Ким экан у?

— Чҳўти-роний-диди.

Мен Бимолага одам киритдим. У бошдан оёқ оқ шол рўмолга ўраниб хонага аста-секин кириб келди. У яланг оёқ эди. Унга кўзим тушиши билан миямдан, ҳеч қачон мен бундай Бимолани кўрган эмасман, деган фикр ўтди. У бамисоли тонг палласидаги ой сингари, энди чиқиб келаётган қуёш шуъласига фарқ бўлган эди.

Омулло ўзини Бимоланинг оёғи остига ташлади, сўнг пронам қилиб, унинг хоки пойини кўзига суртди.

— Бўйруғингизни бажариб келдим, диди. Пул эгасига қайтарилди.

— Сен менинг халаскоримсан, ука,— деб жавоб қилди Бимола.

— Сиз ҳар доим хаёлимда намоён бўлиб турдингиз, шунинг учун бир оғиз ҳам ёлғон сўзламадим. Менинг «Бонде Матором» афсуним сизнинг оёқларингиз остида қолган эди. Мен қайтиб яна бу ерга келганимдан кейин эса, сизнинг прошадингизга мурасар бўлдим.

Бимола унинг гапларига тушунмади. Омулло чўнтагидан рўмолчасини олиб ечди-да, сомсани кўрсатди.

— Мен сомсанинг ҳаммасини емадим, сиз мени

ўз қўлингиз билан меҳмон қиларсиз, деган умидда бир нечтасини асраб қўйган эдим.

Менинг бу ерда ҳеч ишим қолмаган эди, шу сабабли уйдан чиқиб кетдим. Мен беҳуда гап сотиб шу алпозда ўлиб кетсам керак, улар менинг похолдан ишланган тулумимга оёқ ости бўлган гул шодаларини тақишиб, кўл ёқасида куйдирадилар. Мен ҳеч кимни ҳалокатдан қутқариб қололмайман. Қудратли кишиларнинг эса одамни қутақариш учун бир кўл ишораси кифоя. Менинг нутқларимда ундай куч йўқ. Менда аланга йўқ, мен бамисоли лангиллаб ёна олмайдиган, ўчган чўғман. Менинг ҳаётим фикримнинг далили бўла олади: мен тайёрлаган қора чироқ ёнмади.

Мен яна аста-секин онтоҳпурга кириб бордим. Балки межо-ронийнинг ёнига киргим келгандир. Менинг ҳаётим навоси ҳам бу дунёда биронта кишининг саз торларида барала янграй олади, деган ҳиссиётга эҳтиёжим бугун айниқса кучли эди. Киши қандай яшаётганини ўзи тасаввур қила олмайди. Ҳаёт ҳисси сиртдан келади.

Межо-ронийнинг хонасига етиб бормасимдан унинг ўзи ичкаридан отилиб чиқди.

— Ана, айтмадимми, иним,— деб менга яқинлашиб келаверди у,— бугун ҳам кечикиб қоласиз, деб. Кўп пайсалга солаверманг энди, овқатингиз тайёр.

— Олдин пулингизни олай.

Межо-роний ётоқхонамга мен билан бирга кела туриб, йўлма-йўлакай, инспектор ўғирланган пул тўғрисида биронта янгилик айтдим, деб сўради. Олтинг рупияни олиб келиб беришганини айтгим келмади.

— Топай-топай деб қолишибди,— деб жавоб қилдим.

Қўшни хонага кириб чўнтагимдан бир шода калит олдим, аммо улар орасида сандиқнинг калити йўқ эди. Мен жуда ажиб бир паришонликка учраганман! Қаранг-а, бугуннинг ўзида шу калитлар билан қанчадан-қанча яшик-у шкафларни очибман-у, сандиқнинг калити йўқлигини пайқабман.

— Калит қани?— деб сўради межо-роний.

Мен бу сўроққа жавоб бермасдан, беҳудага чўнтакларимни силкитиб кўрдим, ҳамма ёқни ўн мартадан кавлаб чиқдим. Биз, калит йўқолмаган, балки кимдир уни ҳалқадан олиб қўйган, деб гумон қилдик. Лекин ким олиши мумкин? Бизнинг хонамизда, ахир...

— Ташвиш қилманг,— деди межо-роний,— аввал бориб овқатингизни енг. Чўти-роний бепарволингизни билиб, калитни ўзининг қутичасига беркитиб қўйган бўлса керак.

Мен қаттиқ хафа бўлдим. Қаранг, ҳалқадан калитни олишга олибди-ю, менга бир оғиз ҳам айтмас-я. йўқ, Бимола бундай қилмайди. Бугун у овқат пайтида ёнимда ўтирмади. У ўзи ошхонадан овқат олиб бориб, Омуллони меҳмон қилаётган эди. Межороний уни чақириб келмоқчи бўлган эди, мен унамадим.

Бимола кириб келганида энди овқатдан турган эдим. Мен межо-ронийнинг олдида йўқолган калитдан гап очгим келмади, лекин... Бимола эшикдан кириб улгурмасданоқ, янгам гапира кетди:

— Инимнинг темир сандигининг калитини билмайсизми, қаердайкин-а?

— Менда,— деб жавоб қилди Бимола.

— Ана, айтмадимми,— деб давом этди межороний.— Ҳамма ёқда ўғри, қароқчи, чўти-роний сирбой бермасалар ҳам, эҳтиёт бўлишни унутмайдилар!

Мен Бимоланинг чеҳрасига қарадим-у, дилимда шубҳа туғилди.

— Яхши, калит сенда тура турсин, пулни кейин оларман.— дедим хотиржам оҳангда.

— Пайсалга солишнинг нима ҳожати бор,— гапга аралашди межо-роний.— Ҳозир олиб ғазначига юборинг-қўйинг-да.

— Пулни мен олганман,— деди Бимола.

Мен серрайиб қолдим.

— Олган бўлсангиз, қаёққа яшириб қўйибсиз?

— Мен у пулни ишлатиб юбордим.

— О, онажон, манови гапга қаранг!— деди янгам.— Шунча пулни қанақа қилиб харжлаб юбордингиз?

Бимола индамай турарди. Мен эшикка суянганимча, чурқ этмай қолдим.

— Пулни олиб яхши қилибсиз,— деди межороний менга бир назар ташлаб қўйиб.— Мен ҳам эримнинг чўнтаklarидан, яшик тортмаларидан ҳамма ортиқча пулларини қоқиштириб олардим. Нега десангиз, билардим, у пуллар барибир, нес-нобуд бўлиб кетарди. Сизнинг қисматингиз ҳам худди шунақа, қайним. Сиз, эркаклар пул харжлашнинг не-не йўллари билмайсиз! Пулларингиз биз ўғирлаганимиздагина омон қолади. Энди бориб бир оз мизғиб олинг.

Межо-роний мени ётоқхонамга бошлаб кетди, мен телба кишидек юриб борардим.

У тўшагим ёнига ўтириб, қувноқ чеҳра билан деди:

— Чўту, синглим, менга бетель беринг. Сиз жуда ҳам эрка бўлиб кетибсиз. Ие, бетелингиз ҳам йўқми? Яхши, бўлмаса айтинг, менинг уйимдан олиб чиқишсин.

— Межо-роний,— деб гапга аралашдим,— ҳалигача ҳеч нима емадингиз.

— Аллақачон овқатланганман,— деб жавоб қилди у.

Унинг гаплари рост эмасди. У ёнимга ўтириб олиб, бўлар-бўлмас гапларни вайсарди. Ташқаридан оқсоч қиз Бимоланинг овқати совуб қолганини айтди. Бимола ўрнидан қимирламади.

— Ие,— деди межо-роний.— ҳалигача овқатингизни емадингизми? Алламаҳал бўлиб қолдику!

У Бимолани қўярда-қўймай олиб чиқиб кетди.

Мен билардим: ўғирланган олти минг рупия билан сандиқдан олинган пул ўртасида қандайдир боғланиш бор эди. Лекин бу боғланиш билан менинг ишим йўқ, уни ҳеч қачон сўрамайман ҳам.

Парвардигор ҳаётимизни фақат билинар-билимас чизиқлар билан белгилаб беради, биз эса унинг чизиқларини ўз қўлларимиз билан арайишлашимиз

ва ўз дидимизга мослаб уни аниқ қиёфага киритишимиз керак — вазифамиз ҳам шундан иборат. Кўпдан бери мен худо ато қилган нарсалардан фойдаланиб, ўз турмушумни ўзим ташкил қилишни ва бу орқали биронта буюк ғояни ифодалашни ўйлаб юрардим.

Мен ҳаётимнинг кўпгина қисмини шу орзуга етиш умидида ўтказдим. Неча-неча марталаб ўз истакларимдан воз кечдим, ўз ман-манлигимни босиб келдим. Ёлғиз парвардигор олам дилимда кечган воқиялардан бохабар. Энг қийини шуки, инсон ҳаёти бутунлайича ёлғиз унинг ўзига тааллуқли эмас. Инсон ижод этаркан, ўз атрофидагиларни назарда тутиши керак, акс ҳолда у муваффақиятсизликка учрайди. Шунинг учун мен ҳамма вақт Бимолани мураккаб ижодий процесс билан таништиришни орзу қилиб келардим. Мен Бимолани жондан азиз севардим ва ўз орзумга етишимга асло шубҳам йўқ эди. Бироқ ўзларини ижод этган ва бу процессга ўз атрофидагиларни осонлик билан жалб қила оладиган кишилар мутлақо менга ўхшамаган бошқа тоифа одамлар эканлигига ишонч ҳосил қилдим. Менинг маълум принципларим бор, аммо уларни ҳеч кимга ўргата олмайман. Мен одамларга бутун вужудимни фидо қилганман, улар мендан ўзларига керак барча нарсаларни олиб, фақат ички шахсимни қолдирдилар. Бошимга тушган мусибат ғоят оғирки, ёрдамга муҳтож бўлган чоғларимда доимо ёлғизлаб қоламан. Мен сўзимдан қайтмайман, бу мусибатга ҳам чидайман. Сўнгги нафасим чиққунча босишим лозим бўлган оғир йўлни ўзим босиб ўтаман.

Бугун дилимда, золим эмасмиканман, деган гумон пайдо бўлди. Менда Бимола билан икковимиз ўрта-миздаги муносабатларни биронта аниқ қолипга солиб кўриш орзуси жуда зўр эди. Лекин инсон ҳаёти-ни бир андазага солиб бўлмайди. Шунинг учун, агар биз яхшиликни биронта моддий нарса деб билиб, уни биронта шаклга солиб кўрмоқчи бўлсак, у биздан қаттиқ ўч олиб, ўзи нобуд бўлади.

Биз зўрлик туфайли бир-биримиздан кун сайин узоқлашаётганимизни тушунмасдим. Бимола ме-

нинг сиқиқларим остида ўз лаёқатига қараб онгини ошира олмади ва у тунд турмушимиз илдизига болта уришга мажбур эди. У олти минг рупия пулни ўғирлади. У бир-биримизга терс эканлигимизни билиб мен билан очиқ гаплаша олмаган эди. Фақат битта ғояни маҳкам ушлаб қурол қилиб олган, менга ўхшаган кишилар ўзларига ўхшаш одамлар билангина яшай оладилар. Айтганларимизга унамаганлар эса, бизни алдашга киришадилар. Биз номусли одамни ёлғон сўзлашга ундаймиз. хотин кишини вафодор қиламиз деб, уни бузамиз.

Ҳаммасини бошқатдан бошласа бўлмасмикин? Шунда мен тўғри йўлдан кетган бўлардим. Турмуш йўлдошимни ўз ғояларим билан чулғамасдим, фақат муҳаббат найини чалиб, унга: «Мени сев, жоним, қандай бўлсанг, шу тарзда муҳаббатинг шуъласида гуллайвер. Менинг талабларим қуриб кетсин, тангининг режалари дилиннга жо бўлсин, шарманда бўлган истакларим даф бўлсин», дедим.

Бизнинг кўп йилларга чўзилган зиддиятимиз оқибатида ҳосил бўлган жароҳатларни даволашга табиатнинг қурби етармикин? Табиатнинг сокин фаолиятини яшириб келган парда бугун мутлақо йиртиб ташланди. Жароҳатни беркитиш керак. Мен уни ўз муҳаббатим билан беркитаман, бир кун келиб унинг ўрни бутунлай ўчиб кетади. Аммо, кечикмадиммикин? Мен жуда кўп вақт янглишдим, ниҳоят, мана энди кўзим очилди, хатоларимни тузатиш учун яна қанча вақт керак бўларкин? Ундан кейин нима бўлади? Жароҳат битиб ҳам кетар, аммо йўқолган нарсани қайта тиклаб бўлармикин?

Шитирлаган своз эшитилди. Угирилиб, Бимоланинг узоқлашиб кетаётган қоматига кўзим тушди. У анча вақтгача ичкарига киришга ботина олмай, эшик олдида индамай турган-у, охири яна қайтиб кетаётган бўлса керак.

— Бимола,— деб чақирдим уни шоша-пиша ўрнимдан туриб.

У сесканиб кетди, орқасига ўгирилмасдан тўхтади. Мен унинг қўлидан ушлаб уйга олиб кирдим.

Бимола ёстиққа мукка тушиб, ҳўнграб йиглаб

юборди. Мен ёнига ўтирдим, индамай қўлини қўлимга олдим.

У ҳўнграшдан тўхтагач, ўрнидан турди, шунда мен уни бағримга босмоқчи бўлдим. Лекин у куч билан қўлимни итариб ташлади-да, тиз чўкиб оёқларим остида бир неча марта чуқур таъзим қилди. Мен ўзимни четлатишга уриниб кўрувдим, у қўлларим билан оёқларимдан маҳкам қучоқлаб олди ва энтикиб-энтикиб:

— Йўқ, йўқ, кетманг, сизга сиғиниб олай,— деди.

Мен ўрнимдан силжимадим. Унга ҳалал беришга ҳақим бормиди менинг! Сиғиниш самимий бўлган ерда, сиғинилаётган илоҳият ҳам самимий бўлади. Наҳотки мен ўша илоҳият бўлсам?

ВИМОЛА ҲИКОЯСИ

Бор, бора қол, муҳаббат оқими сиғиниш денгизига бориб қўшиладиган ерга бор! Унинг мусаффо фируза тубида ҳамма ифлосликлар эриб йўқ бўлиб кетади. Мен энди ҳеч нимадан қўрқмайман, ўзимдан ҳам, ўзгалардан ҳам қўрқмайман. Мен ўт ичидан чиқдим. Ёниб кул бўлиши керак бўлган нарса кулга айланди, боқий нарса соғ қолди. Мен шу туришимча бутун вужудимни шу боқий мавжудодга инъом этаман, жамики гуноҳларимни зўр қайғу билан қабул қилган шахснинг оёқлари остига олиб бориб тўқаман.

Бугун кечқурун биз Калькуттага жўнаб кетамиз. Рухий кечинмалар, изтироблар шу пайтгача юкларни йиғиштиришимга халақит бераётган эди. Энди мен ишга киришдим. Бир оздан кейин менга эрим қўшилди.

— Йўқ,— деб қаршилиқ кўрсатдим унга,— озгина мизғиб оламан, деб сўз берувдингиз-ку.

— Мен-ку, сўз берувдим, аммо уйқу сўз бермовди-да, у ҳатто қорасини ҳам кўрсатмади,— деди у.

— Яхши эмас, кириб ухланг.

— Ёлғиз ўзинг эплай оласанми?

— Баҳазур эплайман.

— Сен ўзинг ишлай олганингдан гурурланасан, мен бўлсам сенсиз қололмайман, ҳеч ухлай олмайман ҳам.

Шундан кейин эрим ҳам иш билан бўлиб кетди, хизматкор кириб: «Шондип-бобу ташриф буюрдилар» деб айтди. У кимнинг олдига келибди деб сўрашга менда дармон қолмаган эди. Қўл учи тегиши билан сўлиб қоладиган мимоза барги сингари, ҳозир чироқ ҳам менга бир зумнинг ўзида хиралашиб қолгандай бўлди.

— Юр, Бимола,— деди менга эрим.— Эшнтайлик. Шондип-бобунинг нима гапи бор экан. Биз билан хайрлашиб кетган эди, бу қайтиб келиши бежиз бўлмаса керак.

Эрим билан меҳмонхонага чиқдим. Чиқмасам, назаримда, ҳолим бундан ҳам бадтар бўларди. Меҳмонхонада Шондип деворга осилган суратларни томоша қилиб турарди.

— Нега қайтиб келдийкин, деб ўйлаётган бўлсангиз керак?— деди у бизга қараб.— Кўмиш маросими тугамагунча, танадан жон чиқиб кетмайди.

У чадор остидан тугунча олиб, уни стол устига қўйиб ечди. Тугундаги танга пул эди.

— Кўнглингга келтирма, Никҳил. Шондип уйимга келиши билан номусли бўлиб қолди, деб ўйлама тагин. Йўқ, Шондип пушаймон ёшини тўкиб ҳиқиллаб йиғлаб, олти минг рупия пулни қайтариб берадиган одамлардан эмас, лекин...

Шондип гапини тугатмади. Бир оз сукутдан сўнг, менга қараб яна давом этди:

— Маликаи Болари, мана, ниҳоят Шондипнинг тўкис ҳаётида ҳам «лекин» деган шубҳа пайдо бўлди. Мен ҳар куни кечаси уйғониб кетиб у билан олишаман. Бу аллақандай беҳуда, арзимас нарса эмас, шунинг учун то уни бартараф қилмагунимча уйқумда ҳаловат бўлмайди. Мен ўз иззат-икромимни ана шу вайрон қилувчи қудратли шубҳага инъом қиламан. Мен ўзим билан қанча курашиб кўрсам ҳам, бутун жаҳонда ёлғиз сиздан ҳеч нарса ола олмаслигим менга кундай равшан бўлди. Шунинг учун ма-

будам, қўлимда ҳеч нарса бўлмагандагина сиз билан видолашишим мумкин. Олинг буни.

У жавҳар солинган қутичани стол устига қўйди-да шошиб эшик томонга юрди.

— Менга қара, Шондип,— деб чақирди уни эрим.

— Вақтим йўқ, Никҳил,— деди у останада тўхтаб.— Эшитишимга қараганда, мусулмонлар мени худди қиммат баҳо буюм сингари ўғирлашиб, ўз мазорларига кўмиб қўйишмоқчимиз. Лекин умр кўргим бор. Шошиб турибман, йигирма беш минутдан кейин Шимолга поезд жўнайди. Вақти келиб, тузукроқ шароитда учрашиб қолганимизда суҳбатимизни охирига етказармиз. Сен ҳам гапимга кир, бу ерда кўп ушланиб қолма. Маликан Боларн, саломат бўлинг, қалблар султони, гўзал ажал маликаси.

Шондип ўқдай отилиб чиқиб кетди. Мен қимир этмай турардим. Пулларимиз, олтин-кумушларимиз шу қадар хор бўлишини ҳеч қачон тасаввур қила олмаган эдим. Бундан бир неча дақиқа бурун, йўлга нима олсамикин, қаёққа жойлаштирамикин, деб ташвиш тортаётган эдим. Энди мумкин қадар тезроқ жўнаб кетишни ўйлаб қолдим.

Эрим креслодан турди-да, қўлимдан ушлаб деди:

— Вақтимиз зиқ, ишни битириш керак.

Хонаба Чандронатҳ-бобу кириб келди. У мени кўриб гангиб қолди, сўнг ўзини босиб олиб, менга деди:

— Мени кечир, онам, гаплашиб ўтиргани келганим йўқ... Никҳил, мусулмонлар галаён кўтаришяпти, улар Ҳориш Кундунинг конторасини талашмоқчи. Бунидан-ку қўрмайман-а, лекин улар аёлларни хўрлаётганини кўриб, жим ўтира олмайман.

— Ҳозир бораман.— деди эрим.

— Елғиз ўзингиз нима қила оласиз?— деб ёлвордим эримнинг қўлидан ушлаб.— Устоз, юборманг.

— Онам, ҳозир уни ушлаб қоладиган пайт эмас.

— Мендан хавотир олма. Бимола,— деди эрим.

Мен унинг отга ирғиб миниб, чоптириб кетганини деразадан кўрдим. Қўлида ҳеч қандай қурол йўқ эди.

Ҳадемай хонага межо-роний югуриб кирди.

— Нима қилиб қўйдингиз, чхуту! Қандай қора кчиларга қолдик! Нега уни қўйиб юбордингиз!

— Тезроқ уй соҳибини чақир,— деди у хизматкорга.

Межо-роний ҳеч қачон соҳиб олдига чиқмасди, бугун эса ҳар қандай уятни йиғиштириб қўйди.

— Тезроқ одам юборинг, маҳорожани қайтариб келсин.

— Биз унга кўп ёлвордик,— деди соҳиб,— қайтиб келмайди.

Соҳиб чиқиб кетди, межо-роний мени койиб уриша бошлади.

— Алвасти, офат! Ўзингизни ажал ҳам олмайди, қайинми ўлимга юбордингиз!

Кеч бўлиб қолган эди. Қуёш офилхона олдидаги шажан дарахтининг қуюқ шохлари орқасига ботаётган эди. Мен ҳали ҳам бу яллиғланиб ботиб бораётган қуёшни кўз олдимда аниқ тасаввур қиламан. Унинг икки томонига — жануб ва шимол томонга семурғ қушнинг ёйилган улкан қаноти сингари булутлар чўзилишиб кетган. Бугунги кун порлоқ аланга сингари «лоп» этиб ёришиб, гўё зулмат муҳитини ёриб ўтиш учун ўқдай учиб келаётганга ўхшарди.

Зулмат қуюқлашди. Аҳён-аҳёнда аллақайлардан гувиллаган овоз етиб келарди. Қишлоқнинг нариги чеккасида ёниб турган ўтнинг шуъласи осмонга интиларди.

Хонаки ибодатхонамиздан занг овози эшитилди. Ҳозир межо-роний қўлларини қовуштириб у ерда ибодат қилаётганини билардим, аммо мен кўча томонга қараган деразадан кўзимни узолмай туравердим.

Яна бир оз вақтдан кейин йўл ҳам, дов-дарахт ҳам, қишлоқнинг ҳар томонида сочилиб ётган экини ўрилган далалар ҳам зулмат қўйнида кўздан ғойиб бўлди. Каттакон ҳовуз сўқир кўз сингари осмонга бақрайиб ётарди. Уйимизнинг чап қанотидаги минова худди бировни ахтараётгандай бўйинини юқорига тўзган эди.

Тунги товушлар жуда турлича бўлади. Аллаҳаерда дарахтнинг шохи гижирласа, кимдир ўқдек огуриб кетаётгандек бўлади. Шамол эшикни тарақлатиб ёпса бошинг устида осмон тарс ёрилиб, жала

қуя бошлагандай бўлади. Баъзан йўл ёқасида чироқ лип этиб ёниб, яна ўчади.

От туёқларининг дўпири эшитилди, бир тўда отлиқлар дарвозадан чиқишди.

Фақат менинг ўлимим жамики бахтсизликларни ўзи билан олиб кетиши мумкин. Токи мен тирик эканман, у бахтсизликлар ҳар томондан оиламиз бошига ёғилаверади. Шу пайт пистолет эсимга тушди, лекин дераза олдидан кетолмасдим, бориб пистолетни ололмасдим, чунки оёқларим менга тобе эмас эди. Мен дераза олдида қисматимни кутардим.

Уйда соат ўнга жом урди. Кўп ўтмай кўчада машъаллар кўтарган оломон кўринди. Оломон қоронғида баҳайбат қора илонга ўхшарди, у жилпанглаб аста-секин дарвоза томонга судралиб келарди.

Ғовур-ғувурни эшитиб, соҳиб дарвозага отилди, от чоптириб келган чавандоздан у титроқ овоз билан сўради:

— Нима янгилик, Жотададҳор?

— Иш чатоқ,— деб жавоб қилди у.

Жотададҳорнинг овозини болахонадан аниқ эшитдим. Кейин у бир нима деб пичирлади, буни эшитолмай қолдим. Кўча эшикдан тахтиравон, унинг кетидан носилка кўтариб киришди. Тахтиравоннинг ёнида доктор Мотҳур келарди.

— Қандай фикрдасиз?— деб сўради соҳиб.

— Ҳозирча ҳеч нима деб бўлмайди. Бошидан оғир яраланган.

— Омулло-бобу-чи?

— Уқ унинг юрагига тегибди, ўша заҳотиёқ ўлган.